

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO IN
ODDELEK ZA PRIMERJALNO KNJIŽEVNOST IN LITERARNO TEORIJU

ANJA DRAKSLER

Druga svetovna vojna v romanih Bena Zupančiča

Magistrsko delo

Ljubljana, 2018

UNIVERZA V LJUBLJANI
FILOZOFSKA FAKULTETA
ODDELEK ZA SLOVENISTIKO IN
ODDELEK ZA PRIMERJALNO KNJIŽEVNOST IN LITERARNO TEORIJU

ANJA DRAKSLER

Druga svetovna vojna v romanih Bena Zupančiča

Magistrsko delo

Mentorja: izr. prof. pr. Urška Perenič in
red. prof. dr. Matevž Kos

Študijski program: Slovenistika in
Primerjalna književnost in literarna teorija
– D, P

Ljubljana, 2018

Na koncu dolgega formalno izobraževalnega poglavja mojega življenja bi se zahvalila vsem, ki so mi pomagali postati, kar sem. Vsem učiteljem in profesorjem, še posebej tistim, ki so me s srčnim delom navdušili za svoj poklic, mami Ireni, družini, prijateljem in fantu Petru pa za podporo, razvedrilo in skrb ob nastajanju magistrske naloge. Hvala sestrični Urški Petrevčič za prevajanje v angleščino. Stari mami Angeli gre še posebna zahvala za njene zgodbe, ki so od malega zbujale v meni zanimanje za tisti usodni slovenski čas.

Hvaležna sem prilagodljivima, predanima in razumevajočima mentorjema za njuno spremljanje, usmerjanje in svetovanje.

IZVLEČEK

Druga svetovna vojna v romanih Bena Zupančiča

Magistrsko delo obravnava literarno obdelavo snovi druge svetovne vojne v vseh sedmih romanih Bena Zupančiča. V ospredju je vprašanje, kako avtor skozi pripovedovalce vrednoti različne segmente dogajanja med drugo svetovno vojno na Slovenskem: okupacijo, upor proti okupatorjem, revolucijo, protirevolucijo, kolaboracijo. Analiza romanov je potekala ob pomoči jezikovno stilne analize in imagologije. Opazovala sem tudi, katere dogodke pisatelj v svoja dela vključuje in kako jih vrednostno opredeli.

Ključne besede: roman o drugi svetovni vojni, okupacija, odpor, revolucija, protirevolucija, kolaboracija

ABSTRACT

World War II in the Novels by Beno Zupančič

This MA thesis studies all the seven novels by Beno Zupančič and the way the author dealt with the World War II in the novels. The main question of the thesis is how the author evaluates various segments on the World War II in Slovene lands. The segments are presented through the narrators. The author examines the occupation, the resistance against the occupation, the revolution, the counter-revolution, and the collaboration. The analysis was done with the help of imagology, and was done linguistically and stylistically. The very choice of events which are included in the novels and their evaluation by the author were studied too.

Key words: World War II novel, occupation, resistance, revolution, counter-revolution, collaboration

Kazalo vsebine

1 Uvod	5
2 Izhodišča obdelave in uporabljene metode	6
2.1 Zgodovinski okvir	7
3 Beno Zupančič	9
3.1 Življenje in delo	9
3.2 Literarna zgodovina o Benu Zupančiču	12
4 Analize romanov	20
4.1 <i>Sedmina</i> (1957)	20
4.1.1 Vrednotenje druge svetovne vojne	21
4.2 <i>Meglica</i> (1966)	39
4.2.1 Vrednotenje druge svetovne vojne	40
4.3 <i>Plat zvona</i> (1970)	47
4.3.1 Vrednotenje druge svetovne vojne	48
4.4 <i>Potres</i> (1971)	62
4.4.1 Vrednotenje druge svetovne vojne	63
4.5 <i>Golobjak</i> (1972)	68
4.5.1 Vrednotenje druge svetovne vojne	69
4.6 <i>Grmada</i> (1974)	78
4.6.1 Vrednotenje druge svetovne vojne	79
4.7 <i>Noč in dan</i> (1977)	98
4.7.1 Vrednotenje druge svetovne vojne	99
5 Zaključek	168
Povzetek	170
Povzetek v angleščini	171
Viri in literatura	173

1 Uvod

V magistrskem delu se ukvarjam s sedmimi romani Bena Zupančiča in obdelavo teme druge svetovne vojne v njih. Drugo svetovno vojno v teh romanih sem spremljala na različnih ravneh – kot osrednja tema se pojavi predvsem v romanu *Sedmina* (1957), katerega dogajalni prostor je Ljubljana pod italijansko okupacijo, in v zadnjem romanu *Noč in dan* (1977), ki se tudi začne v okupirani Ljubljani, nadaljuje pa v taborišču in med partizani. Zelo tesno sta z drugo svetovno vojno povezana tudi romana *Plat zvona* (1970), ki vsebuje avtobiografsko snov in govori o otroštvu tik pred drugo svetovno vojno, in *Grmada* (1974), ki pa govori predvsem o času urejanja razmer in »gradnji« novega sistema po vojni, z vključeno zgodbo o Ferdinandu Esu pa se vrne v okupirano Ljubljano. V ostalih treh romanih: *Meglica*, *Potres* in *Golobnjak* druga svetovna vojna nastopa bolj obrobno, je zlasti kot spomin neločljiva od književnih likov, ki so jo doživeli. Ti trije romani prikazujejo stanje v družbi po vojni, v šestdesetih in sedemdesetih letih. Kakor ugotavlja že Urška Perenč (2013: 769) v članku Beno Zupančič in njegova pripoved o med- in povojni Ljubljani, je v njegovi prozi doživetje vojne vtisnjeno tako v predstavnike starejše generacije kot tudi mlajše in se dogajanje v povojnem času »administrativnega socializma« meri skozi medvojno izkušnjo ter se zrcali tudi v spominskih drobcih literarnih oseb Zupančičeve kratke proze in romanov.

Na opus enega samega avtorja in ene same literarne vrste – romana – sem se osredotočila zato, ker sem v svojo obravnavo želela vključiti zaključeno, obvladljivo skupino del oz. romaneskni korpus avtorja, ne zgolj izbora. S tem sem želela doseči določeno mero objektivnosti pri oblikovanju zaključkov.

Beno Zupančič je zanimiv avtor, saj je bil tudi sam v politiko dejavno vključen, zato nas bo zanimala njegova obdelava snovi druge svetovne vojne – v kolikšni meri je afirmativna in v kolikšni meri avtor kritično in zvesto predstavlja dogodke, osebe, dileme v povezavi z njo.

Pri Zupančiču se pojavi še ena možnost opazovanja – razlika med tem, kako avtor piše iz osebne izkušnje (denimo o okupirani Ljubljani, kjer je bil aktivist OF in član Narodne zaščite) in kako piše o dogajanju, ki ga ni izkusil na lastni koži (denimo o partizanstvu).

2 Izhodišča obdelave in uporabljene metode

Iz naslova magistrskega dela sta razvidna dva osnovna raziskovalna pojma – druga svetovna vojna ter romani Bena Zupančiča. V magistrskem delu sem se najbolj osredotočila na drugo svetovno vojno na Slovenskem, torej čas od napada sil osi na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941 do osvoboditve 9. maja 1945. Glede na raznoliko snov posameznega romana sem se pri analizi dotaknila tudi širšega jugoslovanskega in evropskega dogajanja v tem času, redkeje svetovnega.

V poglavju Analiza romanov sem analizirala sedem Zupančičevih romanov, kar predstavlja avtorjev celoten romaneskni opus – izjema je prvi potopisni roman *Mrtvo morje* (1956), ki sicer tudi vsebuje temo druge svetovne vojne – govori o nemškem padalcu, ki ga želi potnica pretihotapiti na ladji v Avstralijo –, a je delo pogostejše označeno kot potopis ali povest (Kmecl 1967: 300). Večina raziskovalcev za prvi Zupančičev roman šteje njegov roman *Sedmino* (1957), ki ji v analizi sledijo *Meglica* (1966), *Plat zvona* (1970), *Potres* (1971), *Golobnjak* (1972), *Grmada* (1974) ter *Noč in dan* (1977).

Analiza izbranih romanov temelji na jezikovnostilistični, imagološki in interpretativni metodi.

Ker me je v Zupančičevih romanih zanimalo tudi vrednotenje posameznih segmentov druge svetovne vojne (okupacija, upor, revolucija, protirevolucija, kolaboracija) in dogajanja po njej, sem v besedilih opazovala stilistiko besedišča pri pripovedovanju o italijanskih in nemških okupatorjih, o Judih, največ pozornosti pa sem namenila slovenskemu odporniškemu gibanju, partizanom ter njihovim domačim nasprotnikom – protipartizanskim oziroma protirevolucionarnim enotam.

Z jezikovno stilistiko se je pri nas prva poglobljeno ukvarjala Breda Pogorelec, z njo se ukvarja tudi Mojca Smolej, ki poudarja, da jezikovno stilna analiza izhaja iz besedila samega in v njem prisotnih jezikovnih prvin na fonološki, morfološki, leksikalni, sintaktični in medbesedilni ravni (Smolej 2011: 415), hkrati pa je metoda naravnana interdisciplinarno, saj vpljučuje vedenja iz drugih strok, denimo sociologije, antropologije, zgodovine, umetnostne zgodovine in drugih (prav tam: 413). Sama sem jo poskušala najbolj povezati z zgodovino.

Imagologija se ukvarja s podobo tujega v neki (nacionalni) književnosti. Zasnoval jo je Jean-Marie Carré in se je najbolj razvila v »francoski šoli« primerjalne književnosti (Pageaux v Smolej 2005: 9). Imagologija ugotavlja predvsem stereotipne podobe posameznega naroda v neki književnosti, navadno jih kronološko razvršča, poskuša razložiti in jih primerjati tudi s stereotipi o drugih narodih v tej isti književnosti (Smolej 2005: 27). Jezikovno stilne analize posameznih odlomkov iz romanov sem v podpoglavju o prikazovanju okupatorjev interpretirala v duhu podobe drugih narodov (Italijanov, Judov in Nemcev), na kar me je napeljala prisotnost nekaterih stereotipov (Italijani kot ljubimci in mehkužci, Nemci kot

disciplinirani in hladni, Judje kot trgovci, bogataši). Zanimalo me je predvsem, v kolikšni meri je Zupančiču osebe uspelo predstaviti čim bolj kompleksno, ne denimo enostransko oz. črno-belo. Ti »drugi« so v pričujočem delu tudi simpatizerji nasprotnih političnih taborov, torej nasprotniki osvobodilne fronte in partizanov, pri katerih sem bila enako pozorna na to, kako so predstavljeni. Največkrat gre za vaške straže, četnike in domobrance. Glede na to, o katerih izmed teh je bilo govora v posameznem romanu, sem izbrala opazovalne kategorije za posamezni roman.

V vseh sedmih romanih sem opredelila dogajalni čas in kraj s posebnim ozirom na Ljubljano, za katero že Urška Perenič (2013: 772) ugotavlja, da je osrednje dogajališče Zupančičevih del. Naslednja opazovana narativna kategorija so bile književne osebe, pri katerih so me zanimali spol, narodnost, poklic, nazorska usmeritev, vloga v zgodbi (ali sodeluje v kakšnem dvogovoru ali je le omenjena), prav tako morebitna povezanost z zgodovinskimi osebami, pogledala sem tudi, ali so osebe skozi pripovedovalca označene pozitivno, torej z naklonjenostjo in simpatijo, sorazmerno nevtralno ali bolj negativno, odklonilno.

2.1 Zgodovinski okvir

Romani Bena Zupančiča so postavljeni v realni zgodovinski čas in prostor. Na različne načine so povezani z drugo svetovno vojno. Roman *Plat zvona* (1970) govori o času avtorjevega odraščanja, ko z njegovo fantovsko dobo nastopi okupacija. Roman *Sedmina* (1957) bi lahko na kratko označili kot roman o okupirani Ljubljani od prvih znamenj upora do organiziranega boja proti okupatorjem. Okupirana Ljubljana je eden izmed dogajalnih prostorov v romanu *Noč in dan* (1977), v katerem spremljamo junaka tudi na poteh izven mesta, in sicer od časa pred okupacijo do osvoboditve. Dogajanje romana *Grmada* (1974) je postavljeno v obdobje gradnje nove države in tudi družbenega sistema, ki je neposredno povezano z junakovim doživljanjem osvobodilne vojne, v drugem delu pa s pripovedjo o Ferdinandu Esu seže nazaj v čas okupacije. Na način spominov in v vloženi pripovedi se z drugo svetovno vojno srečamo v romanu *Golobnjak* (1972), neločljivi od vojne preteklosti, a vseeno z manj neposrednimi navezavami, pa sta vsebini romanov *Potres* (1971) in *Meglica* (1966), ki ju lahko beremo kot kritiki poveljne družbe, ki se ni uspela otresti malomeščanske miselnosti in tako imenovanega vrtičkarstva, kar ugotavlja že Urška Perenič: »Kritika vključuje dvojni premislek, in sicer o nekaterih predstavah, ki so bile ustvarjene v odporniškem času in se pozneje niso realizirale, ter o vrednotah in idealih poveljne družbe. Dvom pa se nanaša tako na uresničljivost prvih kot drugih, saj borce v dobi poveljnega graditeljstva zamenjajo uradniki.« (2013: 775)

Tradicionalna politična delitev na tri bloke, ki je bila na slovenskem političnem prizorišču prisotna od konca devetnajstega stoletja, se je na pragu druge svetovne vojne spremenila. Tradicionalni katoliški, liberalni in socialistični blok so se razdrobili in razkrojili, stranke pa so se konec tridesetih let še razdelile in povezovale predvsem glede na stališče do mednarodne

politike. Tako sta nastala dva nespravljiva politična bloka – protifašistični in protikomunistični (Vodopivec 2010: 208).

O vzdušju med intelektualci izmed literatov piše sicer veliko tudi krščanski sociallec Edvard Kocbek v dnevniških zapiskih *Pred viharjem*, kjer beremo, da ga je pozitivno presenetilo srečanje z gimnazijskimi sošolci, pri katerih ni opazil skrajnih prepričanj: »Zanimivo je, da je večini sošolcev ostalo bistvo tistih dni, ko smo bili po dolgih dobah razgibana generacija. Tista uglašenost nas tudi zdaj varuje pred soglasnostjo in enoličnostjo, niti enega (skoraj nobenega) ni bilo, ki bi bil zavestno ostal v miselnosti stare družbe, in nobenega, ki bi se bil predal dogmatizmu novih, poenostavljenih revolucionarnih sil.« (Kocbek 1980: 46) Takšno zmerno sredinsko prepričanje je prevladovalo med slovenskimi intelektualci pred drugo svetovno vojno, še bolj neopredeljene pa so bile ljudske množice, kar se je kmalu po začetku vojne na naših tleh začelo spreminjati. Spreminjalo pa se ni le glede na nazorske razlike, temveč so bile ključne tudi razmere pod različnimi okupatorji in različen zgodovinski razvoj pokrajin. (Godeša 1995: 8–9)

3 Beno Zupančič

3.1 Življenje in delo

Pisatelj, publicist, urednik in politik Beno Zupančič se je rodil 22. marca 1925 v Sisku na Hrvaškem delavskim staršem – oče je bil strojni delavec, žagar, doma iz Pleterja pri Zdolah, mati pa kuharica iz Pišec pri Brežicah. V letih gospodarske krize se je oče soočal z brezposelnostjo in tako so se večkrat selili za delom po Hrvaškem. Do svojega osmega leta je živel v Čučerju, malo manj kot 14 kilometrov severovzhodno od Zagreba, vendar je prva dva razreda osnovne šole vseeno obiskoval v Sloveniji, v Zdolah pri Krškem. Osnovno šolo je nadaljeval v hrvaškem Zagorju, nato v Pišecah in nazadnje v Ljubljani na Vrtači, kamor so se preselili leta 1935. Kot otroka ga je zanimalo kiparstvo in slikarstvo, kar je ubesedil tudi v svojem romanu *Plat zvona*, v katerem je veliko avtobiografskih elementov.

V Ljubljani se je vpisal na gimnazijo, nato pa je nastopila italijanska okupacija in kmalu se je pridružil mladinski organizaciji Osvobodilne fronte, zaradi sodelovanja v šestem razredu tudi prekinil šolanje in maturiral po koncu vojne leta 1945. Zaradi sodelovanja pri odporniškem gibanju je bil interniran v italijanski taborišči Gonars in Monigo pri Trbižu. Po italijanski kapitulaciji se je vrnil v Ljubljano, kjer je nadaljeval šolanje in se pridružil Narodni zaščiti. Njegov oče je kot politični interniranec izgubil življenje v Dachauu.

Vpisal se je na študij slovenskega in ruskega jezika s književnostjo in leta 1950 diplomiral. V študentskih letih je kot zunanji dopisnik delal pri časopisu *Ljudska pravica* in v uredništvu revije *Mladina*, kjer je bil od oktobra 1946 do julija 1947 odgovorni urednik. Leta 1949 je postal urednik še pri Cankarjevi založbi, tam nadaljeval kot vodja uredništva in generalni direktor založbe, Tiskarne Ljudska pravica in Časopisnega podjetja *Dnevnik* do sredine leta 1959.

Od leta 1947 do 1949 je bil član Centralnega komiteja Ljudske mladine Slovenije. Pozneje se začel aktivneje politično udeleževati, bil je republiški in zvezni poslanec, republiški sekretar za prosveto in kulturo (1959–1962), podpredsednik slovenskega izvršnega sveta (1962–1966) in generalni sekretar Zvezne konference SZDL Jugoslavije v Beogradu (1966–1971). Nato se je vrnil v Ljubljano, kjer je prišel v predsedstvo republiške konference SZDL Slovenije (1971–1974) in postal poslanec Skupščine SFRJ, leta 1974 pa je bil izvoljen za podpredsednika Skupščine SRS. Istočasno je bil tudi član skupščine komisije za mednarodne odnose in delegat družbenopolitičnega zbora. Med 1969 in 1974 je bil član odbora za zunanjo politiko v Zboru narodov Skupščine SFRJ, od 1974 do 1978 član komisije Centralnega komiteja ZKS za idejno-politična vprašanja. Od leta 1978 je bil podpredsednik Republiške konference SZDL Slovenije in predsednik sveta za kulturo pri predstavnstvu RK SZDL Slovenije. Aktiven je bil tudi v Društvu slovenskih pisateljev, pri PEN-u in član odbora za nagrade AVNOJ v obdobju 1975–1977.

Umrli je za rakom 28. avgusta 1980 v Ljubljani in je pokopan na Žalah. Po njem se imenuje knjižnica v Postojni. V Zdolah nad Krškim, kjer je obiskoval prva dva razreda osnovne šole, stoji Dom Bena Zupančiča, pred njim pa pisateljev doprni kip. (Povzeto po Pibernik v Slovenska biografija, <http://www.slovenska-biografija.si>, Sedej v Zupančič 1986: 295–6)

Janez Menart v dnevniku piše, da je bil poročen s Stano, rojeno Potočnik. Njegov zapis o Zupančiču je nastal nekaj dni po pisateljevi smrti, 2. septembra 1980, in sicer ob pogovoru s Cirilom Zlobcem, ki je Zupančiča osebno poznal. Označil ga je za formalno odprtega in radovednega, a v resnici precej vase zaprtega in brez resničnega prijatelja, tudi žena pa naj bi dejala, da je tako egocentričen, da bi se ločila, če ne bi bilo obeh otrok. Janez Menart je v svojem *Dnevniku 1953–2000* nadaljeval:

Njegova glavna ambicija je bila politična. Čiro [Ciril Zlobec, op. a.] je rekel – jaz tega nisem mogel verjeti –, da pravijo, da se je še s Stano oženil zato, ker je bila prvoborka. Vendar v teh svojih političnih stremljenjih ni imel sreče: vodilni so ga imeli za arivista (povzpelnika, prišleka). Čiro je rekel, da je Lidija Šentjurs ob neki priliki izjavila: »Zaradi mene lahko postane predsednik vlade, ampak v partiji ne bo imel nikdar nobene besede.« Ta odpor je v mnogočem izvirjal iz tega, ker je bil med vojno nekaj časa član nemške delovne organizacije TODT (sicer prisilno mobiliziran). Baje je podpisal (prav tako prisilno) neko protikomunistično resolucijo (množično, nad 30.000 podpisov) med vojno, ampak to sem samo slišal, o tem se moram o priliki bolje pozanimati. Sicer pa je bil ves čas aktivist OF in član tajnih obveščevalnih trojk. (Menart 2010: 81)

Nasprotno pa je zelo pozitivno mnenje o njem imel pravnik Ljubo Bavcon (1924–), ko je v intervjuju govoril o ljudeh, ki so se odzvali povabilu na neko politično funkcijo:

... ker so bili tudi glede na trenutne politične okoliščine prepričani, da bodo lahko na takem mestu uresničili svoje dobre, poštene in za ljudi dobre zamisli. Če pa pozneje pridejo do spoznanja, da so se zmotili, so samo izjemne osebnosti sposobne kljubovati ali se celo odreči ugodnostim, ki jih prinaša oblast. [...] V davni preteklosti je bil to slovenski pisatelj Beno Zupančič, ki ga je smrt pobrala v še zgodnjih letih, ko je bil kot minister za kulturo na nastopu slovenskih pevskih zborov v Stični. Po tistem sem vedno mislil, da »se je umrl«, ker je spoznal, da svojih načrtov za razcvet slovenske kulture ne more uresničiti.

Zupančič je kratko prozo začel pisati v gimnaziji, v najstniških letih je napisal tudi nekaj pesmi, ki jih ni nikoli objavil, prvo kratko prozo Gospod Janez in špiritizem je objavil leta 1942 v listu *Obisk*, nadaljeval pa je leta 1945 v *Mladini* in objavljajl še v *Mladinski reviji*, *Novih obzorjih*, *Novem svetu*, *Besedi*, *Naših razgledih*, *Tovarišu*, *Naši sodobnosti*, *Obzorniku*, *Sodobnosti* itn.

V svojih delih se je večinoma loteval življenja v Ljubljani med okupacijo in v povojnih letih ter prikazoval usodo malega človeka v času družbenih in zgodovinskih premikov. Tako so pri njem pogosti motivi medvojne ljubljanske ilegale, v kateri je bil tudi sam dejaven, taboriščnega življenja, ki ga je tudi sam izkusil, teme partizanstva, ki ni izkušenska. Loteval se je snovi povojnega časa, pri čemer je kritično prikazoval povojne karieriste, birokratizem, ob tem nastale osebne stiske in razočaranja. V povezavi z drugo svetovno vojno se lotava tudi etičnih problemov in dilem, t. i. vrtičkarstva – pojem predstavlja predmestnega malega človeka, ki v

skrbi za svoje dobro ni pripravljen videti zla okoli sebe ter se ni pripravljen opredeliti, oziroma kakor ugotavlja že Urška Perenič: »Predstavniki vrtičarskega in malomeščanskega sveta se namreč v času okupacije obnašajo samozadostno (pogled v "zunANJI" svet jim med drugim zastirajo skrbno postavljene vrtne ograje), pasivno in ne kažejo nobenega smisla za kolektivno.« (2013: 773) Vojna je pri njem edinstveni čas v tem smislu, da je večina ljudi pripravljena preseči to opisano majhnost.

V začetnem obdobju Zupančičevega literarnega ustvarjanja je nanj najbolj vplival Anton Ingolič (socialni realizem) (Kos 2002: 379), pozneje Ivan Potrč (prehod iz socialnega proti socialističnemu realizmu, vračanje k slovenski kmečki povesti) (prav tam: 379–80)) najbolj pa pesnik Cene Vipotnik (ko gre za novejši simbolizem, tudi vojno tematiko in približevanje socialnemu realizmu) (prav tam: 360), ki je več Zupančičevih del pregledal in mu tudi svetoval. Skupaj sta za tisk pripravila prozo Prežihovega Voranca, ki je izšla v petih knjigah (Ljubljana 1956). Poleg tega je Zupančič pripravil tudi izbor slovenskih del za antologijo *Jugoslovanska revolucionarna proza* (Skopje, 1956) in sodeloval pri izdaji Otona Župančiča v francoščini (Pariz 1978). (Sedej v Zupančič 1986: 397)

Leta 1951 je izdal prvo zbirko kratke proze z naslovom *Štirje molčeči in druge zgodbe*. V drugi zbirki, *Veter in cesta*, je izšla tudi novela Veselica, po kateri je bil leta 1960 posnet film, za katerega je scenarij napisal Beno Zupančič sam, režiral pa ga je Jože Babič, iz leta 1978 je radijska igra. Novela Pogreb iz te zbirke je bila leta 1972 prirejena kot televizijska igra. Potem, ko je napisal že vse svoje romane, pa sta izšli še dve zbirki: *Zlati prah*, *Kratke zgodbe za kratek čas* leta 1979 ter izbor novel in črtic *Veter in cesta*, ki ga je uredil Tone Pavček in je izšel leta 1985.

Preden je pričel s pisanjem romanov, je pod vtisom številnih potovanj, kamor je hodil tudi po službeni dolžnosti (Afrika, Južna Amerika, Azija), izdal novelistični potopis *Mrtvo morje* (1956), ki govori o potovanju v Avstralijo in tematizira konfliktno situacijo med človečnostjo in zahtevami splošne družbene morale. (Glušič 2002: 138). Na svojih potovanjih je pisal dnevniške zapiske *Piramide* (1956), *Popotnik v sinajskem pesku* (1957) in *Clevelandski vtisi* (1978), nato pa je izdal še *Popotovanja* (1976).

Med letoma 1957 in 1977 je izšlo vseh sedem romanov: *Sedmina* (1957), *Meglica* (1966), *Plat zvona* (1970), *Potres* (1971), *Golobjak* (1972), *Grmada* (1974) ter *Noč in dan* (1977).

Opazen je tudi Zupančičev opus del za otroke, ki jih je objavljial v *Pionirskem listu*, v knjižnih izdajah pa so izšli *Popotovanje na Tongatabu* (1954), *Deček Jarbol* (1959), *Koromindija doma* (1971), *105 lubenic* (1972) in *Luka* (1981).

Njegova publicistična in kritična besedila tematizirajo založništvo, pisal je knjižne ocene, pozneje pa je veliko pozornosti posvetil razmerju med politiko in kulturo v socialistični družbi,

v člankih je razčlenjeval odnose med kulturo inteligence in kulturo delavskega razreda, redno pa se je odzival na dnevno publicistiko, tako je del njegovih spisov predvsem dnevno aktualen. Svoje razprave in tudi govore, referate, članke, pogovore in polemike je zbral v knjigah: *Delavci in kultura* (1975), *Politični zapiski 1971–72* (1975), *Za kulturno življenje* (1975), *Po meri našega človeka* (1977) in *Kultura včeraj in danes* (1979), v srbohrvaščini je izšla tudi *Kritika kulture* (1977). V svojih kritičnih spisih se je loteval bistvenih vprašanj slovenskega naroda v socialističnem procesu, odprl pa je tudi razpravo o sloveščini v javni rabi, čemur je sledilo odmevno posvetovanje v Portorožu leta 1979. (Pibernik 1991, na spletu)

Napisal je nekaj literarnih kritik, denimo: Anatole France, *Bogovi so žejni* (1952); Mihailo Lalić, *Zlo proleće* (1955); Dobrica Ćosić, *Koreni* (1955) in *Deobe* (1961); Juš Kozak, *Balada o ulici* (1957); Vladimir D. Dundicev, *Človek ne živi samo od kruha* (1958) in Hans Hellmut Kirst, *Tovarna oficirjev* (1965). Pisal je tudi o književnikih, o Josipu Vidmarju, Cenetu Vipotniku, Ivanu Cankarju in Stanetu Meliharju. (prav tam)

Več njegovih del je bilo prevedenih v južne slovanske jezike, pa tudi v estonščino, češčino, albanščino, nemščino in madžarščino.

Za roman *Sedmina* je leta 1958 Zupančič prejel Prešernovo nagrado, roman *Grmada* pa je bil leta 1975 nagrajen z Župančičevo. Za svoje literarno in publicistično ustvarjanje je leta 1978 prejel tudi nagrado mesta Ljubljana in nagrado Ivana Cankarja za roman *Plat zvona*. Prejel je še Medaljo zaslug za narod (1949), Red republike s srebrnim vencem (1965) ter Red bratstva in enotnosti z zlatim vencem (1975), vse za kulturno in politično delo.

3.2 Literarna zgodovina o Benu Zupančiču

Anton Slodnjak Zupančiča glede na tematiko poveže z Lojzetom Kovačičem, o romanu *Sedmina* pa pravi: »Tezi malomeščanske etične degeneracije in človeške neodpornosti zoperstavlja avtor antitezo iskrenega junaštva mladih ilegalcev, ki delajo iz občutka odgovornosti in iz vere v boljši svet.« (1968: 535) V njem prepozna umetniško prepričljivost in izdelan slog, pripovedni zagon in pravo mero čustvenosti oz. duševnosti.

V drugem delu knjige *Slovenska književnost 1945–1965* Matjaž Kmecl piše o povojni književnosti, pri tem pa opaža, da se mladi povojni rod takoj po drugi svetovni vojni v pripovedni prozi ni »dostojneje« uveljavil, čeprav je v tem času obstajal mentorski, učni časopis za mlade literate, *Mladinska revija* (1946–1951), in so sklicevali posvetovanja, na katerih bi mladi književniki lahko oblikovali smernice za novo književnost, se je ta oblikovala zelo počasi, čemur so verjetno botrovala tudi preglasna navodila, kako pisati (Kmecl 1967: 291).

V tem času je starejši pisateljski rod¹ nadaljeval s predvojno tradicijo realistične socialnokritične proze z moralno noto o družbenorazredni determiniranosti človeka, manj pa je posegal po povojni snovi. Pogosto so bila v tem času nastala dela precej reportažna in poučna in niso prinašala trajnejše literarne vrednosti, saj so le poustvarjala nepremakljivi pogled na svet in morala slediti »elementom ustvarjalne umetniške sile« (prav tam: 292): novemu patriotizmu, premagovanju negativnih ostankov iz preteklosti, študiju marksizma, boju proti cinizmu in poveličevanju vsega negativnega v človeku, zraslostim z ljudstvom, boju proti pesimizmu in preslabotni politični fiziognomiji in »borbenosti do reakcije« (prav tam). Tematsko so svetovali, naj mladi pišejo zgodbe z gradbišč in o preobrazbi mladih, iz vaškega okolja v borbi za socializem, o mladini v rudnikih in tovarnah, o narodnoosvobodilnem boju, boju primorskega ljudstva proti anglo-ameriškemu imperializmu, boju proti brezmejnemu individualizmu ... Pri tem pa Kmecl začetniške novele Bena Zupančiča in Lojzeta Kovačiča vidi kot izstopajoče (prav tam).

Junak, ki se žrtvuje za stvar skupnosti, je najčistejši izraz etike NOB, povojna proza pa je oblikovala dva tipa takih junakov: polnejšega in adekvatnejšega partizanskega ter minljivejšega, reportažnega, proizvodnega uradnika, ki je imel vlogo izgrajevanja socializma, pri čemer je žrtvujočega se partizanskega heroja, kmalu začel izpodrivati mali, vsakdanji človek, žrtev drugih ali razmer. V literarnih in političnih krogih je okoli teh sprememb prihajalo do različnih polemik, politika pa je na mlade pisce vplivala tudi tako, da jih je pošiljala v kmetijske zadruge in tovarne, kjer so spoznali proletarsko življenje (Kmecl 1967: 294).

Z odmikom od sovjetske politike se je tudi v literaturi zgodil premik in delni odpor, ki ga je spodbudilo drugo posvetovanje mladih piscev leta 1950 v Ljubljani. Na njem so opozorili na nevarnost birokracije in »dekadentnosti« (prav tam), svetovali pa so »humanistično napredno« (prav tam) pisanje in naj se pisci ne izogibajo tudi temnih plati družbenega dogajanja, da bi se izognili črno-belemu prikazovanju, plitkosti, olepševanju in šabloniziranju, predlagali so tudi, da naj se ne lotevajo preveč širokopoteznih tem, saj so pogosto nedoživete in s tem nimajo ne umetniške ne propagandne vrednosti. Po tem je Mladinsko revijo leta 1951 zamenjala *Beseda* (1951–1957). Ob njej so ustvarjali umetniki, ki so izoblikovali svojo intimno življenjsko in miselno podobo, še vedno pa so odklanjali »malomeščanski esteticizem in anarhičnost« (prav tam: 295) ter zagovarjali vero v človekove etične vrednote in v lepo poslanstvo umetnosti, v svobodno življenje in v svobodno misel. Smrt za junake teh del ni več

¹ Gre za rod prozaistov, ki so ustvarjali že pred vojno in nadaljevali po njej, ki jih obravnava Helga Glušič v predhodnem poglavju: Fran Saleški Finžgar, Fran Ksaver Meško, Stanko Cajnkar, Ferdo Kozak, Lojz Kraigher, Vladimir Bartol, Bogomir Magajna, Danilo Lokar, Prežihov Voranc, Miško Kranjec, Anton Ingolič, France Bevk, Tone Seliškar, Ivan Bratko, Ignac Koprivec, Ferdo Godina, Branka Jurca, Ivan Potrč, Ciril Kosmač, Mira Mihelič, Milan Šega, Matej Bor, Juž Kozak, Vladimir Kralj, Lojze Zupanc, Makso Šunderl, Bratko Kreft, Filip Kalan, Ilka Vašte, Janko Moder, Jože Pahor, Mimi Malenšek, Edvard Kocbek.

heroična potrditev superiornosti neke ideje, ampak je zadnja v vrsti sil, ki dokazujejo in krojijo človeško nemoč (prav tam: 295–6).

Kmecl nato govori o dveh smereh prenovljenega realizma, in sicer glede na pomen, ki ga avtorji pripisujejo socialni ali biološki determiniranosti človeka – to sta socialnokritična in psihoanalitična. Bena Zupančiča, ki se je od revije *Beseda* oddaljil in približal reviji *Novi svet*, prišteva med prve predstavnike socialnokritične inačice (prav tam: 297). Več pozornosti posveti Zupančičevi novelistiki, saj je do leta 1965 (s to letnico je pričujoča obravnava tudi zamejena) od romanov izšla samo *Sedmina*. Zupančič se torej v svojih delih ukvarja z moralnimi razcepi navadnega, »drobnega človeka« (prav tam) med drugo svetovno vojno in deloma v času po njej, v redkih zgodnejših delih pa sega tudi v predvojni čas in takratno družbeno ureditev, denimo v novelah *Žaga pod Zagrebško goro* in *Učitelj* (1947–48). Razen prve objavljene novele (Kmecl jo označi za novelistični feljton) *Sanje* (1945), ki popisuje božični večer v italijanskem koncentracijskem taborišču, prigodne novele *Pilki se je uprl hlapec* (1948–49) in novele *Štirje molčeči* (1949–50) se vse dogajajo v okupirani Ljubljani. Protagonisti novel se znajdejo v skrajnih položajih, v katerih se morajo odločiti med zasebnim ugodjem in žrtvovanjem v imenu človečnosti, izbirajo celo med smrtjo in izdajstvom, ta odločitev pa pomeni moralno breme, ki razkriva človekovo bistvo. Že v prvi zbirki *Štirje molčeči in druge zgodbe*, ki je izšla leta 1951, pokaže kritičen odnos do predmestnega vrtičkarstva in reje malih živali, ki predstavljata malomeščansko vase zagledano udobje (prav tam).

Druga možnost moralne stiske Zupančičevih junakov je vezana na intimne erotične zaplete, kot denimo v zgodbi *Dva komandirja*. Zanimiva je novela *Ostrižena ljubezen*, v kateri revolucionarno moraliziranje sooči s humanizmom in odpuščajočo ljubeznijo, pri čemer človeška intimnost zmaga nad kolektivistično moralo (prav tam: 298).

Že v novelistiki se pokaže tendenca po ločevanju avtorja od pripovedovalca, saj je večina novel pisanih v prvi osebi, zgodbo pa pripovedujejo imaginarni pripovedovalci, ki ustvarjajo iluzijo verodostojnosti. V noveli *Iz zapiskov rejca malih živali* uporabi tudi obliko dnevniških zapisov. Vmes zavlada kratko obdobje vojaške tematike, pri čemer je dogajanje postavljeno v čas služenja vojaškega roka glavnih junakov in dilem, ki jih je to obdobje življenja prinašalo. Takšne so *Dobra duša*, *Ptice se selijo*, *Pomladna 51*, *Stražarska*, *Pešak na morju*, *Odlomek iz Timotija* in *Idila s konji*. Pomembnejše pa je nadaljevanje prvotne usmeritve, ki se izraža v novelah *Ribice zlate in srebrne* (1952), *Pogreb in Veselica*, v katerih načenja vprašanja iz desetletja po osvoboditvi. Zadnji dve sta tudi osrednji noveli druge zbirke, *Veter in cesta* (1954). *Veselica* prikazuje partizana, ki se je po vojni znašel v uradniškem okolju in doživel razočaranje, saj njegove predstave o bolj človeški in lepši prihodnosti niso bile uresničene (prav tam: 299–300).

Dilema revolucionarne morale in odpuščajoče ljubezni je izražena tudi v *Mrtvem morju*, ki ga Kmecl opredeli kot povest. V njej se Zupančič spet izkaže za humanističnega optimista, ki

verjame v človekovo dobroto in odpuščanje. Zgodba z elementi potopisa pripoveduje o slepem potniku, nemškem padalcu, v katerega je zaljubljena potnica. Zgodba se dogaja na jugoslovanski ladji, na kateri je posadka, ki je bila soočena z nacističnim nasiljem, a popusti ob neomajni ljubezni tega dekleta. Tragični razplet povzroči birokratska zagata, zaradi katere se mora nemški padalec vrniti. Potopisne in refleksivne vrinke v zgodbo Kmecl označuje za šibkejše od same zgodbe (prav tam: 300).

Kot neposredno nadaljevanje tem in oblike pisanja vidi Kmecl prvi Zupančičev roman: *Sedmina* (1957), ki je »kompilativna kompozicija motivov oz. tem iz avtorjeve zgodnje novelistike o okupirani Ljubljani« (prav tam). Tudi v tem romanu nasproti postavi dva svetova – svet malomeščanskih »rejcev malih živali« (prav tam), ki si pred stvarnostjo zatiskajo oči, ter svet svobode in upora za boljšo ureditev.

Oblikovno tako kot večina generacije Zupančič nadaljuje realistično tradicijo, ki jo jezikovno pogovorno sprosti, je pa tudi najvidnejši predstavnik obnovljene socialne kritike, značilne za njegovo generacijo, od katere se je oddaljil. Tako je njegovo delo uvrščeno v *Novele*, 1954, ki so izšle namesto načrtovanih »Novel štirih« (kakor pesniška zbirka *Pesmi štirih*), v katerih so se nato povezali trije – Bohanec, Hieng in Kovačič (prav tam: 301). Drugo smer prenovljenega realizma Kmecl imenuje psihoanalitična in oblikovno-eksperimentalna varianta, za katero je značilno, da je človek obravnavan kot popolna, individualna uganka. V tej prozi ni jasnosti in gotovosti ali absolutnosti lika revolucionarnega heroja, večjo moč imata naključje in usodnost (prav tam: 326).

V *Zgodovini slovenskega slovstva* Jožeta Pogačnika in Franca Zadravca (1973: 508) Bena Zupančiča najdemo v zadnjem poglavju Eksistencializem in strukturalizem, v katerem Pogačnik opisuje sodobno slovensko književnost, ki se tako začne s koncem druge svetovne vojne in jo zaznamuje začetni zanos (tega naveže na revolucionarni zanos Otona Župančiča, ki izvira še iz časa vojne), počlovečena družbena razmerja in sprostitev tudi kulturne zavesti. Iz tridesetih let se je v tem času nadaljeval socialni realizem in postopoma prehajal v socialističnega, ki pa naj po Pogačnikovih besedah na tem mestu ne bi postal edino umetniško vodilo, čeprav se je pojavila skupina pisateljev, ki so se bolj kot z umetniškim čutom ali spretnim peresom odlikovali s politično vnemo. Začetek petdesetih let so zaznamovali ponovno postopno povezovanje z Evropo, znanstveni in tehnološki napredek, ki je spremenil položaj človeka in njegov odnos do sveta, ter porušena skladnost med svetom in posameznikom (prav tam: 508). V tem času se je odprl prostor, ki je začel posegati po avtorjih ameriške »izgubljene generacije«, npr. po Hemingwayu in sodobnih ameriških dramatikih, nato po francoskih eksistencialistih, denimo po Sartru, in temi absurda, kot jo najdemo pri Camusu. Pomemben je bil ponoven vzpon priljubljenosti filozofije dvajsetega stoletja, še posebno nemških eksistencialistov Jaspersa in Heideggerja. Tako se je v liriki zgodil preboj z zbirko *Pesmi štirih*,

leto kasneje so izšle *Novele* (1954), za dramatiko pa je pomembno leto 1955, ko je potekal Celjski dramski festival (prav tam: 509).

Zupančiča uvršča v prvi rod povojnih pripovednikov, ki pa so nadaljevali slovstveno izročilo socialnega realizma in ga nadgradili z nekaterimi prijemi moderne proze. V njegovih delih je očitno razločevanje med zavezanostjo skupnosti in privrženostjo individualnemu. V svojem delu (v tem pregledu so le dela, ki so izšla do leta 1972) narodnoosvobodilni boj vidi kot podaljšek humanistične vsebine življenja sploh, predvsem pa se ukvarja z malim človekom. Nekaterim besedilom očita aktivizem in anekdotičnost, zato jih odlikuje le fabulativna zanimivost. Družba v Zupančičevih delih onemogoča ali skruni intimnost, zato so njegovi junaki v kratki prozi odmaknjeni v samoto ali boleče resignirani, vsi pa podvrženi melanholiji. Spremembo prinese roman *Sedmina*, ki prikazuje tri plasti dogajanja, prikazuje okupirano Ljubljano, analizira predmestno malomeščansko družbo in oriše mladostna doživetja v takem okolju. Premik se torej zgodi v zmanjšano socialno-moralno kritičnost, povečano fabulativno privlačnost in lirizacijo epskega dogajanja. V romanu *Meglica* Pogačnik vidi nadaljevanje tradicijske pripovedne proze, v naslednjih romanih *Plat zvona*, *Potres* in *Golobnjak* pa avtobiografski-memoarski prijem, kjer objektivno naracijo zamenja subjektivna vizija junaka, ki se prebija do svoje resnice o svetu in življenju. Ta pa pri Zupančiču ni radikalizirana, saj jo zaustavlja »ganljiva vera v človečnost«. Slogovno ostaja Zupančič enostaven, meni Pogačnik, kar mu zagotavlja veliko število bralcev, vendar pa njegova dela ne morejo zajeti celote takratnega sodobnega življenja (prav tam: 546–7).

Janko Kos v *Pregledu slovenskega slovstva* (2002) prav tako s koncem druge svetovne vojne zameji začetek sodobne književnosti. To razdeli na začetno obdobje poskusov vzpostavitve socialističnega realizma, ki se zrcali predvsem v presojanju literarnih del, manj pa v ustvarjanju, po letu 1948 začne izginjati. Po letu 1950 smo na Slovenskem začeli dobivati prevode pomembnejših evropskih in ameriških avtorjev, ki so na svetovni razvoj književnosti vplivali že od konca prve svetovne vojne, denimo Marcela Prousta, Jamesa Joycea, Franza Kafko, Ezro Pounda, Thomasa S. Eliota, Borisa Pasternaka, Williama Faulknerja, Ernesta Hemingwaya, Virginio Woolf itn. Močan vpliv so imela tudi dela Jeana Paula Sartra in Alberta Camusa. Na dramatiko je vplivala drama absurda, na pripovedništvo pa francoski »novi roman« (Allain Robbe-Grillet, Nathalie Sarraute, Michel Butor) in moderni roman (Kos 2002: 350–1).

Do leta 1950 pri nas lahko govorimo o obdobju nadaljevanja socialnega realizma in poskusa vzpostavljanja socialističnega realizma, za katerega je značilno, da predvojnemu socialnemu realizmu odvzema kritično noto. Po tem letu pa nastopi obdobje slovstvenega pluralizma, v katerem prevladuje nadaljevanje predvojnega socialnega realizma, predvsem pri starejših predstavnikih, vendar se v ozadje umika borbena socialna perspektiva, v ospredje pa pride romantično čustvo sočutja z malim človekom in dvom o možnosti dokončne rešitve njegovih sodobnih težav. V prozi kot najznačilnejša predstavnika omenja Ivana Potrča in Cirila Kosmača.

Mlajši rod prinese še nekatere novosti, saj ne govori več o malem človeku iz kmečkega okolja, temveč o malem mestnem človeku ali o nekdanjem podeželanu, usmerja pa se bolj na psihološko plat likov, ki pogosto zapadejo v resignacijo. Po zgledu Joycea, Kafke in Prousta so se oblikovno nekoliko približali modernemu romanu. Med prozaisti so to Beno Zupančič, Lojze Kovačič, Vladimir Kavčič in Pavle Zidar (prav tam: 351–3). Za novejše nadaljevalce socialnega realizma je značilno, da nadaljujejo z realističnimi in naturalističnimi oblikami romana, povesti in novel, vendar jih modernizirajo, tako da razbijejo objektivnost opisov, več pozornosti posvečajo orisom duševnosti, dialogom, uvajajo notranje samogovore, opise toka zavesti in podzavesti. Kompozicijsko zgodbo razrahljajo z opuščanjem dogodkov ter prevlado duhovnih stanj in razpoloženj (prav tam: 355).

Zupančiča Janko Kos opredeli kot najvidnejšega pripovednika povojnega rodu socialnih realistov, ki se je moderni prozi približal tudi v slogu. Popisuje usodo predmestnih in mestnih malomeščanskih ljudi, izobražencev in mladostnikov, katerih usode so obarvane z resignacijo, obravnava pa jih s kritično ostrino. Meditiranje ob dogodkih, ki je značilno že za njegove novele v prvi zbirki *Štirje molčeči in druge zgodbe*, Kos povezuje s šolanjem pri Cirilu Kosmaču. Junaki v zgodbi so mali ljudje, t. i. vrtičkarji, ki se ne menijo za širše družbeno in zgodovinsko dogajanje. V drugi novelistični zbirki *Veter in cesta* že živijo v novem družbenem okviru, njihove tragične usode pa so posledica življenjskega okolja. Izmed romanov izpostavi predvsem romana *Sedmina* in *Meglica*, v prvem so malomeščanskim vrtičkarjem postavljeni nasproti mladi, s svojimi ljubezenskimi stiskami, prigodami v okupiranem mestu in celo z junaško smrtjo. Kot oblikovna novost se v prvem Zupančičevem romanu pojavi notranji samogovor. Roman Kos označi za napol mladinsko besedilo. Kot poskus modernega teksta pa zanj velja *Meglica*, zaporedje slik iz vsakdanjega ljubljanskega življenja, pri katerem mladi nastopajo kot simbol živosti, neposrednosti in poetičnosti. V tem romanu je družbeni vidik življenja postavljen v ozadje (prav tam: 382–3).

Slovenski pripovedni prozi v drugi polovici dvajsetega stoletja je posvečena monografija Helge Glušič (Slovenska matica, 2002), ki uvodoma pregledno in kritično predstavi literarno ustvarjanje od konca druge svetovne vojne pa do izida njenega dela. Ob tem se zaveda in izpostavi, da gre le za enega izmed možnih izborov in pristopov k spoznavanju slovenske sodobne pripovedne proze, vanj pa umesti tudi Bena Zupančiča.² Avtorica se najprej posveti njegovima novelističnima zbirkama, ki ju – tako kot romane – zaznamuje pripovedna snov človek v družbeni situaciji. Konkretna zgodbe novel in romanov prikazujejo različne situacije,

² V izboru so: Prežihov Voranc, Edvard Kocbek, Miško Kranjec, Ciril Kosmač, Mira Mihelič, Ivan Potrč, Boris Pahor, Vitomil Zupan, Karel Mauser (1918–1977), Zorko Simčič (1921–), Alojz Rebula, Beno Zupančič, Andrej Hieng, Lojze Kovačič, Dominik Smole, Marjan Rožanc, Saša Vuga, Kajetan Kovič (1931–2014), Pavle Zidar, Peter Božič, Vladimir Kavčič, Jože Snoj, Rudi Šeligo, Florjan Lipuš, Marjan Tomšič (1939–), Jože Felc (1941–2010), Evald Flisar (1945–), Berta Boetu – Boeta (1946–1997), Drago Jančar (1948–), Vlado Žabot (1958–), Feri Lainšček (1959–) in Jani Virk (1962–). Med njimi sta torej tudi dva izseljenska avtorja (Mauser in Simčič).

katerih so junaki postavljeni v temeljna življenjska nesoglasja v času vojne, v ilegalnem delovanju, taboriščih, v povojnih letih socialistične birokracije ... Njegovo delo uvršča v socialnokritično prozo, vendar je posebnost njegove proze poetična mehkoba, ki zaznamuje oblikovanje literarnih oseb, dogajalne situacije, pripovedne zaključke in idejna sporočila (Glušič 2002: 135). Že ob najzgodnejših novelah Zupančič izoblikuje svoj slog z vojnimi motivi, osrednjim likom malim človekom, ki zaupa v moč čustvovanja, dobrote, ljubezni in poštenosti, kar pa ni mogoče reči za njegovo okolje, ki sili v negativna in konflikta stanja, vendar kljub temu verjame v svoje ideale (prav tam: 136).

Helga Glušič poudari novelo iz prve zbirke *Štirje molčeči in druge zgodbe*, iz zapiskov rejca malih živali, v kateri Zupančič zelo inovativno oblikuje pripovedno snov. Podana je v obliki dnevnika rejca, ki se mu ruši varni vrtilčarski svet s tem, da izgublja stvari, živali in ljudi. Zupančič tu uvede posredovalca zgodbe, ki je te zapiske našel, učinek realnosti poveča z izpuščanjem »poškodovanih delov« in z opombami, ki simulirajo dokumentacijo, pojasnjuje tudi dodatne grafične znake v rokopisu ipd. Žal tega sloga avtor ni nadaljeval, temveč je prevladala težnja po: »mozaičnem pripovednem konceptu, s katerim je pisatelj združil več zgodb v okvirni, skupni dogajalni prostor romana.« (prav tam: 137)

Pogost pripovedovalec v njegovih delih je tudi prvoosebni pripovedovalec, ki nastopa v novelah *Veselica* in *Pogreb* iz druge zbirke *Veter in cesta*, ki ju Glušičeva označi za psihološkorealistični in v katerih govori o družbenih spremembah, a ne z vidika kolektiva, temveč posameznika, svetlo prihodnost pa lahko najdejo literarne osebe le v sebi samih, v svojem čustvovanju in globoki osebni etični drži – v uradno, »oficialno« moralo Zupančič ne verjame, saj jo je mogoče izkoristiti za »uveljavljanje privatnih nagonov«, kakor Glušičeva navaja Matjaža Kmecla (Glušič 2002: 138).

V romanu *Sedmina* vidi potrjevanje idealov iz novelistične produkcije, ki jim sledijo mladi, medtem ko se varni vrtilčarski svet njihovih staršev ruši. Roman *Meglica* skozi zamegljeni filter prikazuje zabrisane usode ljudi v povojni mestni soseski, spet pa je upanje v mladih zaljubljenih, ki s svojo ljubeznijo poskušata zabrisati temno preteklost svojih staršev. Zabrisane so tudi meje med posameznimi stranskimi zgodbami in meje med vsakdanjim in nenavadnim. Po polnosti radoživih scen izstopa roman o otroštvu *Plat zvona*, po fabulativni zanimivosti pa *Grmada*, ki je poleg *Sedmine* najpopularnejše Zupančičevo delo, v katerem se ponovno idealizirani in dobrohotni glavni lik s pomenljivim priimkom, Martin Dobrota, sooča s sovražnim svetom, polnim birokratskega mišljenja in odločanja, oblastniškega razčlovečenja, izpraznjenosti, brezčutnosti in etične pritlehnosti pa tudi neskončnosti njegove moči (prav tam: 139).

Zupančičev najobsežnejši roman *Noč in dan* naj bi s svojo tematiko in širino ustregel ves povojni čas poudarjanim zahtevam po velikem romanu o drugi svetovni vojni. Zasnovan je

mozaično, prepletajo pa se zgodbe o aktivistih, partizanih, internirancih in ranjencih in njihove iluzije o svobodi in prihodnosti, čustvene poudarke prinašajo sentimentalna pisma, skozi katera je zgodba večkrat podajana. Roman vsebuje dokumentarne prvine, a te po mnenju Glušičeve nimajo tako pomembne vloge, da bi roman opredeljevale kot zgodovinski ali izrazito vojni roman (prav tam: 140).

Avtorica zaključi tako, da Zupančičevo kritičnost označi za svetobolno in čustveno in manj programsko ostro ali aktivistično, njegov slog pa za ustrezni dramatično neizostreni in preprosti, klasično umirjeni realistični slog brez izstopajočih artističnih lastnosti (prav tam).

Z Zupančičevim pisanjem so se ukvarjali še avtor spremne besede tretje izdaje romana *Grmada*, Andrej Inkret, Dušan Mevlja, avtor članka Beno Zupančič: opisovanje ilegale v okupirani Ljubljani, z dogajalnim krajem v romanih pa se je v članku Beno Zupančič in njegova pripoved o med- in povojni Ljubljani ukvarjala tudi Urška Perenič (Beno Zupančič in njegova pripoved o med- in povojni Ljubljani, *Studia Historica Slovenica*, 2013) in je dela, katerih kraj dogajanja je Ljubljana, imenovala ljubljanske zgodbe, opozorila pa je tudi na spregledanost Zupančiča kot pisatelja. Avtorica opaža, da je celotni Zupančičev prozni opus – v članku obravnava tako njegovo kratko prozo kot romane – ena sama pričevanjska pripoved, saj se pisatelj ves čas opira na svojo izkušnjo med- in povojne Ljubljane (Perenič 2013: 768). Opaža, da je mesto kot dogajalni kraj natančno določeno, nekateri motivi, denimo kostanjev drevored, podstrešno stanovanje, reja malih živali, pa se v njegovih delih ponavljajo, kar ustvarja intratekstualne vezi med posameznimi deli opusa (prav tam: 772). Avtorica opozori na prisposodbe vrtičarskega sveta, ki – kot že omenjeno – predstavlja svet individualizma, v zvezi s povojno družbo, ki še vedno ostaja »malomeščanska«, pa izpostavi podobo paternostra, tipa dvigala v romanu *Golobnjak*, pri katerem se ljudje ne srečujejo, temveč vstopajo vsak v svojo kabino, ki so nanizane druga nad drugo in potujejo po eni strani navzgor in po drugi navzdol (prav tam: 776).

V svojem vsebinsko bogatem članku Urška Perenič izpostavi še številne druge značilnosti Zupančičevega pisanja ter vprašanja, ki jih odpira, in sem se z njimi tudi sama srečevala pri analizi romanov. Tako denimo navaja iz romana *Potres*, da je mesto doseglo: »najvišjo stopnjo domoljubnosti in prostosti« (prav tam: 776), ko je bilo: »najbolj utesnjeno, dobesedno zasušnjeno« (prav tam), torej med okupacijo.

4 Analize romanov

4.1 *Sedmina* (1957)

Zupančičev prvi roman *Sedmina* je pri Slovenski matici izšel leta 1957, ko je bil njegov avtor star 32 let in je vodil Cankarjevo založbo, Tiskarno Ljudska pravica in Časopisno podjetje Dnevnik.

Osrednje dogajanje zajema časovno obdobje od pomladi 1941 do pomladi 1942, torej ustreza prvemu letu italijanske okupacije, dogajalni prostor okvirne zgodbe je sodišče in nato vlak proti Trstu, vložena zgodba pa se v celoti dogaja v okupirani Ljubljani. Naslov se nanaša na Nikovo sanjsko videnje prijateljev in znancev na sedmini (gre za pojedino ob smrti nekoga, nekoč sedmi dan, izhaja še iz kanibalizma, ko so svojci pojedli dele pokojnika, da bi prejeli njegove moči), ki ga doživi ob usodnem prepiru doma.

Roman se začne na sodišču, ko je Niko obtožen posedovanja in nošenja orožja, kraje pištole profesorju italijanščine ter domnevnega umora italijanskega seržanta Carla Gasperoneja, ki je bil nastanjen v njegovem domu – slednjemu dokazi niso govorili v prid. Zaradi mladostnosti je obsojen na 25 let zapor v italijanskem taborišču, na vlaku pa sedi vklenjen skupaj z nekim zaviračem. Na vlak se pripoved vrne na koncu romana, vmes pa z Nikom sledimo njegovi zgodbi v prvem letu italijanske okupacije, natančneje se zgodba začne maja 1941, torej o samem dogodku okupacije ne govori, čeprav s spomini seže tudi v svoja otroška leta.

Niko je najmlajši izmed treh otrok Katarine in Petra Kajfeža, vendar se od svojih družinskih članov zelo razlikuje, kar govorice pripisujejo tudi materinim številnim skokom čez plot. Živijo v predmestju, kjer oče obdeluje svoj vrt in skrbi za kunce in kokoši, vsemu temu pa posveča mnogo več pozornosti kot svoji družini ali okupaciji – za to ne želi, da bi zmotila njegov vsakdanjik. Voja prvič resno poseže tudi v njegov mali svet, ko žena in hči Filomena odobrita naselitev italijanskega seržanta Carla, s katerim se pozneje ljubezensko zaplete Filomena, kar ne ostane prikrito aktivistom OF. Nikova mladostna prijateljica sta sosedova Marija, hči profesorja, in Popaj, ki mu je v resnici ime David in je judovskega rodu. Oba z Nikom sta zaljubljena v Marijo, njej pa je očitno več do Nika. Mladi normalno obiskujejo šolo, se kopajo v Ljubljani, ob tem pa prevzemajo vse večje naloge za OF – od kraje sveč za izdelavo krede do požiga bencinske črpalke. Distanco med Nika in Marijo vnese Nikovo priznanje seksualnega razmerja z Ano – mlado vdovo soseda upokojenega kapitana Poklukarja, s katerim sta kot otroka Marija in Niko preživela mnogo ur sanjarjenja med njegovimi atlasli. Distanco med Nika in družino pa vnese kaznovanje Filomene, ki so jo aktivisti zaradi razmerja z Italijanom ostrigli. Niko si nakoplje težave vodstva svoje skupine aktivistov – Tiger obsodi krajo pištole iz plašča

profesorja Daria Venturija, zato preneha hoditi v šolo in se zateče k Ani, da bi se skrila pred potencialno preiskavo.

Nekega večera Nikovega očeta obišče postrešček Josip, ki je ravno izvedel za smrt starejšega sina Pepija, mlajšemu Alešu pa je uspelo pobegniti. S Petrom tako popijeta steklenico žganja in prepevata ljudske pesmi. Na poti domov Josip sreča Carla, ki Josipa v prerivanju ustrela.

Niko in Popaj dobita nalogo, da v aktovki pretovorita zavitek ponarejenih osebnih izkaznic, vendar jima sledijo. Da bi akcija vseeno uspela, Popaj Niku krije umik, pri čemer izgubi življenje v spopadu z italijanskimi vojaki in karabinjerji. Ranjen je tudi Niko, ki se zateče v neko grmovje, kjer omedli, najdeta ga moški in njegova nečakinja Irena, ki ga spravita do Marije, tam ga oskrbi zdravnik, a je v zelo kritičnem stanju in ima visoko vročino. V tem času nekdo – domnevno Aleš – umori Carla. Pri hišni preiskavi najdejo Antonove četniške dokumente in Nikovega brata zaprejo. Niko se skriva ponovno pri Ani v sobi poročnika Piscitella, ki je na počitnicah, in v eni od racij ga skoraj odkrijejo. Spomladi se nato odloči oditi v partizane, še prej obišče Popajevega očeta in se spet zbliža z Marijo. V neki akciji zbiranja orožja Niko v prsi ustrela mladega kvesturina, kar ga zelo pretrese, saj se prvič sooči z ubijanjem. Ko napoči čas za odhod iz mesta v partizane, se poslovita od Marije in na hitro tudi od Ane. Marija ga nagovori, naj se poslovi še od družine, to se Ani ne zdi dobra ideja, a ne upošteva njenega mnenja. Seveda se doma vname prepir – Filomena ga dolži za Carlov umor, Anton pa ga zasmehuje kot nesposobnega za vojaka, kar Nika razburi in zato odide. Anton mu s polenom ali sekuro sledi, zato Niko na hišni prag vrže ročno bombo – to seveda zdrami celo sosesko in vojake, ki takoj prihitijo in vse štiri strpajo na kamion, Niku uspe uiti, zaspi v vrtni uti in se zbudi v zaporu. Sledi sojenje, ki je opisano na začetku romana.

Roman sklene prepir Nika in kretničarja, s katerim sta vključena – v prepiru ta Nika prepriča, naj pobegne z vlaka. Pomaga mu izvleči roko iz lasic in razbije steklo, pove mu tudi, kje bo našel povezavo s partizani in ga končno potisne skozi okno.

4.1.1 Vrednotenje druge svetovne vojne

Prvoosebni pripovedovalec romana *Sedmina* je tudi njegova osrednja književna oseba, Niko Kajfež, tako je tudi on tisti, s čigar perspektive so vrednoteni pojmi v zvezi z drugo svetovno vojno, predvsem oporniško gibanje v mestu, ki mu tudi sam pripada.

4.1.1.1 Kajfežev svet – svet malih gospodarjev, vrtničarjev in rejcev malih živali

Domače predmestno vrtničarsko okolje in miselnost »malih gospodarjev« Nika zelo obremenjujeta, očetove ljubezni do malih živali in koščka lastne zemlje ne more razumeti, predvsem pa ne njegove skrbi, ki je večja od skrbi za ljudi in odnose med njimi. Niko se od Kajfeževega sveta želi ločiti, kakor se »pes trga z verige«, takšno okolje pa mu pomaga izoblikovati revolucionarno misel: »Treba je podreti te namišljene svetove, sestavljene iz hišic, vrtničkov, kurnikov in golobnjakov, vso to nakopičeno revščino, ki se šopiri z videzom lastništva,

obremenjeno s prevarami, tatvinami, z grehi zoper človeka in njegovo dostojanstvo.« (Zupančič 1957: 46) Na to je opozorila že Urška Perenič, ki malo daljši odlomek, ko Popaj govori, da klavrne razmere rodijo klavrne ljudi, navaja v svojem članku (2013: 768), kjer ugotavlja, da je Nika svet, zasmrajen z vonjem po kuncih navdajal s sovraštvom in hkrati podžigal njegovo odpornost in revolucionarnost (prav tam: 773). Kajfežev svet je svet očeta, ki je vse svoje življenje vložil v gradnjo hišice na robu mesta in skrb za vrtiček in svoje male živali – predvsem je imel rad pernate živali, kot so kokoši in golšarji, vrsta golobov s poudarjeno golšo, gojil je še kunce, rad pa je imel tudi starega psa Ferdinanda in mačka Emanuela. Oba so ubili italijanski vojaki, vsakega v eni od preiskav.

Po Nikovih (in Popajevih) besedah take razmere rodijo klavrne ljudi, pritlikavce, stiskače, hlapce, opravljivce, zahrbtnježe in ubijalce, bolj podobne klavnim zverem kakor ljudem. Družbena kritika je izražena tudi s primerom šolskih ekskurzij: »Seveda, si praviš, peljali so nas na Muljavo in potem na Šmarno goro, da bi se polagoma potolažili z lastno majhnostjo in zanikrnostjo. Pomirili naj bi se s svetom, kjer je gostilna razgled in Šmarna gora vrh.« (Zupančič 1957: 46–47) Podoba Kajfeževega sveta ne drži samo za eno samo družino, tako Niko vidi vso Ljubljano: »Lahko tudi preselijo vse te Kajfeže, ki se samo vsak drugače pišejo. [...] Res me je včasih do brezumnosti obsedlo, da je vse to mesto mesto samih Kajfežev in da revolucija v takem mestu ne more drugega kako pogoreti.« (prav tam: 54–55) Malo pred tem se mu sicer zdi ljubljanska situacija idealna za odpor: »Zlepa se nista politična praksa in teorija tako ujeli kakor takrat, ko sta zadeli to občutljivo plat malega ljubljanskega človeka z dvojno dušo, četudi sta mu hkrati, ko sta branili njegov mali, omejeni svet pred tujcem, spodkopavali tla pod nogami.« (prav tam: 51) S tem, ko so se ljudje uprli okupatorju, so stopili iz svoje pasivne države malih lastnikov in obdelovalcev vrtičkov ter tako presegli ta svoj »Kajfežev« svet in ga porušili.

Podiranje starega začuti celo Nikov oče, ki vidi, da se podira njegov osebni svet, da izginja vse, za kar je od nekdaj garal in da mu to niti ni prineslo trajne sreče, sploh ne v družini, kar spoznava ob urejenem odnosu profesorja Trtnika do njegove hčere Marije, še bolj »tragično« pa, ko umirajo njegovi hišni ljubljenci. Ko si Peter zamisli sebe kot Noeta na barki, na katero družine ne bi vzel, se zazdi njegova ljubezen do živali še bolj pretirana; zato Niko ne prenese žensk, ki sprehajajo psičke, čisto drugače pa dojema kmete, katerih ljubezen do živali se mu zdi »naravna in nikoli pretirana« (prav tam: 214). Čeprav do svoje družine čuti odpor, se zaveda, da je to njegova družina, obenem pa v pogovoru z Marijo spet razmišlja, kako bi se poslovil od nje: »Po kaj naj bi se tudi vračal? Da bi vam pomagal gojiti zajce? Da bi hodil na predavanja o plemenskih golšarjih? Morebiti bi skupaj napravili živalski vrt? Anton bi krotil leve, Filomena bi prodajala vstopnice, vidva, oče in mati, pa bi skrbela za red in snago. O, Marija ... kakšen sem!« (prav tam: 252) Njegovo slovo je takšno, da na hišni prag vrže ročno bombo in s tem simbolično zbombardira Kajfežev svet. V predmestni svet se vrne nato (le) v spominih na otroštvo, ko se s kretničarjem vozi v internacijo. Podoba otroškega predmestnega

sveta pa je nasprotno sočutna in nostalgичna, o njem govori z naklonjenostjo in s tem nakaže napetost v odnosu do podiranja starega sveta, s katerim pomaga podirati tudi vse lepo, kar je bilo, zaveda se, da je sam izšel iz tega sveta in da bo boleče dokončno prekiniti z njim.

4.1.1.2 Okupirana Ljubljana

V romanu je sproti nanizanih več podrobnosti, ki opisujejo vsakdanje življenje v okupirani Ljubljani, mimogrede je omenjenih nekaj bolj ali manj pomembnih dogodkov, ki so se zgodili med okupacijo, tematizirane so nekatere prepovedi italijanskih oblasti in predstavljene značilnosti njihovega tipa okupacije.

Prvi resnični dogodek, omenjen v zgodbi, je izpraznitev zalog hrane iz vojaških skladišč v Mostah, od koder so ljudje v vrečah odnašali domov moko, potem ko so zaloge zmetali skozi okna. Utrinek vkorakanja italijanskih čet v mesto je opisan pozneje, kot Nikov spomin, saj jih je opazoval na križišču Rimske in Bleiweisove ceste z občutkom nepopravljive katastrofe, ko so s perjanicami drveli proti banovski palači po slovesnem sprejemu mestnega ključa na Viču.

Napad na Jugoslavijo je omenjen posredno, ko prvoosebni pripovedovalec govori o Alešu Dolencu, ki se je udeležil prostovoljne vojske, razkropljene ali pobite v Zagrebu. Ta nepripravljenost vojske in celotne Kraljevine Jugoslavije na morebiten napad je z bridkim posmehom omenjena na še na več mestih, npr. ko Nikov oče na tleh pobere kos zmečkanega časopisa in se krivo nasmehne ob naslovu »Naše junaške čete« (prav tam: 22). V zmedu po napadu je nastopilo ropanje – tako sta Popaj in Niko v Belgijski vojašnici iskala orožje ravno v času, ko je v Šentvidu gorelo skladišče bencina.

V *Sedmini* je predstavljeno tudi individualistično razmišljanje, kakršnega je bilo tudi v resnici mogoče zaslediti med preprostimi ljudmi – mnogim namreč ni bilo mar, kdo je na oblasti, le da so imeli mir. Takšen je Nikov oče, ki sesedu Trtniku pravi, da je vojna vihra mimo in lahko spet obdeluje svoj vrt, ki ga je še pol ostalo neobdelanega. Omenja še bombardiranje Beograda, da je bilo tam trideset tisoč mrtvih in da je sreča, da njih ni to doletelo, zaključí, da se nima smisla ukvarjati s politiko, in pove, da namerava prekopati vrt, saj pričakuje težave z oskrbo, končno bodo mali gospodarji prišli na svoj račun. Z vidika preživetja je tovrstno razmišljanje zelo konstruktivno, saj se s svojo apolitičnostjo ne izpostavlja, zna biti optimistično in videti svetle plati ter poskrbeti za nujno, to je hrano. Pa vendar ravno s takšnim neaktivnim načinom razmišljanja mlada generacija v romanu prelamlja. Bolj ozaveščen je sosed, ki je dovzeten za širšo družbeno problematiko in pravi: »Veste sosed, nič se ni pripetilo meni osebno. Zato pa je mene in vse nas zadelo nekaj strašnega. Človek bi se razjokal.« (prav tam: 25)

Tegobe pomanjkanja v *Sedmini* niso nikoli osrednja tema, je pa na več mestih zaznati, da imajo ljudje težave s pridobivanjem hrane in so za preživetje pripravljeni marsikaj sprejeti; od nastanitve vojaka v prazni sobi do izdajanja. Pri Kajfeževih sprejmejo italijanskega seržanta

(poročnika) Carla Gasperoneja, saj si od tega obetajo denar za najemnino ter testenine, riž, kavo, čokolado, fige in mandlje. Oče temu nasprotuje in se odpravi na banovino, kjer njegov znanec iz društva prijateljev ptic ne pokaže razumevanja za njegovo težavo in ga skuša postaviti na realna tla. Banovino stražita dva karabinerja v napoleonskih klobukih. Iz tega je razvidno, da so slovenski uradniki obdržali svoje službe ter da je bilo mogoče tudi uradovanje v slovenščini. Policijo pa so prevzeli okupatorji – vrhovni policijski urad se je zato imenoval kvestura, kamor se Nikov oče nato tudi odpravi. Ker ga oficir ne razume, posreduje prevajalec. Da bi bil prepričljivejši, se zlaže, da se starejši sin misli poročiti in da je otrok že na poti, v odgovoru oficirja pa je nakazana razlika med italijansko in nemško okupacijsko politiko – v Ljubljanski pokrajini Slovenci niso imeli vojaške obveznosti, na nemškem ozemlju pa je bilo ravno nasprotno: »Lepo. A naši fantje morajo na vojsko. Njihovi se ženijo, plodijo še pred ženitvijo otroke, kradejo bogu in ljudem dragoceni čas, a naši morajo seveda tudi zanje na fronto. Lepo. Njihovim ni treba na fronto. Ali je že kdaj pomislil na to? Še ni slišal, kaj počno Nemci?« (prav tam: 43) V nadaljevanju omeni še prostorsko stisko, ki je v glavnem mestu nastala zaradi prihoda beguncev s Štajerske, in pokaže na obstoj slovenskih izdajalcev in sodelavcev okupatorjev, saj mu kot alternativo ponudi nastanitev domačega človeka, ki bi ga oni poslali. To se očetu zdi še huje, zato ponudbe ne sprejme.

Za italijansko okupacijo ozemlja, ki so ga poimenovali Ljubljanska pokrajina, je bilo značilno, da so dovoljevali kulturno delovanje in želeli italijansko kulturo približati Slovencem, zato so omogočili tudi veliko koncertov. V romanu so našeta nekatera prizorišča, npr. v Tivoliju, pred Narodnim domom (danes Narodna galerija) ali pred Prešernovim spomenikom. To je opisano v poglavju, kjer sledimo upokojenemu profesorju Trtniku, čigar navade se zaradi vojne sprva niso spremenile – ob lepem vremenu še odhaja krmit veverice in ptice v Tivoli, a ga prizadene, ko na poti srečuje prizore nasilja: sliši bobnanje, vidi, kako ljudem zbijajo klobuke z glav, ker se nočejo odkriti in počastiti italijanske zastave, ki jo dvigajo in spuščajo v parku Zvezda. V Trtnikovem premišljevanju o tem, kako je vse hkrati enako in drugačno kot prej, so kot nasprotje soncu, ki greje kot vsako poletje, omenjeni nemški izgnanci: »Vseeno je, ali je praznik ali delavnik, ali je polna hitečih ljudi ali prazna. Nič ne pomagajo koncerti. Nič Giglijevo petje m a m m a, s o n t a n t o f e l i c e. Nič poletno sonce, ki se tudi to poletje dan za dnem mirno sprehaja po ljubljanskem nebu. Ko da ne ve, da vozijo mimo tisoče gorenjskih kmetov v pregnanstvo.« (prav tam: 32)

Trtnika pretrese, ko v poštnem nabiralniku najde dva lista ciklostilskega papirja. Stroj za razmnoževanje matric je bil v uporabi med ilegalnimi delavci med drugo svetovno vojno, v romanu navadno označuje izdaje *Slovenskega poročevalca*. Na tem mestu Trtnik za *Poročevalca* sploh še ne ve, prebere le novico, ki je navedena iz časopisa. Literarni zgodovinar in teoretik Avgust Žigon (1877–1941) je bil prva naključna žrtev italijanskih okupatorjev, ustreljen 15. julija 1941. Ob tem prvem stiku s *Poročevalcem* Trtnik šele spozna, da obstaja

organizirani odpor proti okupatorju, preleti naslove: »Pohod Osvobodilne fronte. Enotna fronta narodov. Odpor slovenskega naroda,« (prav tam: 34) in še iz članka: »Resnična svoboda ni vrednota, ki bi jo bilo mogoče dobiti v dar ...« (prav tam: 35)

Med zunanjimi znaki okupacije je tudi italijanska zastava na Ljubljanskem gradu, med objekti, ki so jih odprli za potrebe vojske, pa je tudi javna hiša na Viču, kjer naj bi se prenašal »abesinski sifilis (prav tam: 57).

Med pomembnejšimi dogodki druge svetovne vojne, ki se zgodbe ne tičejo neposredno, je požig Rašice, ki se je godil istočasno s sejmom dijaških učbenikov in je popisan iz perspektive ljubljanskih dijakov na sejmu. Novico so prinesli trije močni fantje, ki so na ramenih nosili četrtega, ki je vpil, da so Nemci požgali Rašico ob Šmarni gori, kar povzroči vznemirjenje in mladostniki se odpravijo na različne lokacije, da bi videli požar, tudi na Grad. Nika požar spominja na gorenje skladišča bencina v Šentvidu – dim primerja z velikanskim pošastnim drevesom, ki meče sence po ljubljanskem polju. O opazovanju z Gradu govori tudi Kocbek v svojih zapiskih, sam je požar sicer opazoval s polja, obenem pa omeni: »Nekateri so vedeli povedati, da so videli italijanskega majorja, kako se je na grajskih šancah razjokal.« (Kocbek 1980: 122)

Naslednji dogodek, ki je opisan v romanu, je ponovno odprtje šol, ki ga je odobril Grazioli, čeprav pripovedovalec v izobraževanju v takem času ne vidi smisla, omeni pa, da so se italijanski okupatorji za takšno potezo odločili le zato, da bi imeli dijake, učence in študente pod nadzorom, saj bi jih brezdelje še bolj vodilo v upor. Ob tem poroča o opredeljevanju – kdor se ni sam, so ga opredelili drugi (Zupančič 1957: 73). Šolske prostore tudi na zunaj zaznamuje okupacija, razobešeni so bili letaki z rimskim pozdravom, kar ni ostalo brez odziva, glede na razvoj zgodbe pa je zanimivo, da je prvi pobudnik protesta Demostenes, poznejši izdajalec. Ko so lepake pobrali, so jih Italijani obesili višje – tam jih je Demostenes pobrizgal s črnilom.

Na sestanku terenskega odbora so v pretres vzeli perečo temo selitve italijanskih oficirjev in podoficirjev na teren, tj. v prazne sobe in stanovanja zasebnikov, ki so si s tem omogočili lažje preživetje med vojno. Problem je bil povezan tudi s tem, da so se ti (velikokrat čisto prijazni in dobronamerni) italijanski vojaki višjih činov lahko povezali z domačimi ljudmi ali postali celo ljubimci slovenskih žensk. Za aktiviste je bilo nevarno, saj so jih lahko opazovali s katerega koli okna, glede ljubimkanja pa se jim je zdela to sramota in pomanjkanje narodnega ponosa pri ženskah. Tiger je nato takoj predlagal, da nekaj žensk, o katerih ljubimkanju so prepričani, ostrižejo v svarilo drugim. Striženje žensk zaradi moralnih prestopkov v (slovenski) kulturi (in literaturi) ni novo – pogosto so bile za kazen ostrižene ženske, ki so se vdajale ljubezenskim razmerjem s poročenimi moškimi, in ženske, ki so varale svoje može (Makarovič 2011: 219). Striženje las, ki so sicer simbol ženskega dostojanstva, lepote in tudi erotike, je tako za žensko

pomenilo sramoto, izvira pa iz patriarhalnega starega reda – tako je paradokсно, da so ga za kaznovanje žensk uporabljali nosilci nove, revolucionarne misli.

Je bila pa takšna kazen predvidena samo za moralni prestop, če bi šlo pa ob tem še za vohunjenje ali izdajanje, pa bi terenski odbor zadevo predal »višjim forumom revolucionarne oblasti« (Zupančič 1957: 76), ki naj bi se ravnala nato po odloku »Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitev« (prav tam), ki je bil objavljen v dvanajsti številki *Slovenskega poročevalca*.

Primer, ki ju Tiger predlaga za striženje, sta Ana Poklukar in Filomena Kajfež, Nikova sestra, kar Nika spravi v veliko zadrego, Mefisto pa opozori, naj ne sprejemajo prenapetih odločitev. Niko se ob tem zave svoje razpetosti med družino in OF, zave se, da bo vojna vsakogar postavila na usodno križpotje, kjer bodo morali izdati svoje bližnje ali svojo idejo, v katero verjamejo, svoje cilje, za katere se borijo. Ob tem se Niko spomni svoje prve akcije, ko je s kredo, narejeno iz mešanice minija in parafina, na trnovsko cerkev narisal »znak revolucije« (prav tam: 77). Nika sta ob tem prevzela nedoločljiva napetost in zanos, ob katerem so se mu solzile oči, podoben ljubezni. Kljub vsemu Niko pove, kako bodo Filomeno ostrigli, glede Ane pa sklenejo počakati, da se zadeva pojasni. Popaj je mnenja, da morajo za to nalogo s seboj vzeti pravega frizerja, saj to ni delo za borca. Kaznovanje se izvrši pozneje, nekega večera, ko se Filomena sama vrača iz kina, kamor sta šla s Carlom – kino je bil tudi med vojno priljubljen način preživljanja prostega časa, v repertoar so okupatorji vključili veliko italijanskih filmov in to uporabili za popularizacijo svoje kulture (Žun, Bajsič 2014: 17).

Naslednja akcija sabotažne skupine, ki so jo sestavljali Niko, Popaj, Mefisto in Lulek, je bil požig bencinske črpalke Mobiloil v središču Ljubljane. Kmalu pridejo gasilci in vojaki, ki začnejo preiskovati okolico. Primejo naključnega mimoidočega, ki je prišel v mesto z železniške postaje, vendar pri aktivistih ni zaznati kakšnega obžalovanja dejstva, da je nekdo namesto njih potegnil kratko. Prvoosebni pripovedovalec Niko ve, da je imel gospod v kovčku radijski aparat, ki ga je prinesel v Ljubljano na popravilo, da so ga nato za požig bencinske črpalke obsodili na deset let zapor na Siciliji.

V romanu je prikazano tudi, kako je potekal pouk italijanščine v šolah. Nikov profesor Dario Venturi je predstavljen kot prizanesljiv, misleč človek, ki do dijakov goji simpatijo in se zaveda problematičnosti italijanskega početja, od dijakov ne zahteva, da bi ga pozdravljali »po rimsko« (Zupančič 1957: 94). Kljub temu sledi politiki približevanja slovenske in italijanske kulture in dijake želi pridobiti z branjem Puškina ali Prešerna v italijanščini. Mečkač Venturija opozori na drugačne profesorje italijanščine in mu da v branje odlomek iz *Poročevalca*, ki poroča o profesorici na drugi državni ženski gimnaziji, ki je pomečkala Prešernovo sliko in dijakinje zmerjala. Profesorja zmede, da je pri dijaku naletel na prepovedani tisk, tako v razredu pozabi plašč in v njem pištolo, ukrade jo Niko in jo posreduje rajonskemu vojaškemu

referentu. Njegovo postopanje brez vednosti organizacije razjezi Tigra in ima za Nika tudi sicer pomembne posledice, mora se namreč skriti pri Ani, kjer ugotovi, da ona ni Piscitellova ljubica, saj je zvest zaročenki, ji redno piše in je trenutno pri njej na obisku. Spomladi Niko načrtuje odhod v partizane.

Čas vojne je tema pogovora med postreščkom Josipom in Petrom, ki pravita, da sta se v vojnih časih rodila, v vojnih časih živela in da bosta tudi umrla v vojnih časih. O času in razmerah, v katerih so živeli Ljubljanci med okupacijo, priča tudi Josipova izjava, ko zazvoni v trnovski cerkvi in Peter Kajfež pravi, da je nekdo umrl, Josip pa ga popravi: »Nekoga so ubili. [...] Zdaj skoraj nihče več ne umrje kar tako.« (prav tam: 114) V prvem letu vojne namreč še ni bilo tako močno opaziti drugih vzrokov smrti, ki sta jih prinašali vojna in odrezanost Ljubljane od zaledja, iz katerega se je oskrbovala.³

V pogovoru med profesorjem Trtnikom in Nikovim očetom se odstre pereča problematika mladih, ki so morali prehitro odrasti, ob čemer jim je bila odvzeta lepota prvih ljubezni. To je prepleteno s tragično zgodbo o posilstvu Magdalence, šestnajstletne nečakinje slepega človeka, ki ga je srečal Trtnik. V tistem času se je večkrat slišalo o posilstvih deklet v zaporih, tu pa so ti kruti dogodki postavljeni nasproti porajajoči se ljubezni med Marijo in Nikom, pri čemer oče hčeri govori o lepoti ljubezenskega odnosa. Isti otroci, pravzaprav mladostniki, ki bi se v mirnih okoliščinah ukvarjali predvsem s svojim zasebnim življenjem, so tu postavljeni v vojno viхро in so Trtniku v ponos s svojo aktivnostjo in angažiranostjo za upor in revolucijo, česar ne prepreči okupatorjevo preganjanje. Omenjena sta ljubljanski in tržaški proces – drugi⁴ tržaški proces, ki se je zaključil 14. decembra 1941. Na njem so na smrt obsodili devet obtožencev, dva so pomilostili na dosmrtno ječo, ostalim so dodelili različno dolge zaporne kazni. Več jih je umrlo že med zasliševanji.

Številne usmrtitve, ki so se dogajale, omeni tudi Katarina v pogovoru s Filomeno, ki se boji za Carlovo življenje, mati pa ne najde tolažilnih besed, temveč je prepričana, da smrt lahko prav hitro doleti tudi njega. Vršilci umorov niso imenovani, glede na omenjeni žrtvi predpostavljamo, da gre za vosovske likvidacije.

V zimo 1941 je umeščena akcija Popaja in Nika, v kateri bi morala čez mesto prenesti ponarejene osebne dokumente in v kateri Popaj izgubi življenje, Niko pa je ranjen. Nato minevajo tedni, morda meseci, ko je Niko v precej kritičnem stanju, v blodnjah se vrača v različne spomine, prikazuje se mu Popajeva podoba. Ko se mu temperatura ponovno poviša, Marija odide v mesto po zdravnika, tam pa naleti na zmedo. Kot kaže, gre za začetek

³ V naslednjih letih je veliko ljudi umrlo zaradi posledic vojne, kot so podhranjenost, pomanjkanje kuriva in posledično širjenje bolezni, npr. tuberkuloze, za katero je v prvem letu vojne umrlo 81 ljudi, pozneje pa iz leta v leto več, leta 1942 že 130, leto pozneje 186, v letu 1944 že 237 in leta 1945 kar 265 (Šorn 2008: 7).

⁴ Prvi tržaški proces pa se je odvijal že od 1. do 5. septembra 1930, na njem so na smrt obsodili štiri pripadnike teroristične skupine TIGR in jih ustrelili v Bazovici.

italijanskih racij, s katerimi so med 24. februarjem in 15. marcem temeljito pregledali Ljubljano. Na poti iz mesta je Marijo ustavil neznani moški (ki se pozneje izkaže za Aleša) in jo spraševal, kaj se dogaja v mestu. Pojasni ji, kako potekajo preiskave, da jih bodo popisali, zaslišali in vodili mimo policistov, agentov, konfidentov, denunciantov in »ostale sodrge« (prav tam: 175). Če bo kdo pokazal nanj, bo po njem. Na tem mestu tudi prvič slišimo za bodečo žico, s katero je bila Ljubljana obdana od 23. februarja 1942, ko Aleš pravi Mariji: »Mesto so opasali z žico in bunkerji. Zapor. Taborišča. Talci. Denuncianti. Likvidatorji. Smrt.« (prav tam: 176) Začetek racij je v ljudskem poimenovanju dobil ime »Mačkova revolucija« (prav tam), saj se je začelo v gostilni Maček ob Ljubljani. Te preiskave mesto ohromijo, napeto vzdušje pod pritiski stalne nevarnosti pa se nadaljuje do konca romana: »Aktivisti, ilegalci, vosovci kažejo prva znamenja živčnosti. Po lekarnah kupujejo bromove tablete za pomirjenje. Po zidovih in plotovih pa so še zmeraj, vsak dan znova, druga zraven druge nalepljene slike grbastega moža s klavrnimi mustačami in drugega moža z napetim obrazom in z blaznimi očmi.« (prav tam: 183)

Poleg italijanskega pritiska se v Ljubljani v začetku leta 1942 stopnjuje tudi razdeljenost, različne skupine z različnimi cilji izdajajo propagandno gradivo, časopise ipd. Našteti so vosovski atentati na Emmerja, Praprotnika, Župca in Kiklja, in tudi na tiste, ki so bili usmrčeni pozneje, izven dogajalnega časa romana, npr. Peršuh, Ehrlich in Natlačen. Zupančič zapiše tudi, da diši po državljanski vojni (prav tam: 198).

Bolj kot se bliža pomlad, več Nikovih soaktivistov je ujetih, zato se mora Niko ponovno skriti pri Ani, kjer ga skoraj ulovijo, reši ga le njena iznajdljivost. Pomlad je opisana kot siva in deževna: »Sprane ceste so prazne, kakor da imajo Ljubljanci spet kak demonstrativen praznik, stene hiš so razmočene, žlebovi žlobudrajo smešno in naivno, kanalski jaški grgraje požirajo vodo, ki je je preveč na mah.« (prav tam: 225) Demonstrativen praznik se nanaša na prvo leto vojne, ko so Ljubljanci v znak upora prvega maja namesto praznovanja ostali doma, kar je na okupatorje delovalo zlovešče. V tem času brat in sestra vidita Nika in tako vesta, da ni v zaporu, on pa sodeluje v akciji razoroževanja italijanskih policistov in vojaka, v katerem enega ustrelijo, kar ga zelo pretrese. V tem delu dobimo uvid v življenje delavskih družin – Niko se krvav zateče v dom aktivistke Kasiopeje, matere štirih otrok, katere mož je v zaporu. Niko pravi, da so takšni pravi proletarci, živijo v dveh majhnih prostorih, otroci so samostojni, delovni in ne cmeravi. Kasiopeja Niku opiše akcijo, v kateri je nek aktivist Blaž od nje zahteval, da je orožje in propagandni material peljala v otroškem vozičku pod dojenčkom. Kljub vsej predanosti odporu ne verjame v boljše čase za delavce, kar se ne ujema z obljubami in Tigrovimi vizijami prihodnosti.

Vojna vpliva na že tako načeto mentalno stanje profesorja Trtnika, ki ga v obup spravlja tudi to, da sam ne more ničesar storiti. V časopisu *Jutro* redno spremlja osmrtnice in misli, da so umrli talci, čeprav talci v resnici niso imeli osmrtnic. Na več mestih je omenjena Gramozna

jama, kjer so talce streljali – ta povezava je bila tako samoumevna, da ni bilo potrebe ob tem povedati, da je šlo za talce: »Zdaj že nekaj časa sedi [Lulek] v arestu. Nič ne vemo, kako je z njim. Lepega dne ga odpeljejo v Gramozno jamo.« (prav tam: 264) Novice Trtnik spremlja tudi po radiu, kar je bilo mogoče le do prepovedi radijskih sprejemnikov, ki so jih sicer zaplenili 26. marca 1942. Njegova blaznost in skrb se stopnjujeta in nekega dne, ko gre Marija v mesto, ga zanjo tako zaskrbi, da jo začne panično klicati, kar na srečo sliši Ana in ga poskuša pomiriti – takrat šele izve, da ni mogoče kupovati z denarjem, temveč z živilskimi kartami. Ana pojasni, da je treba iti za vsako stvar posebej: »Pol dneva porabim, da se preživim. Moj šef, advokat, pri katerem delam, me pusti tudi dopoldne, da stečem po kakšno reč. Jem dvakrat na dan, popoldne in zvečer kaj malega.« (prav tam: 239) Nato mu skuha čaj in ga medtem zaklene, da ne bi pobegnil, vendar on poskusi ulti skozi okno, pri čemer ga komaj reši Nikov oče.

Ana pravi Niku: »Hrano imamo na karte, tako da nam zanjo ni treba skrbeti. Greš, odrežejo ti košček potiskanega papirja in ti dajo kruha, kolikor so ti ga predpisali.« (prav tam) Pri tem je šlo za tako imenovani ljudski kruh, za testo katerega je bilo predpisanih 40 % enotne presejane pšenične moke in 60 % krušne moke, na okus in teksturo tega kruha pa so se prebivalci težko privadili (Šorn 2008: 3).⁵

Dogajalni čas natančneje določa omemba priprav na prvi maj, Nikovo skupino pa pretresejo vesti o Demostenesu, ki sodeluje z Italijani – sledijo vesti, da tudi izdaja, kar naj bi bil prvi takšen primer iz njihovih vrst. Ob tem in ob množici pisem iz vojašnic in zaporov pripovedovalec opozori na nezanesljivost informacij. Kljub številnim akcijam Niko in Mečkač še vedno hodita poležavat h Gradaščici, z Marijo pa se še zadnjič sprehodita ob Ljubljani. Ko se poslavljata, je Niko mnenja, da se vidita čez eno leto, Marija pa pravilno napove trajanje vojne in pravi, da se vidita čez tri leta.

4.1.1.3 Mednarodna situacija

Omembe vojne situacije na mednarodni ravni so navadno del razmišljanja intelektualcev, šolajoče se mladine ali aktivistov OF. Z njimi je tudi opredeljen čas, denimo: »Ko potem neko jutro, tisto jutro potem, ko so Nemci vdrl v Rusijo, trči v veži na poročnika Piscitella, [...] mu ne odgovori več na njegov osladni b u o n g i o r n o.« (Zupančič 1957: 32) Nemški vdor v Rusijo se je zgodil na nedeljo, 22. junija 1941, Trtnik trči v Piscitella v ponedeljek, 23. junija. Nemška invazija v Rusijo, ki je pomenila prelom trojnega pakta med Hitlerjem, Stalinom in Mussolinijem, je za OF pri nas pomemben dogodek, saj Nemčija s prelomom zaveznitva s Sovjetsko zvezo, na katero se je komunistična partija pri nas naslanjala, postane njihova nedvoumna sovražnica. Ruska fronta je tudi sicer največkrat omenjena v romanu, veliko

⁵ Od junija 1941 je lahko posameznik na živilsko nakazilnico na mesec dobil 7,5 kg kruha ali 6 kg krušne moke, vsak mesec pa poleg tega tudi kilogram riža. Sledilo je še racioniranje maščob, sladkorja in mleka (Šorn 2008: 4). Že avgusta 1941 so uvedli mesne dneve, ki so določali, kateri dan se lahko prodaja katere vrste meso, jeseni so omejili še prodajo krompirja (prav tam: 5).

pozornosti nanjo usmerjata Tiger in profesor Trtnik, ki v svoji blazni vročici riše položaje v atlas. Tako stanje dobro pozna tudi Marija, ki iz tega sklepa na trajanje vojne.

Na vseevropsko judovsko problematiko in holokavst avtor opozori že z vpeljavo lika judovskega porekla, Popaja – njegovo pravo ime je David Steiner: »Zanj pravzaprav ni bilo jugoslovanskega problema, zato pa so bili protižidovski pogromi v Nemčiji.« (prav tam: 53)

4.1.1.4 Okupatorji

Glede na časovni in zemljepisni okvir okupatorje v romanu predstavljajo Italijani, mestoma pa se avtor dotakne tudi Nemcev. Ker gre pri tem za dva druga naroda, si bomo pogledali njihove romaneskne podobe.

Glavni stereotip o Italijanih, ki je močno prisoten v romanu in ima celo ključen pomen pri razpletu dogodkov, je stereotip o Italijanih ljubimcih. Najpomembnejši lik Italijana v romanu je Carlo Gasperone, ki je ljubimec Nikove sestre Filomene, njuna zveza pa izzove mnoge ključne dogodke v razvoju zgodbe.

Vendar pa je takšnih podob še nekaj. Prvi »ljubimec«, ki ga pripovedovalec omeni, je sivolasi polkovnik iz Bologne, ki je predsedoval sodišču. Niko se zamoti tako, da si predstavlja, da je preteklo noč »spal z mlado pevko tretjega razreda« (prav tam: 8). O sodniku hkrati razmišlja z mero naklonjenosti – sovražnik je sposoben nežnih čustev, do njega čuti tudi malo usmiljenja, saj je že star, njegova sodba pa je »mila«. Ob polkovniku na sodišču naletimo še na drugačne podobe Italijanov – tržaški odvetnik je spreten, o rdečeličnem majoru iz Benetk izvemo, da je vedno glasoval za smrtno kazen, saj je dvomil v učinkovitost sodišča, ter da si je zapisal Filomenin naslov.

V *Sedmini* so razmerja med Italijani in Slovenkami večkrat omenjena. Niko se sprašuje, ali hodijo k Ani, četo sardinskih grenadirjev vodi general, ki kadi in se spogledljivo ozira po oknih, vojaki v zelenih koprivastih oblekah pa klepetajo in se sproščeno smejejo, kar kaže na to, da vojne ne jemljejo preveč resno in da okupacija ni njihova stvar. Obenem njihova razigranost kaže na slabšo disciplino (kar se pokaže pozneje, tudi v drugih Zupančičevih romanih, v primerjavi z nemškimi vojaki).

Omenjeni predsodek o Italijanih ljubimcih je bil prisoten tudi med Kajfeževimi sosedi – nekateri so tudi precej zadovoljni z značilnimi italijanskimi produkti, z vinom, marmelado, rižem, drugi pa govorijo o javni hiši na Viču, kjer razsaja »abesinski sifilis« (prav tam: 57). Pri hoji po mestu Niko tudi opazuje ljudi in vojake: »ki obračajo oči in iščejo deklet in atentatorjev,« (prav tam: 254) s čimer sta pojasnjeni domnevni glavni nalogi vojakov, tisto, kar jih mora zanimati, in tisto, kar jih dejansko zanima.

Zanimiveje je, ko ravno zaradi te lastnosti patrolja pri Ani ne odkrije Nika, ki se skriva v omari – Ana igra na svoje čare, objestni vojak, ki na stolu v poročnikovi sobi pregleduje njegova

zaljubljena pisma zaročenki in se mu posmehuje, ker bere Danteja. Vojak Ano tudi odkrito osvaja, pravi, da je »fletna črna mačica« (prav tam: 210). V polomljeni slovenščini ji pravi, da ima veliko srce in veliko ljubezen. Prekine ga drugi vojak in začneta se brezskrben prepir in rahlo vulgarno zmerjanje, ki se ne zdi resno, le stereotipno temperamentno.

Podobno kot Italijani so tudi Španci omenjeni kot ljubimci, ki so jim Nemci prepovedali ljubiti Poljakinje in jih poslali v Rusijo, ker so protestirali »s petnajst tisoč napihnjenimi preservativi na bajonetih« (prav tam: 86).

Drugi stereotip o Italijanih, ki ga zasledimo v romanu, so Italijani kot strahopetci. Takšno je Antonovo mnenje, pravi, da so Italijani »babe« (prav tam: 37), a ne bi bilo napak kakšnega imeti v hiši. Večkrat je poudarjen njihov strah pred prebivalstvom: »Iz megle se luščijo nedomače, kakor karikirane silhuete karabinjerjev, kvesturinov, alpincev, črnosrajčnikov. Njihovih koprivastih oblek se drži rahla pajčevina rose, njihovih obrazov neprikrita bojazen.« (prav tam: 74) Na njihovo vojaško nesposobnost – ali morda bolj nemotiviranost – kaže tudi spopad s Popajem, mladeničem, ki sam užene večje število vojakov in vztraja do zadnjih moči, še posebno zato, ker očitno ne želijo, da se o tem junaštvu izve: očetu rečejo, da so ga ubili po nesreči. Za strahopetce jih ima tudi Katarina, saj glede streljanja talcev pravi, da streljati zvezane ljudi ni posebej »korajžno« (prav tam: 160). Z racijami in nastopom vojaške oblasti pokažejo drugačen obraz, a Carlo razmišlja o upornikih: »Prava reč jim je umreti ali koga ubiti. Nam [...] je že lahko koga ubiti, a umreti nam je prekleto težko.« (prav tam: 179) Manj spretni v laganju od domačih naj bi bili tudi njihovi časopisi, Italijani pa naj bi bili nenevarni, dokler ne najamejo domačih izdajalcev in vohunov.

Še ena italijanska »značilnost« je našla mesto v *Sedmini* – italijanska družina. V akciji, ko morajo Niko in njegova skupina pridobiti deset pištol, razorožijo karabinjerja, ki v strahu pred smrtjo moleduje, da je oče petero otrok, ti pa so omenjeni še pri karabinjerju, ki Nika straži na vlaku: »Na prstancu je nosil širok zlat prstan sumljivega sijaja, v žepu pa najbrž slike svojih m i e i b a m b i n i.« (prav tam: 286)

Profesor Trtnik pri prehodu do Tivolija opisuje, kako zdaj izgleda mesto. Z vidika izbire pripovedovalca je zanimivo, da o okupatorjih govori v tretji osebi množine in jih ne poimenuje naravnost.⁶ Opisano je dejansko nasilno vedenje italijanskih vojakov, ki so suvali klobuke z glav in se kakor pobesneli zaganjali vanje, kar je kontrast siceršnjemu obnašanju okupatorjev v nadaljevanju, in sicer o organizaciji koncertov. Pripovedovalec govori o godcih, ki so se trudili

⁶ »Zatiska si ušesa in beži pred bobnarji. Bobnajo, bobnajo, ko da bi šli za pogrebom, in ropotajo, da res ni mogoče videti, ali ljudem za strah ali zavoljo lastnega strahu. Profesor je prepričan, da je nemogoče tako bobnati, ne da bi bilo treba komu umreti. In blišč. Kaj bi z bliščem, ko bi ne prikrival revščine? In vidi: ljudje se jim umikajo, posebno kadar se zbero pod Zvezdo, kjer dvigajo in spuščajo imperialno trikoloro. Tam je tudi ravnokar videl, kako so zbijali ljudem pokrivala z glav. Kakor pobesneli so se zaganjali vanje, ko je trobentač trobil pozdrav zastavi, a ljudje niso niti obstali niti pozdravili.« (Zupancič 1957: 31)

in poskušali pridobiti naklonjenost poslušalcev, a so naleteli na »kopreno sovraštva, nezaupanja, prezira« (prav tam: 31), koncerti ne pomagajo nič.

Preden se h Kajfeževim vseli Carlo, ga Niko označi kot »cigana« (prav tam: 40), kar na tem mestu pomeni žaljivko, s tem misli na katerega koli Italijana. Vendar je avtor večč večplastne, ne črno-bele karakterizacije okupatorjev. Izkaže določeno mero razumevanja: pokaže razliko med črnosrajčniki in običajnimi vojaki, ves čas se zaveda, da so običajni vojaki tudi žrtve razmer in da vojna ni njihova stvar. O tem neposredno govori oficir, ko se pride oče pritožiti glede nastanitve Carla pri njih, pove, da italijanski fantje morajo na fronto. Tudi Filomena je razumevajoča do Italijanov.

Najbolj natančno je predstavljen Carlo, ki ga opredeljuje še ena stereotipna italijanska značilnost – zgovornost: »Kadar koli se spomni, si prinese stol na vrt, poseda, bere milanski C o r r i e r e, kadi in se ozira, kje bi koga pripravil do pomenka.« (prav tam: 57) Oče ga ne opisuje z naklonjenim tonom, spominja ga na rokovnjača iz neke igre, jezi ga, kako miga s črno bradico in govoriči, pozneje ga vidi še golega in opazi, da je poraščen po hrbtu; ko pa Niko govori o njem, mu je naklonjen bolj, celo usmiljen, označi ga kot dobričino in ubogo paro.⁷ Poroča o njegovi preganjavi po uboju Josipa – to ga naredi zelo človeškega, ni hladnokrven ubijalec, temveč je moril iz strahu, umor neoboroženega človeka ga zato še bolj razjeda.

Drugi Italijan, ki je predstavljen večplastno, je profesor Dario Venturi, nervozen, nasmejan, smešen v svojem prizadevanju, da bi si pridobil pozornost dijakov. Predstavlja mehko okupacijsko politiko kulturnega stapljanja, do dijakov pa goji celo simpatijo. Mila duša je tudi poročnik Piscitello, ki živi pri Ani in piše zaljubljena pisma svoji zaročenki z imenom Giulietta. Nika med skrivanjem moti njegovo pisanje, ki podaljšuje stresni čas v omari, a ga ponovno reši Anina iznajdljivost. Manj prijazne narave kot Carlo, Dario in Piscitello je Vittorio Marti, ki nasledi Carla pri Kajfeževih, visok, bled človek, hladnih, prezirljivih oči, ki je ljudi v hiši samo opazoval in zelo malo govoril, med njih je postavil jasno mejo. Vrh vsega je novi gost igral violino, kar očeta in mater zelo moti, zato oče začne zbijati na boben vsakič, ko Marti igra. Je zaničevalen in kakor jetičen, zasmeje pa se samo, ko ubijejo psa Ferdinanda.

Da Niko ne goji sovraštva do Italijanov in italijanskih vojakov kar povprek, se pokaže tudi, ko pomaga ubiti mladega kvesturina – to zbudi njegovo vest in premišljuje, da je bil morda dober človek, sprašuje pa se tudi o nujnosti takšnega početja. Ano sprašuje, ali bo lahko to pozabil, ali bo nosil krivdo za dejanje: »To ni naša krivda. Samo spomin bo obremenjen z nečim, s čimer bi ne smel biti obremenjen noben človeški spomin.« (prav tam: 263) Odločneje protiitalijansko nastopa Popaj, ki pravi Italijanskim vojakom »zelena golazen« (prav tam: 66), ki je je »kakor

⁷ V tem smislu je zanimiva odločitev pri ekranizaciji romana – v filmu Sedmina (1969) režiserja Matjaža Klopčiča pride do konflikta med Carlom, ki odkrije Nikovo povezanost z ustreljenim Popajem in ga zato vodi proč od hiše s pištolo, Niko pa v samoobrambi Carla utopi, torej je v filmu njegov resnični morilec.

trave« (prav tam), in aktivisti, ki napadejo Filomeno in ji očitajo, da se pari z Italijanom, ki ga bodo prej ali slej ubili. Temnejša plat okupatorja je prikazana s poročili o posilstvih v zaporih, omenjena pa so tudi notranja nasprotja med vojaki in pripadniki tajne policije OVRA (*Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo*), ko Carlo ne ve, kdo mu sledi ponoči, in predvideva, da je to »kakšen pes od OVRE« (prav tam: 181).

Iz opisa dveh mož na plakatih je razviden odpor, ki ga pripovedovalec čuti do fašističnega vodstva: »Po zidovih in plotovih pa so še zmeraj, vsak dan znova, druga zraven druge nalepljene slike grbastega moža s klavrnimi mustačami in drugega moža z napetim obrazom in z blaznimi očmi.« (prav tam: 183) Ta dva moža sta italijanski kralj Victor Emmanuel III. in fašistični vodja Benito Mussolini.

4.1.1.5 Osvobodilna fronta in revolucija

Ker je Niko sam član aktivistične skupine OF, ta igra precej pomembno vlogo v romanu, predstavljena pa je z različnih vidikov, tudi kritično. Revolucionarna plat sovpada z Nikovo mladostniško upornostjo in z zaničevanjem »Kajfeževega sveta«, željo po družbenih spremembah zlasti potrjuje Nikova življenjska izkušnja, tako si po pogovoru z očetom kmalu po začetku vojne Niko misli, da je ta svet treba podreti. Samo odpor do klavnega življenja, ki ga je živel, je stalnica pri Niku, o aktualnih problemih v državi in v Evropi (jugoslovansko in židovsko vprašanje) pa pravi: »Kako naj bi se mi ne bilo zdelo, da je vse to, kar se dogaja, čudno zamotano, nerešljivo? Kako naj bi bila vsemu temu kos moj sedmošolki razum in moje nemirno srce?« (prav tam: 53) O svojem odnosu do OF se razgovori ob zagovoru Filomene – pripoveduje bralcu in ne zbranim na sestanku. Poroča o nedoločljivi napetosti, pozneje zanosu, močni čustveni prevzetosti, podobni ljubezenskemu čustvu, kar mu je prilivalo samozavest in ponos, sčasoma pa ga začenja mučiti. Tudi neposredno pokaže na kompleksnost posledic odločitve za priključitev h gibanju, ki se je na začetku zdela preprosta in samoumevna: »Takrat, ko sem šel na akcijo prvokrat, je bilo vse tako preprosto. Okupatorji. Domači izdajalci. Nacionalna in socialna revolucija. Boj na življenje in smrt. Moj delež pri vsem tem, skromen delež posameznika, potreben revoluciji, a še bolj meni samemu. Takrat nisem niti pomislil posebej na očeta ali na mater ali na koga drugega.« (prav tam: 78) Ob tem pomisli, kaj je pravzaprav v primeru Filomene njegova dolžnost. Odloči se in pove nekaj besed v njen zagovor oziroma pojasnilo za njeno dejanje, ne odloči pa se, da bi prosil za preklic kazni.

Jezikovno stilna analiza pokaže, da za poimenovanje osvobodilnega (in revolucionarnega) gibanja pripovedovalec velikokrat uporabi prvoosebne zaimke v množini, denimo »mi«, »naš« in podobno. S tem kolektivnim »mi« (prav tam: 8) se srečamo že na samem začetku, na sojenju Niku, ki ima zelo spretnega branilca, ki igra na čustva do velike Italije v nasprotju s »klavrnim mladeničem« (prav tam: 7), ki je bil zapeljan od »sovražnikov reda in pravice« (prav tam). Nikovo sodelovanje z OF in resnična odgovornost za tisto, za kar mu sodijo, na sojenju nista omenjena. Iz besednjaka aktivistov je prisotna tudi besedna zveza »biti povezan« (prav tam:

68). Te besede uporabi Popaj, ko zmoti Nika in Marijo pri kopanju, saj ga je tja povabila Marija, češ naj spozna nekoga, ki bi ga bilo dobro povezati. Izstopa tudi raba besede »tovariš« (prav tam: 72, 77, 153), ki ima danes izrazito konotacijo za naslavljanje odraslega moškega v času socializma. Tovariši pravi dijakom fant, ki naznani požig Rašice, tako se nagovarjajo med seboj aktivisti na sestanku terenskega odbora, Nika imenujejo tovariš najditelji po neuspeli akciji s Popajem.

Tudi drugi aktiviste OF imenujejo v tretji osebi množine, »oni«, kar deluje kot nekoliko skrivnostno. Tako se Carlo in Filomena pogovarjata o nevarnosti, ki mu preti: »Vse morejo, je besno izbruhnil, vsak dan jih na zboru nekaj manjka.« (prav tam: 158–9) Tretjo osebo množine uporablja tudi mati, ko našteva do tedaj umorjene protirevolucionarje, pomenljivo pa je tudi, ko Filomena na to pristavi, da Carlo vendar ni denunciant. Tu se zrcali dejstvo, da so bili tarče VOS-a pravzaprav Slovenci: izdajalci, ovaduhi, okupatorjevi sodelavci pa tudi ostali protirevolucionarji. V romanu se zgodita dva umora italijanskih vojakov, ki sta pomembna za osrednjo literarno osebo – Alešev umor Carla vrže sum na Nika, umor mladega kvesturina med akcijo zbiranja orožja pa pri njem sproži občutke krivde.

Za delovanje OF je značilna beseda »konspiracija« (dobro poznana iz Kocbekovih dnevnikov), tudi Niko govori o njej: »Konspiracija, brez katere ne more biti ilegalne organizacije, je mladim ljudem tako v napoto. Mlad človek je po naravi zaupljiv. Ne verjame v popolno pokvarjenost, ne pozna še razredne strasti. Verjame, da mora biti v vsakomer vsaj plamenček čistega patriotizma.« (prav tam: 74) Pozneje se res zgodi, da v svoji mladeniški vihravosti sam ne deluje v njenem duhu in se izpostavi s krajo profesorjeve pištole, kar Tigra in vodstvo razjezi, saj ne bi smel ničesar storiti »brez vednosti organizacije« (prav tam: 97), ki jo je s svojim dejanjem tudi ogrozil, težava pa je, da je to storil sredi zime, ko bi ga težko poslali iz mesta k partizanom – to načrtuje za pomlad. Tiger pripomni, da brez discipline ni revolucije, Nikov prestopak pa označi kot posledico »hlapčevskega kompleksa« (prav tam: 136).

Že na samem začetku srečamo tudi izdajalca Demostenesa, prav tako pa je omenjena sabotažna skupina, ki je podminirala neko železniško progo na podeželju in ji naj bi sodili za Nikom. Sabotaže so imele namreč velik pomen v okupirani Ljubljani, saj si aktivisti niso mogli privoščiti odprtega boja z okupatorjem, temveč so s sabotažami onemogočali nasprotnika in opozarjali na svojo prisotnost v mestu. Vesti o Demostenesovi izdaji aktiviste sicer dosežejo maja 1942, govorice pa pravijo, da celo v italijanski uniformi hodi na racije – do govoric so aktivisti zadržani.

Niko se z OF prvič sreča, ko ponovno začnejo delovati šole, s socialno revolucijo pa ga seznani Popaj, ki sam veliko prebira marksistične teoretike, problematika fašizma in nacizma pa ga zadeva še toliko bolj, ker je judovskega porekla. Tu še niti ni govora o odporu proti okupatorju – tudi razstrelivo, ki ga Aleš in Pepi proizvajata v neki kleti, je »potrebno revoluciji« (prav tam:

20). Aleš govori o revoluciji tudi ko sreča Marijo in je precej pesimističen glede lastne usode, v zmago revolucije pa verjame: »Revolucija si bo utrla pot kljub našim truplom.« (prav tam: 176)

Srečamo tudi že omenjeno frontno glasilo, *Slovenski poročevalec*. Iz časopisa so navedeni naslovi, denimo Pohod Osvobodilne fronte, Enotna fronta narodov, Odpor slovenskega naroda in celi odlomki, denimo vest o smrti Avgusta Žigona, omenjena je objava odloka Slovenskega narodnega osvobodilnega odbora glede zaščite slovenskega naroda in njegovega gibanja za osvoboditev in združitve (prav tam: 176).

Po delčkih izvemo marsikaj o organiziranosti OF in tudi nekaj malega o komunistih, ki jih predstavlja Tiger. Podrobno je opisan sestanek terenskega ali krajevnega odbora, ki so ga sklicali v gostilni. Odbor je tu poimenovan s sintagmo »nova oblast« (prav tam: 74), izvemo tudi vloge nekaterih udeležencev; Mefisto je bil terenski sekretar, Kasiopeja zastopnica žena in Niko zastopnik sabotažne skupine. Na sestanku poročajo o mednarodnem in domačem stanju, zbiranju partizanov v večje oddelke, o *Poročevalcu*, o narodnem davku, napisnih akcijah, hišnih zaupnikih, omenjena so skladišča obleke, ki so jo za partizane zbirale ženske, končno pa tudi o problematiki selitev italijanskih oficirjev na teren in njihovih zvezah s Slovenkami. Sodba, v kateri striženje odredijo le za Filomeno, katere razmerje je potrjeno, ne pa tudi za Ano, o kateri ni gotovih informacij, kaže na »pravičnost« odločitev »nove oblasti«, Mefisto, ki je navadno zelo razumen, pravi: »Naša oblast mora večkrat premisliti, enkrat storiti.« (prav tam: 77) Napadalci so opisani kot: »izvrševalci ukazov nekoga drugega, nekoga, ki ne utegne raziskovati korenin daleč nazaj.« (prav tam: 90) Morebitno tendenčnost omili Nikovo premišljevanje o svoji krivdi, v katerem prikaže tudi tragiko medvojnih družinskih razkolov zaradi različne opredelitve: »zdaj naj rečem besedo o Filomeni. Jutri bom moral spregovoriti o očetu, pojutrišnjem morebiti o Antonu. Voja bo vsakogar postavila na usodno križpotje« (prav tam: 79), pozneje pa na svojo zmedenost ob tem pokaže z dostavkom, da bo čas sodil o »naših« (prav tam: 92) dejanjih. Zanimivo je poročilo o delovanju, ki je zmedlo nasprotnike tako, da so spreminjali rajonske in terenske meje ter sestave komitejev in odborov, ob tem pa se obrne tudi na zgodovino, ki ne bo mogla nikoli do potankosti ugotoviti zapletene podobe tedanjih organizacij, ki so delovale kot namazan stroj.

Med razlogi za priključitev OF prevladujejo revolucionarni nad nacionalnimi, kar je še posebej očitno pri liku Tigra, ki je *skojevec* (pripadnik Zveze komunistične mladine Jugoslavije, na kratko SKOJ), je precej čudaški in neusmiljeno nastrojen proti meščanstvu, v svojem prepričanju pa iskren, saj živi zelo asketsko, le z najnujnejšo opremo in knjigami v hladni podstrešni sobi. Zanimiva je njegova reakcija na očitek sektaštva zato, ker so mladi komunisti kot grafite risali samo sovjetske in socialistične simbole, ne pa kratice OF, saj tako početje podpre, češ da naj OF pišejo kar »frontovci« (prav tam: 118). Ta motiv »napačnega grafitiranja« se prikrade tudi v Nikove sanje, ko sanja, da je napisal grafit z nekaj črkami

Marijinega imena, Tiger pa mu v sanjah očita, zakaj ni napisal: »Živela sveta trojica« (prav tam: 162), kar deluje na podlagi tega, kar vemo o Tigru, tuje in zato duhovito.

Razmerja znotraj OF so razvidna tudi iz Mečkačevega pritoževanja nad neučinkovitim deljenjem letakov, ki jih tiska, nekateri delivci pa v strahu, da bi bili zasačeni, vržejo vse letake v eno vežo, zahteva, da delijo enega po enega, pa naj pošljejo na akcijo same skojevce. Iz poudarka je razvidno, da so bili (predvojni) komunisti bolj cenjeni ali zanesljivi kot običajni aktivisti.

Evforično navdušenost nad OF izraža profesor Trtnik, ki jo označi s samimi presežniki, pomen pa razširi na ves svet: »Preseglo je vsa moja pričakovanja, vse moje želje. Današnji dan je zgodovinskega pomena za ves svet in še posebej za nas, Slovence. Večjega Slovenci ne poznamo. Vsa čast kmečkim puntom, ampak ...« (prav tam: 124) Nadaljuje z uporabo besed: organiziranost, oblast, enotnost, vojska, počaščen; mlade pa opiše kot: zdrave, čuteče, špartanske, občutljive za vrednote. Glede zgodovinskega pomena doda še, da bo to z zlatimi črkami vklesano v kamen.

Še ena razsežnost osvobodilnega in revolucionarnega boja pa je »skrivnostna romantika ilegalnega življenja« (prav tam: 246), ki jo srečamo, ko v mesto pridejo vesti »o čedalje drznejših akcijah« (prav tam) partizanov in si aktivisti znotraj mesta zaželi »gozdov« (prav tam).

Že prej omenjeni kolektivni »mi« (prav tam: 254–5) se izrazi v Nikovem opisu revolucionarnega zanosa, njegove naprednosti, prizemljenosti, pravi, da njihova misel prehiteva čas, sanja o novem človeku, očiščenem sebičnosti in pohlepnosti, o družbi brez izkoriščanja, revščine in bogastva, ne žaja jih po obasti, vladanju, ukazovanju, gospodstvu, so naivni in preprosti. Kot Niko sam pove, gre tu za naivno pričakovanje in lahko verjamemo, da so si tudi njegovi vrstniki in mnogi drugi tako predstavljali družbeno revolucijo. Žal pa je bilo mnogo tudi takšnih, kot je bil Blaž. Ti so revolucijo videli le kot menjavo ljudi na oblasti in so se vplivnežem iz nekdane ureditve želeli maščevati za njihovo dotedanje nadvlado. Tak pogled na revolucijo v nadaljevanju tudi Niko zavrne kot »zastrupljenega z željo po moči in po bogastvu« (prav tam: 255).

Opisanih je tudi nekaj akcij sabotažne skupine – požig bencinske črpalke, ob katerem aktiviste prevzema čudna ustvarjalna slast, Nikova in Mečkačeva dobro zaigrana kraja sveč v cerkvi, za barvo za grafite, Mečkačevo tiskanje letakov, rezanje telefonskih žic ... Letake so tiskali tudi v italijanščini in informirali italijanske vojake.

O organizaciji OF govori Nikov spomin (že iz vojnega časa, a zgodba ne teče povsem linearno) o čakanju kurirja na obrobju mesta, ki mu nese paket izvodov *Poročevalca*, verjetno za na deželo. Najbolj ključna akcija, tudi akcija z napako, je transport ponarejenih osebnih izkaznic,

ki ga morata opraviti Niko in Popaj, čeprav se Popaj težko zamaskira in ga policija išče. Seveda se akcija ponesreči, saj Popaj izgubi življenje, ko krije Niku umik – vsaj izkaznice ostanejo na varnem, a niso dostavljene, kamor bi morale biti. V tej akciji je Popaj predstavljen zelo pogumno, spretno, požrtvovalno, modro, celo heroično. Njegov pogum želijo Italijani prikriti in očetu ne povedo resnice. Ranjenega Nika pripeljejo k Mariji domov in profesor Trtnik takoj ve, katerega zdravnika lahko brez obotavljanja pokličejo. Ko mora Marija še enkrat ponj, potekajo racije in tudi njegovo hišo preiskujejo, več pa o njem ne izvemo.

Niko Marijo opozori na napako v tej akciji s Popajem, da se je ne bi smel udeležiti Popaj, ki so ga povsod iskali in je slutil, da bo nekaj narobe, Tiger in Mefisto pa nista zaupala Niku samemu. Človeška zmotljivost in nezaupanje tu OF prikazujeta bolj polnokrvno, z napakami, kar učinkuje realistično. Lahko rečemo, da avtor na OF zna pogledati kritično, kar potrdi tudi pojavitev povzpetnika Blaža, ki izkorišča Kasiopejo in njenega dojenčka ter že računa na direktorski položaj v povojnem režimu in na življenje v sosednji hiši, kjer živijo neki nemčurji – s temo zablude socialnega preobrata se avtor pozneje ukvarja v romanu *Grmada*.

Partizani so večinoma omenjeni posredno, kot »tisti, ki so zunaj« (prav tam: 128), odhod v partizane pa je poimenovan kot odhod ven, iz mesta. Z imenom so prvič omenjeni, ko Mefisto Niku poroča, kaj je novega, ko Niko okreva, nato pa je kot nekdanji partizan omenjen ovaduh Rozman (prav tam: 202), kar je drugi primer izdajalca iz njihovih vrst, le da tu ne gre za osebo, ki bi bila s književnimi osebami kako drugače povezana. Mefisto v vrstah aktivistov zopet predstavlja glas modrosti oziroma zmernosti, ki Nikovemu vprašanju, zakaj izdajalcev preprosto ne likvidirajo, odvrne, da ne morejo delati pokolov, temveč je treba »porezati vodilne glave« (prav tam: 203).

Čeprav tekom romana Niko oblikuje vizijo vloge OF in revolucije, se odločno poslovi od starega sveta in se odpravi v partizane, se na koncu ponovno sreča z dvomom – ni pripravljen tvegati pobega in skoka z vlaka, pri tem mu zelo pomaga kretničar, ki organizira ves pobeg, na koncu pa ga celo pahne, ko Niko ne upa storiti zadnjega dejanja. Obide ga občutek dolžnosti »njim« (prav tam: 299), vsakomur, morda celo očetu in materi. Zave se, da vsem ne bo mogel nikoli povrniti.

4.1.1.6 Domači nasprotniki

Od pomembnejših književnih oseb skorajda ni predstavnikov drugih nazorskih opredelitev na Slovenskem med drugo svetovno vojno, večinoma pa so omenjene vse politične skupine protirevolucionarnega tabora. Edina izjema je Nikov brat Anton, ki je bil podoficir v jugoslovanski vojski in podpornik četniškega gibanja. Njegova karakterizacija je izrazito negativna, je grob, vzkipljiv, ukazovalen in poslušen hkrati. Tako je tudi četništvo dojeta kot napačna opredelitev. Omenjen je še Mihajlovič, ko Filomena pojasnjuje materi bratovo opredelitev. Krajši čas je tudi zaprt, saj pri njem najdejo četniške liste.

Mimogrede so omenjeni hrvaški ustaši in njihovi poboji prostovoljcev, ko je govora o Aleševi dopisnici Popaju. Na iste dogodke avtor opozori še enkrat, ko na dijaškem sejmu učbenikov govori o naključnih parih staršev, ki pridejo namesto otrok, in o njih ugiba: »Morebiti se ni vrnil iz prostovoljske legije, kamor je spomladi odšel brez njunega blagoslova. Lahko da ga je kje v Zagrebu ubilo ustaško bodalo.« (prav tam: 72)

V drugem delu romana, ko z razvojem dogodkov razmere v Ljubljani postajajo kompleksnejše, se posveti svojemu videnju državljanske vojne. Osvetli razdrobljenost skupin in zmedo prepričanj, politični »Babilon«: »Eni prisegajo na troedinega boga, drugi na troedino trikoloro, drugi spet na troedini narod in na pobeglega kralja, tretji na enega samega boga in njegovega namestnika. Vsi imajo svoje bogove, svoje programe, svoja gesla.« (prav tam: 198) Nasprotnikom očita politiko čakanja in kazanje s prstom na nasprotnike kot bratomorilce, nato pa preide na sezname oseb, ki naj bi šle pred sodišče, v taborišče ali pred puškino cev. A vendar za tem prične govoriti prav o atentatih na nasprotnike, ki so se ali se bodo zgodili. Tu vidimo, da daje vse nasprotnike v isti koš in ne glede na njihovo resnično krivdo in sodelovanje z okupatorjem. V tej politični opciji ne nastopa nihče od dejavnejših likov, omenjeno je, da so aretirali rajonskega sekretarja, čigar nečak, ki je pripadal stražarskemu gibanju, ga je ovadil. Izdajalec iz njihovih vrst, torej Demostenes, pa naj bi imel zvezo z nekim kraljevskim oficirjem. Nasprotniki revolucije nimajo predstavnika med pomembnejšimi osebami, temveč jih predstavlja peščica realnih zgodovinskih osebnosti.

Mefisto Niku pri poročanju o stanju na terenu omeni še Katoliško akcijo, ki: »si brusi kremplje. Odkrito grozijo z ovaduštvom.« (prav tam: 201) Opozori še na novo situacijo v protirevolucionarnem taboru, ki ga označi za buržoazijo in kjer so različne stranke našle skupni jezik, skupnega sovražnika.

4.1.1.7 Judje

Judovskega porekla je druga najpomembnejša literarna oseba poleg Nika, David Steiner oziroma Popaj, v romanu pa nastopa še njegov oče, tragični dvakratni vdovec, po poklicu trgovec z galanterijo. Popaj ima starozavezno ime David, sicer pa razen njegovih kodrastih las in dobre finančne situiranosti ni omenjenih značilnosti, ki bi bile tipično judovske. Nasprotno pa je oče kar precej stereotipen Jud: kot kaže, mu posel uspeva, saj Niku lahko plača odvetnika in prispeva za narodno posojilo. Popaj sam do očeta čuti neke vrste pomilovanje, ker ni bil močan človek, ampak dobričina in trmoglavec, ki je svoje življenje uravnaval po *Svetem pismu*, finance pa po pravilih sodobne trgovine. Precej laično je judovska sveta knjiga poimenovana »sveto pismo stare zaveze« (prav tam: 215), saj tudi kar se tiče stare zaveze krščanski in judovski kanon nista povsem prekrivna, je pa iz tega razvidno, da je avtor želel povedati, da gospod Steiner živi svojo vero. Ko Niko okreva, obišče Popajevega očeta, da mu pove resnico o sinovi smrti, na mizi ima računsko knjigo in v usnje vezano *Sveto pismo* stare zaveze.

Judovsko vprašanje je večkrat nakazano, denimo, ko Niko v Popajevih očeh vidi »tisočletno žalost preganjanega rodu« (prav tam: 49) in že bolj nazorno, ko Niko za prijatelja pravi: »Zanj pravzaprav ni bilo jugoslovanskega problema, zato pa so bili protižidovski pogromi v Nemčiji.« (prav tam: 53)

4.2 *Meglica* (1966)

Po skoraj desetletnem premoru in v času, ko je bil Zupančič podpredsednik izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije, je izšel drugi roman, mozaična zgodba o enem samem dnevu leta 1962, označena kot satirični roman.

En dan v letu 1962 je podan v enainsedemdesetih poglavjih, ki si ne sledijo v časovnem zaporedju, ampak se zgodba suka okrog književnih oseb, ki večinoma živijo v dveh različnih hišah in so med seboj različno povezane, včasih osebno, drugič poovsem naključno. Dogodek, ki vse skupaj poveže, pa je prometna nesreča, trčenje tovornjaka, ki prevaža levinjo z mladičema, in voznika mopeda, v jutru, ko na jesenskih ljubljanskih uicah še ležijo meglice.

Na dan, ko deklica Alfa obišče svojega strica, znanstvenika Franca, prav ta umre – najdeta ga žena Anastazija in študent, ki bi z njim rad sodeloval pri diplomskem delu. Alfa pred tem spozna Blaža mlajšega, ki se vanjo zaljubi. Njegov oče je Blaž sarejši, avtomehanik in predsednik hišnega sveta. Sostanovalec Gaber s svojo kokoško Nežico čaka na pismo sina, ki je padel v vojni, a si tega ne prizna. Ta dan v mesto z dežele pride ambiciozna Katarina, ki sreča Matjaža, nato pa pri bolni teti spozna še Mira, ki je ravno prišel z morja in je sprt s svojim dekletom, manekenko Mišo. Miša se pride frizirat k Lenčki, ki naslednje jutro z Matjažem s tovornjakom odide na Bled, saj se njuna starša ne strinjata z zvezo. Njena mati Helena živi sama z Lenco in staro materjo, saj je partner, italijanski vojak, padel v vojni. Pred njim je bila v zvezi z Matjaževim očetom Lenartom, direktorjem, ki ravno praznuje petdeseti rojstni dan. Žena Nadja se vse življenje trudi, da bi mož pozabil na to zvezo. V Lenartovem podjetju je vratar Miha, opazovalec ljudi in srečno poročen z Marjano, manj sreče v zakonu pa ima pijanec Špik, ki se od ljubice vrne k ženi Marjeti, ta pa ga napodi, kljub temu, da ji grozi, da bo prijavil njeno nezakonito opravljanje splavov. Vključena je tudi zgodba slepega Miklavža, ki živi z babico in mu bratranec Bunč priskrbi Barbaro, s katero preživi noč, ona živi sama z mlajšim bratcem Žanom, pri Heleni pa to noč ostane ločenec Gašper, ki mu je med vojno priskrbela neke pomembne dokumente.

Razdrobljena zgodba posameznih književnih oseb sega v preteklost, v drugo svetovno vojno, Lenart in Helena sta bila pred vojno par, nato pa ga je zapustila in šla z italijanskim vojakom, Lenart in Miro sta bila prijatelja iz partizanskih let, Gašper pa je kot aktivist prepričal Heleno, da mu je priskrbela šefove dokumente.

V zgodbo so vključena tudi pisma, časopisne novice, izrezki, statistični podatki, pesmi.

4.2.1 Vrednotenje druge svetovne vojne

Približno dvajset let po koncu druge svetovne vojne ta še vedno ostaja del vsakdanjika, tudi nekega povprečnega dne leta 1962. Tako Miro, ki je bil v vojni dejaven kot partizan mlajše generacije, pravi: »Vojna živi v nas s tako neusmiljeno močjo, da jo bodo lahko prerasli šele naši potomci. V trojici preteklost-sedanost-prihodnost smo prav zaradi tega neprestano v nevarnosti, da bi bila v nas najmočnejša preteklost. Seveda, človek, ki je ravnokar ušel smrti, se veseli že dejstva, da živi, diha, hodi. Po tem, katera od njih pri kom nasploh prevladuje, bi bilo mogoče razdeliti ljudi v skupine.« (prav tam: 125) Miro je prepričan, da je treba graditi na tistih, ki se ozirajo v prihodnost, na mladih generacijah. Iz drobcev zgodb književnih oseb je razvidno stalno nasprotje med starimi in mladimi, med tistimi, ki so bili med vojno otroci, in tistimi, ki so se rodili po njej in bi radi prekinili z bremenom preteklosti.

Poseben lik, ki še vedno v sebi živi v času konca druge svetovne vojne, je Gaber, ki čaka svojega sina, da se vrne iz vojne. Čeprav so se drugi že vrnili, si misli, da se je on morda kje zamudil, dobil posebno nalogo ali nepredvideno kurirsko pot. V svojem svetu je Gaber srečen starček, vendar navzven njegova zmota deluje tragično. Da nima občutka za čas, kaže tudi mesto, kjer Blažovo hčer vpraša, ali se spomni, kakšno nesnago so jedli med vojno (deklica je rojena približno desetletje po njej). Gaber je tudi vesel miru, odkar je vojne konec. Pove, da je sina najprej pričakoval na belem konju, zdaj pa ve, da pride z džipom, kot se spodobi za zmagovalca.

Čas v romanu je razdeljen na tri obdobja glede na doživetje književnih oseb: svetovna vojna je mejnik, obstaja dogajanje pred, med vojno in po njej; predstavlja prvi veliki trenutek slovenske zgodovine. Miro o njej tako razmišlja: »Prvič v zgodovini smo imeli komandante. Prvič smo imeli zgodovino.« (prav tam: 158) Za Mihovo mamo je vojna tudi prelomnica, po kateri so se ljudje oddaljili od zemlje in od narave – sinu pravi, da so jo med vojno še imeli radi, zdaj pa jih bo Bog kaznoval, ker so na zemljo pozabili.

4.2.1.1 Predvojne razmere

Odnos do predvojne ureditve in razmer je negativen, kar se kaže ob mimobežnih pripombah, npr. v Katarinini zgodbi o treh dečkih in deklicah, ki se igrajo na gradu: »Pravijo, da je bil grad včasih last gospode. No, gospoda so končno odšli po gobe, grad pa je ostal.« (prav tam: 83) Členek »končno« in uporaba onikanja izražata posmehljiv odnos do omenjene gospode.

Mesta se Miro, ki se je vanj priselil kot otrok, spominja po vsiljivih beračih, nedostopnih gospodih s polcilindri, pijanih postrežkih in voznikih tramvajev, pravi: »Revščina tu ni bila usoda, ki ji ne moreš do živega, pred katero nemo poklekneš, ampak zakon, ki ga lahko preklinjaš in je že dolgo obsojen na smrt. Tisti čas je mesto še obiskoval Katarinski Lojzek. Njegove bose noge so bile sive od prahu, podplati usnjeni od hoje. S svojim neboljnim nasmehom je na pragu druge svetovne vojne napovedoval lepše čase.« (prav tam: 76–77) Da

bo prišlo do vojne tudi pri nas, so ljudje sklepali iz mednarodnega dogajanja, vendar se je v drugi polovici tridesetih let vse zdelo precej oddaljeno, Miro našteje abesinsko vojno, japonska osvajanja in špansko državljansko vojno. V isti funkciji je tudi Lenartov spomin na leto 1940 in Dunkerque,: »ko se je prvič z vso grozo zavedel, da bo doživel vsaj še eno svetovno vojno, in da se ji ni mogoče izogniti.« (prav tam: 296)

4.2.1.2 Osvobodilna fronta in partizani

Med književnimi osebami je več nekdanjih partizanov, ki so: Lenart, Miro, njegov prijatelj Jakob, voznik tovornjaka z levinjo, ki je tedaj krotil anarhiste in kulturnike, pa vratar Miha, Gašper je bil očitno aktivist in je vso vojno preživel v mestu.

Miha pravi, da je prehodil vso Slovenijo – najprej kot delavec, nato kot borec. O sebi tedaj pravi, da je bil pripravljen umreti za nekaj, kar naj bi šele prišlo, ob tem pa je bil očitno precej zanesenjaški in sovražen do domačih nasprotnikov OF in partizanstva, a je z leti omilil svoja prepričanja: »Najpoprej je bi seveda prepričan, da je treba pol Slovencev pobiti, da bi dokončno zmagali, ampak to ga je kaj hitro minilo. Začel je gledati drugače – precej bolj kot ljudi.« (prav tam: 25) Kot vratar ima sijajno pozicijo za opazovanje ljudi, ki delajo v tovarni. Beba se mu npr. zdi pregosposka, sumljivo se mu zdi, ker se je prej pisala Rütgers, predvideva, da je žena kakšnega razlaščenega tovarnarja, celo njeno delavnost označuje kot ostanek kapitalističnega preganjanja. Kritičen pa je tudi do »svojih ljudi«, ki so bili na revolucionarni strani: »Že zdavnaj so ugotovili, da nastopata v revolucijah dve vrsti ljudi: tisti, ki revolucijo delajo, in tisti, ki jih izkoristijo.« (prav tam: 27–28) Kljuna ne mara, saj med vojno ni bil aktiven, pa je vseeno član zveze borcev.

Miha na dan Lenartovega praznovanja Miru pove zgodbo iz svojih partizanskih let, o svojih soborcih pa pravi: »Vsi, ki smo bili kaj prida v hosti, smo neprestano na robu biti - ne biti. Moramo se paziti. Zdravje ni obleka, ki bi jo lahko zamenjal, ko se ti strga. Kadar me kaj stisne, se kar uležem in si pravim: kar bo, pa bo. Potrpežljivost je božja mast. Po navadi potem zaspim. Lepega dne pa se seveda lahko pripeti, da mimogrede izdihnem za zmeraj. Prava reč, saj nisem član zveze borcev.« (prav tam: 300) Dalje pripoveduje o letu 1942 in hrustu z veliko glavo iz njegove čete, ki so ga klicali Pojdino, ker je kar naprej to govoril. Miha opiše, kako je bilo, ko je dobil rafal v glavo in še nekaj metrov hodil in se s puško v roki usedel, ko pa so prišli do njega, je bil že mrtev. Mihova pripoved mestoma učinkuje humorno, dogodek namreč primerja z izkušnjo s perutnino: »Velikansko glavo je imel dobesedno izpraznjeno. Hočem reči, da je že mrtev kolovratil okoli. Moja mati je nekoč klala gos, s sekiro ji je odsekala na tnalu glavo, gos pa ji – ne bodi lena – frrr, uide. Še kakšne četrt ure je tacala po dvorišču.« (prav tam: 301)

Miro se spominja vojne kot nečesa davnega, zato samo napol resničnega, ostale so mu velike podobe s posameznimi in natančnimi podrobnostmi, pri čemer sebe dojema kot neznosnega

razboriteža precej zarobljene pameti, skromnih izkušenj in pomanjkljive srednješolske izobrazbe, čeprav je lahko z dvajsetimi leti postal oficir. O svoji vlogi in o vlogi svoje generacije precej premišljuje, na to ga opozarja tudi Miša, ki pravi, da je v mesto vkorakal kot zmagovalec, zdaj pa bi bil rad še Mojzes: »Bitka za Turjak je bila odločilna, pa ne zato, ker si v njej sodeloval tudi ti.« (prav tam: 41) S tem misli na preobrat, ki ga je turjaška bitka pomenila za slovenski državljanski spopad. Na avtobusu v Ljubljano Mira preseneti komercialist, ki ga vpraša, ali se mu ne zdi, da so ljudem preveč obljubljali in šele potem spoznali, koliko resnično zmorejo. Mira zmoti kmercialistova mladost, na vprašanje pa odgovori, da so si ljudje sami veliko obljubljali in pričakovali.

Z začetkom vojne se Miro v mesto naravnost zaljubi – kot v ostalih Zupančičevih romanih je tudi tu predstavljena vojna kot stanje budnosti mesta, kot prvi in edini veliki trenutek slovenske zgodovine; malo mesto je tedaj postalo večje, kot bi se postavilo na vse štiri, spremenilo značaj in premagalo sebično malomeščansko dušo:

Ko se je vrnil iz hoste, se mu je zdelo, da se je ta skromna, kosmata duša prдавne živali olevila. Vanjo se je naselilo neko moralno načelo, neusmiljeno in bridko, vendar se je zaradi njega razraščalo čez svoje lastne razsežnosti. Začutil je nenavaden ponos in ob njem so postale vse stvari lepše, ožarjene od njegovega čustva, od ponosa, da je del tega mesta, da je mesto del njega samega. Mesto je postalo bolj moško, kot je mogel kdaj pričakovati. Odkil je, da je v njem še kaj lepega – poleg lepih hiš, reke, mostov, nasadov, izložb ali žensk. Mesto so ljudje ... ljudje pa niso vsi koliščarji, kot jim je rekel Vladimir Levstik. (prav tam: 78–79)

Vojne ne morejo pozabiti Mirovi rezervisti, ki so jo preživeli različno – nekateri so bili italijanski, nemški, angleški, sovjetski, ameriški, francoski vojaki, dvanajst jih je bilo hrvaških domobrancev, enaindvajset partizanov na Slovenskem, v Apeninih, na Poljskem, Koroškem in eden v Grčiji.

Lenartovo zgodbo je zaznamoval razhod s Heleno – ta čas imenuje »tisti usodni čas, ko ga je Helena zapustila« (prav tam: 42), v njem pa je pustil dve vrsti razočaranja, bil je »moralno prizadeti aktivist« in »užaljeni moški« (prav tam). Ravno dejavnost mu je pomagala premagati razočaranje, odhod v partizane mu je koristil, saj tam ni mogel mislii na svoja čustvena nihanja. Njegov sin Matjaž pravi, da je očetova glava predalčnik, v katerem so stvari urejene po preprosti moralno-politični abecedi iz leta enainštiridesetega (prav tam: 139), na drugem mestu pa pravi, da je oče ponosen, da je pomagal »krotiti in urejati ponoreli svet« (prav tam: 174) in dodaja, da bo treba to početi še naprej in da je treba včasih krotiti tudi svoje krotiteljske očete.

Ker je Lenart v vojno vstopil kot aktivist v mestu, se mu ob razgledovanju po Matjaževih prašnih knjigah obudi spomin na skrivanje na podstrešju, ki je bilo prašno, z vonjem po sajah in s sledmi podgan, ki so ga opazovale iz teme (prav tam: 196). V sedanjem svetu se počuti tujega in se sprašuje, ali je res to tisto, za kar so se bojevali. Ko prebere Lenčino pismo Matjažu,

pomisli, da je nekaj narobe z našo skromnostjo, da smo Slovenci pozabili, da se »velika zgodovinska dejanja« (prav tam: 198) ne dogajajo kar naprej, da niso serijske narave.

4.2.1.3 Okupatorji – Italijani in Nemci

Ko je v romanu govora o Nemcih, je prevladujoče gledanje nanje kot na okupatorje; Blaževa žena Gabra, ki dobi verižno pismo iz Nemčije, s katerim naj bi zaslužil veliko vsoto denarja, opozori, da je to le potegavščina: »Nemci imajo zmeraj kakšne dobre ideje. Saj jih poznamo.« (prav tam: 100) Opazno je nezaupanje do tujega. Nemški vojak iz Gašperjevega spomina v zadnjih dnevih okupacije je opisan podobno, kot so opisani tuji vojaki v drugih Zupančičevih romanih – za strojnico preži bledega obraza, njegove svetle oči pa »izdajajo nemir preganjane živali« (prav tam: 212). Brunča preganjanje tudi podobe iz druge svetovne vojne; na vratih ima nalepljeno številčno stanje nemške vojske v letih 1939–45 v milijonih (prav tam: 228); število je do leta 1943 močno naraščalo (od 3.085 do 9.480), nato eno leto stagniralo in v letu 1945 nekoliko upadlo (na 7.590).

Italijan, o katerem je v romanu največ govora, je Lenčin oče, italijanski poročnik, profesor glasbe in dirigent vojaške godbe. Književne osebe so do njega prizanesljive; Matjaž pravi, da je umrl za kralja Emanuela III., ne omenja Mussolinija ali fašistov. Več o njem izvemo le iz prepira ob ponovnem srečanju Helene in Lenarta, ki mu Helena očita: »Prekleta tenko sem živela, ko si ti jezdaril na belih konjih.« (prav tam: 283) Lenart ji ne ostane dolžan: »In prekleta pogosto sem prodajal svojo glavo, ko si ti popivala z okupatorji. Vem, vse vem. Tako je moralo biti. Tako si začela. Tako si hotela. [...] Naj počiva v miru tisti grenadir ali ardit ali bersaljer ali kar je že bil.« (prav tam) Helena mu pojasni, da ni bil ne grenadir ne bersaljer, ampak profesor glasbe in dirigent vojaške godbe, čemur se Lenart posmehne, in jo vpraša, ali je bil to tisti, ki je metal dirigentsko palico v tramvajsko napeljavo in poskakoval kot cirkuški klovn. Smešnega dirigenta Helena predstavi kot dobrega in naivnega človeka: »Zato pa je bil kljub temu človek, da boš vedel, za dva takšna, kot si bil ti. Vedela sem, da ne bo prebil vojne, preveč je bil človek, da bi jo mogel prebiti, in zato sem ga ljubila še toliko bolj.« (prav tam: 285)

V spominu Nadja obudi neki sprehod z Lenartom, ko je videla tujega, neznanega vojaka, mladega in rdečeličnega, ki je v menažki nesel kosilo kakemu stražarju. Prizor je opisan idilično, par se drži za roke, okrog brezskrbno frfotajo ptice, vse to pa prelomi Lenart, ki reče: »Tudi tega bo treba ubiti.« (prav tam: 257)

Z začetka okupacije se Miro spominja še enega dogodka, in sicer poročila o »zahvalni službi božji« v ljubljanski stolnici na dan vnebohoda 1941: »v cerkvi so bili razvrščeni tudi oddelki stasitih grenadirjev, trobentači, četa karabinjerjev in četa fašističnih miličnikov. Vojaštvo se je razpostavilo na obeh straneh cerkve. Na častnem mestu sredi cerkve so zavzeli prostore najvišji predstavniki civilnih oblasti, na obeh straneh Visokega Komisarja sta bila sedeža obeh omenjenih vojaških poveljnikov. Cerkev je bila nabito polna ljudi ...« (prav tam: 277) Kaže še

na dve stvari: da italijanskih okupatorjev vera in Cerkev nista motili, obenem pa tudi, da slovenska Cerkev v Ljubljani okupatorjem ni glasneje oporekala.

4.2.1.4 Nasprotniki in neopredeljeni

Helena je bila v vojni politično neopredeljena in se je zaljubila v italijanskega poročnika, s katerim je imela Lenco, on pa je v vojni padel. Ker je bila nekdanje Lenartovo dekle, ji je ta zelo zameril in še dvajset let po vojni jo je zato zaničeval. Še posebej pa tedaj, ko je izvedel, da njena hči hodi z njegovim sinom: »Hči tiste lajdre ... Helene. [...] Pozna se ji laška kri. Kako je črna.« (prav tam: 19) Nadjo pretrese predvsem to, da niti po dvajsetih letih zgodba, ki se jo je trudila zabrisati, ni pozabljena. Helenina zgodba tudi med sosedi buri duhove, čeprav je nihče ne pozna docela. Anastazija pravi, da je imela Lenco z italijanskim oficirjem, Matjaž pa pojasni Miši, da je Lenca hči italijanskega poročnika, ki je za časa vojne prevzel njeno mater njegovemu očetu, kar pove povsem neprizadeto.

Čeprav je Helena v vojni politično neopredeljena, jo Gašper uspe prepričati, da za OF svojemu šefu izmakne neke dokumente, ki bi jih gotovo uničil. Ko išče Lenco, jo Gašper ogovori in spomni na peti maj 1945. Takrat je imela Lenca dve leti, Helena pa ni bila na dobrem glasu. Ko jo Gašper zdaj vpraša, ali je imela po vojni sitnosti, odgovori, da niti ne, zato pa tudi nobenih prednosti: »Sicer pa sem vedno morala delati po volji drugih. Zame se je življenje prekleto malo spremnilo.« (prav tam: 210) Neki Tiger – po zunanjih in osebnostnih lastnosti povsem podoben Tigru iz *Sedmine* – je povedal, da je ona verjetno edina, ki te dokumente lahko priskrbi, vendar Gašperja zraven opozoril, naj ne tvega srečanja z njo tik pred koncem vojne, ker je sprijena ženska in kolaboracionistka, saj ima otroka z Italijanom. Helena takrat Gašperju pove, da se nič ne boji te »vaše osvoboditve« (prav tam: 216) in ga sprašuje, čemu pričakuje, da se bo šla to »vašo revolucijo« (prav tam). Iz njenih replik je razvidno, da se od politike distancira in da je pogumna. Nepričakovano dokumente priskrbi in pravi: »Vzela sem jih dopoldne. Nič ne vem, ali bo kdo opazil. Že jutri odidejo vsi skupaj v Celovec [...] Nikar se ne zahvaljuj. Da boš vedel: samo dva človeka sta mi v življenju popolnoma zaupala. Enega sem ogoljufala.« (prav tam: 217)

Lenart trdi, da Lenca in Matjaž ne sodita skupaj, v isti sapi pa zatrjuje, da pri tem ne gre za njegove predsodke kakršne koli narave, da nima težav z njeno (ne)izobraženostjo in da ni partijski obsedenec, ki bi imel politične pomisleke zaradi njenega očeta. S tem vprašanjem se ukvarja tudi Anastazija, ki se spominja Lence kot pristrčnega otroka, ki ga je Franc rad opazoval, ona pa je bila ljubosumna na Heleno. Lenco imenuje otrok greha, naslade, zanesenosti, pomote (prav tam: 293), o tistih časih pa pravi: »Takrat so bili hudi časi. Slovenski narod je bil na tem, da ga pobijejo. Posebno pa izobraženstvo.« (prav tam: 291)

V romanu zasledimo nekaj besed o Kočevarjih. Anastazija in Franc, starejši par brez otrok, sta predstavljena kot nedejavna, neopredeljena med vojno, nekateri pa jima pripisujejo

kočevarsko poreklo: »Nekateri prenapeteži šušljajo, da sta kočevarskega rodu, če to še kaj pomeni, odkar so nas Kočesarji zapustili.« (prav tam: 30) Anastazija tudi čisto jasno pove, da sta bila z možem v vojni neaktivna, zaradi česar so na znanstvenika Franca po vojni radi pozabili. Anastazija meni, da so revolucije samo za zgago, saj samo preobrnejo in pomešajo vse, potem pa se dvajset ali trideset let poskuša vzpostaviti red: »Pokojni Franc je večkrat rekel: Družbeni napredek ni konj, ki ga kar zajašeš in gre, kamor hočeš. Ali ne? Življenje niso stopnice, da bi jih človek kar preskakoval. [...] Ko izginejo zunanji nasprotniki ali sovražniki ali zatiralci, postaneš svoj poglavitni sovražnik sam. Samega sebe držati na razumnih vajetih, to niso mačje solze, naj gre za posameznika, za narod ali za državo.« (prav tam: 295)

Ko Miha pripoveduje o smrti soborca, pravi, da so spopad z Italijani, v katerem je padel, zakuhali »ljubi Slovenci bele sorte« (prav tam: 301). Opozicija po vojni ni izginila, se pa je umaknila iz javnega v zasebno življenje, o čemer mimogrede posmehljivo navrže Blaž, ko govori o nezaželenih oblikah vedenja. Za sosede pravi, da mislijo na povsem vsakdanje, nepomembne stvari: »ne da bi se vdajali kakšnim modnim popadkom v obliki reakcionarnega sanjaštva, spolnega razvrata, kontrarevolucionarnih smešnic, pretirane verske blaznosti ali celo tihotapstva z avtomobili.« (prav tam: 32)

4.2.1.5 Četniki

Objava prispevka v *Delu* o četnikih sproži pogovor med nekdanjim četnikom, sedaj zapitim dedkom kalnih in neprijetnih oči, ki se pred vnukom sramuje, da mu tega ni povedal, in mladim železnčarjem, ki ga tema prav nič ne zanima. Mož železničarju kar znenada pove, da je bil četnik, patriot, vojak, borec, oficir, nekaj časa z brado, nekaj časa brez nje, mladi pa nato pripomni, da »jo je dobro zvozil« (prav tam: 261) in naj zahteva častno pokojnino. To spodbudi moževo daljše pojasnjevanje, da mu je žal, da tega ni povedal sinu in vnuku, ki ga ima za slabiča, pijanca in potepuha, saj je prepričan, da mu ne bi verjel: »Berem, berem in se jočem. Patriot, vojak, oficir. Moj vnuk pa mi ne bo verjel niti besedice. Rekel bo: saj so vsi mrtvi. Jaz pa sem še zmeraj tu. Samo da me tu, v prsih, nekaj tišči.« (prav tam) Železničar mu očita, da se je bojeval za gospodo, obenem pa ga zanima, ali so res klali, na kar mu mož odvrne, da je prišlo tudi do tega: »bilo je veliko svojati, ki jo je bilo treba pospraviti. Vojska je vojska, bratec, zmeraj je neusmiljena. Nismo bili premagani pravilno. Zavezniki so nas izdali.« (prav tam: 262) Železničarja nazadnje še zanima, kako se je izmazal, čeprav je bil na višjem položaju – mož pojasni, da ga niso dobro poznali, zato je bil le zaprt štiri leta. Omenjeni članek prebira tudi Lenart na stopnišču pred svojo sobico, v kateri se prebujata Lenca in Matjaž (prav tam: 286).

4.2.1.6 Osvoboditev

Materialni ostanek s konca druge svetovne vojne je napis na hiši, v kateri živijo Lenca z materjo in babico, Gaber, Anastazija in Franc, Marjana in Špik, Blaževa družina in drugi. Glasi se: »Delu čast in oblast« (prav tam: 32), iz leta 1945. Evforičnih dni po osvoboditvi se spominja Miro, zlasti rakete, pesmi, rafalov, ki so jih spuščali v znak veselja, povorke z baklami, ki se je zbrala

pred hotelom Union – šele takrat se je zavedel zmage, ob tem pa pomislil, da bo treba kmalu skrbeti za vsakdanjosti.

4.2.1.7 Posledice vojne

Kar nekaj književnih oseb je v vojni utrpelo različne izgube; Katarina pove Matjažu, da so ji očeta pomotoma »upihnili« (prav tam: 68) med vojno. Podobno je vojna sirota brez obeh staršev Miklavž, ki je ob bombnem napadu tudi popolnoma oslepel, Mirov prijatelj Jakob pa je v vojni izgubil ženo in sina (prav tam: 157). Anastazija kljub osamljenosti vidi prednost v tem, da s Francem nista imela otrok, vsaj zaradi tega, da ju ni med vojno skrbelo za njihovo življenje. Pravi, da je deset odstotkov mladih ljudi pobrala vojska (prav tam: 291).

Na obračunavanje novega totalitarnega režima s političnimi nasprotniki je razvidno iz zgodbe neznanca, ki v kavarni mladi natarikari pripoveduje svojo izkušnjo zapornika: »V arestu sem preživel samo malo manj let, kot si ti sploh stara. [...] Med vojsko tri leta. Tri leta sem bil potem v vojski. – Takrat je menda kaj takega doletelo marsikoga.« (prav tam: 71) Iz dekletove replike je čutiti sprijaznenost oziroma nezačudenje nad takšnimi zgodbami. Neznanec pove še, da je tudi po vojni tri leta zaprt; prepoznamo namige na spor Informbiroja in politične čistke v Jugoslaviji: »Šel sem se še enkrat partizane. Za Stalina. Leta devetinštirideset.« (prav tam) Lenart je iz takih razlogov izgubil službo.

Nacionalizacija zasebne lastnine je le omenjena, in sicer ko Brunč premišljuje, ali ni Barbara hči kakšnega »ob nacionalizaciji prizadetega buržurja« (prav tam: 157) ali »demoraliziranega partizanskega parvenija« (prav tam). Tudi dvajset let po vojni Brunč razmišlja o mladi ženski, ki je vojno morda doživela kot otrok ali pa se je takrat šele rodila, skozi perspektivo druge svetovne vojne. Omenjen je pojem družbene imovine, kjer Lenart pravi, da je največji moralno-politični greh v socializmu greh zoper družbeno imovino (prav tam: 89).

Nekatere književne osebe opozarjajo, da revolucija ni bila končna postaja in da je treba vložiti še veliko dela– Brunč med ljudmi še vedno zaznava neke vrste omotico, pravi, da jih je revolucija vrgla v tolmun, vrtinec, mešalnik (prav tam: 96). Sam se boji atomske vojne, plašijo ga podobe iz druge svetovne vojne, iz revij in »nekaj dogodkov in datumov« (prav tam: 153): Pearl Harbour, 7. decembra 1941, Stalingrad, 31. januarja 1943, Hirošima, 6. avgusta 1945.

O potrebi po nadaljevanju revolucije v obliki tehnične revolucije pa govori Arhangel na Lenartovi petdesetletnici: »Hočem reči, da je kratkoročni interes lahko v popolnem nasprotju z dolgoročnim. Ali narobe. Je jasno? Zato nam ne bo čisto nič zalegla enobé, če ne bomo uprizorili še tehnične, tehnološke, organizacijske revolucije. Na zdravje, Lenart!« (prav tam: 303) Z organizacijsko revolucijo meri predvsem na vključevanje mladih strokovnjakov na pomembne položaje.

4.3 *Plat zvona* (1970)

Roman, napisan več let po vojni, govori o kaotičnem času predvojnih tridesetih let, še bolj pa se posveča času tik pred vojno. Izmed avtorjevih romanov ravno *Plat zvona* vsebuje največ avtobiografskih elementov, zato lahko pomaga pri razumevanju in razlagi ostalih Zupančičevih del.

V času izida romana (od leta 1967) je bil pisatelj generalni sekretar Zvezne konference SZDL Jugoslavije v Beogradu in član odbora za zunanjo politiko v Zboru narodov Skupščine SFRJ.

Vzdušje v romanu zaznamujejo negotove socialne razmere in pojav totalitarizmov po Evropi, vse bolj se čuti prihajajoča vojna, sicer pa je glavni poudarek romana na odraščanju dečka Plata in njegovi nedolžni ljubezni do Eve. Plat tako kakor Zupančič pripada generaciji, ki so ji pozno otroško zaznamovale negotove razmere in vzpon totalitarizmov po Evropi, mladostniška leta pa vojna. Začetek dogajanja je postavljen ok. leta 1934 (na to sklepamo zaradi atentata na kralja Aleksandra), s spomini pa seže še dlje v preteklost, v hrvaško vas Kukurje.

Plat očitno ni njegovo pravo ime – tako ga oče poimenuje ob požaru, ko dečka glas zvona močno pretrese: »Vidiš, fant, to ti je plat zvona. Klical te bom kar Plat, ko sva te že krstila Platnomer. [...]. Vidiš fant, to ti je plat zvona, zapomni si: skliče ljudi, a ne more kaj prida pomagati.« (prav tam: 17) Iz književnosti poznamo ime Platnomer iz Tolstojevе novele o konju, ki je tako v človeški kot konjski družbi odrinjen na rob zaradi svoje drugačne lisavosti – enako kakor Plat se tudi on trudi razumeti svet okoli sebe.

Na Platovo odraščanje najbolj vplivata mati in oče, ki je vihravega, nestanovitnega značaja, rad prepeva in Platu deli nasvete ter mu predstavlja svoj pogled na svet in svoje izušnje s soške fronte. Platov oče je v vlogi tistega, ki vzpostavlja vez med obema vojnoma, hoče dostojno živeti in preživeti družino, a ne postane tipičen delavec, temveč vedno išče nekaj več v življenju; velikokrat tudi krši zakone. Družina se seli zaradi očetovega dela iz hrvaške vasiце Kukurje v večje mesto, kjer se zaljubita Eva in Plat, nato pa se vrnejo v Slovenijo v očetov domnevni rojstni kraj Blatno, kjer se naselijo v zapuščenem krčmarjevem mlinu. Oče ves čas govori o selitvi v Avstralijo, pravi, da se ne bo udeležil še ene vojne, v zaporu, kjer se znajde, ker je zapustil vojsko, pa se »spreobrne« in očitno brez pomisleka odide v boj –gre namreč zvonit v opozorilo na začetek vojne. Domov se ne vrne več.

Preko zgodb različnih ljudi Plat spoznava resnico o življenju, svojo ljubezen do slikarstva, prek knjig, ki mu jih sposoja knjižničarka Maša, gradi tudi svoje politično prepričanje, nanj vplivajo še pogovori s Prekucuhom in učiteljem, ko spoznava različne ljubezenske zgodbe in se uči o odnosih. Plat dvakrat obišče Evo na Hrvaškem, kjer si izkazujeta nežnosti, z ljubljenjem pa čakata na tisto kresno noč, ko bo Eva polnoletna, kar se ne zgodi v romanu. Njuno zadnje srečanje je, ko se mu Eva z materjo in prijateljema, kmetoma Avguštinom in Ljubico, pridruži

na romanju pred cvetno nedeljo – začetek vojne pospeši njihovo vrnitev domov, s tem pa se roman tudi zaključí, ravno 6. aprila 1941.

Z avtorjevo biografijo so povezani tudi dogajalni kraji v romanu, vendar ji obenem ne sledijo čisto zvesto; Platova selitev poteka nekoliko drugače, v njegovi zgodbi npr. ni Ljubljane, kjer je Zupančičeva družina živela od leta 1935. Pisatelj je bil rojen v Sisku, odrasčal v Čučerju pri Zagrebu, kjer pa je njegov oče – tako kot Platov – delal kot strojevodja na žagi. Čučerje je v romanu imenovano Kukurje, vanj pa so postavljeni Platovi najzgodnejši spomini. Plat odrasča v neznanem hrvaškem mestecu, nato se družina preseli v okolico Brežic ali na Bizeljsko. Z avtorjevo biografijo te kraje lahko povežemo prek linije njegove mame, ki je bila doma iz Pišec, kamor je avtor pred selitvijo v Ljubljano tudi nekaj časa hodil v šolo, in očeta iz Pleterja.

Plat zvona bje zopet na koncu romana v dveh okoliščinah. Na romanju naznanja začetek maše in praznik, cvetno nedeljo, zvoni mogočno in oglušujoče, pridružijo se mu še orgle, ko pa se zaradi opozorila na napad romarji vrnejo v Blatno, Plata in mamó doma čaka oče, Plat nato pospremi Evo del poti. Ko se vrača, ga je groza: »Glas zvona bi mu bil v tej grozi vsaj majčkeno znamenje človeške prisotnosti, brez katere je vse drugo prazno, slepo, nesmiselno. V tistem trenutku udari v izumrli deželi preteklosti plat zvona.« (prav tam: 368) Po vrnitvi domov mu mati pove, da oče zvoni, ker mežnarja ni doma. Platu se zazdi, da ga ne bosta več videla, kar se potem res zgodi. Besedno zvezo »plat zvona« je uporabil tudi Edvard Kardelj, ki v *Razvoju slovenskega narodnega vprašanja* zapiše: »Plat zvona ni znamenje za zmedo, ampak za napad na sovražnike ...« (Komelj 2009: 129), kar lahko razumemo ravno nasprotno kot vodilno metaforo romana, ki pripoveduje o: »nemoči zvona, ki ne more ob požaru več niti sklicati ljudi, nakazuje neizbežnost požara oz. vojne, in se stopnjuje v figuri očeta, ki ima za sabo izkušnjo prve svetovne vojne (to je dečkova "prapreteklost") in v kateri "je potopljen kot jezerski zvon čudaški obup nad svetom in nad seboj"« (Zupančič 1975: 319, nav. po Pereninč 2013: 770). Iz te zunajliterarne povezave morda lahko sklepamo, da Plat ima to moč, postati dejaven in odigrati svojo vlogo v prihajajoči vojni.

4.3.1 Vrednotenje druge svetovne vojne

Roman govori o času pred vojno, napisan pa je po njej, in sicer z gledišča pisatelja s t. i. zmagovalne strani. Čeprav je v središču odrasčajoči deček, pozneje fant z izrazitimi avtobiografskimi potezami pisatelja, je veliko prostora namenjenega pričakovanju prihajajoče katastrofe, ki je obenem tudi prebujenje. Plat postopoma odrasča kot oseba, kot moški, čustveno in intelektualno, k temu pa sodi tudi izoblikovanje pogleda na svet, družbo. Vse to postavi izhodišče, iz katerega Plat vstopi v vojno viхро, in napoveduje njegovo prorevolucionarno opredelitev.

Že precej pred vojno se med ljudmi pojavi nemir, nenakšna slutnja bližajoče se katastrofe. O prihajajoči katastrofi naj bi govorila celo pranje perila ob nenavadni uri, znašanje nad otroki:

»Zdelo se je, kot bi jih prešinila nenadna slutnja, kot bi v njih spregovoril prainstinkt živali, ki začutijo nesrečo. Zraven tega so s slastjo in s solzami v očeh požirale knjige in časopisne podlistke o usmiljenja vrednih ljubezenskih in drugih žaloigrah na habsburškem dvoru in si ječmenovo kavo čedalje pogosteje sladkale s saharinom, ki so ga naskrivaj prodajale potovke ali dalmatinski krošnjari. V časopisih se je pogosto pojavljalo ime Adolfa Hitlerja.« (Zupančič 1970: 62) Ime diktatorja je v romanu omenjeno že prej, ko Platov oče pripoveduje, kako je bilo v Kukurju med ljudmi, kjer niso niti vedeli, kdo je komu brat in kjer so otroci spali v zabojih pod posteljo; podobno naj bi bilo v krajih, od koder izvira Adolf Hitler, pravi oče (prav tam: 31).

4.3.1.1 Predvojne politične in gospodarske razmere v Kraljevini Jugoslaviji

V hrvaškem mestu so živeli živahno življenje, zaradi političnih prepričanj pa so se tudi pretepali. Večinoma so bili »mačkovci«, pristaši politike Vladka Mačka. Ob prihodu orožnikov pride tudi do krute usmrtitve njihovega narednika, ki so ga našli v rečici: »dobesedno napojenega z vodo, menda zato, ker je bil centralist in solunaš. Pripovedovali so, da so ga natočili z vodo kot sod, s pomočjo gasilne brizgalne.« (prav tam: 61) »Solunaš« je borec s solunske fronte. V romanu pripovedovalec poroča, da je brezposelnost naraščala, piše, kako je propadla žaga, v kateri je delal oče, razprodali so jo in z denarjem niso mogli izplačati delavcev. Manufakturstovemu samomoru sledi stavka pekov, opekarnarjev in mestnih delavcev, a ni učinka, saj v mestu ne manjka ničesar razen denarja. Novinarji vse to pripisujejo nepojasnljivi višji sili. Iz mesta se mnogo ljudi izseli – nazaj v vasi ali v nemške in francoske rudnike.

Do stanja v državi je kritičen tudi Platov oče, ki pravi: »Na vsa usta trdi, da dežela, v kateri ne smeš prepevati macedonskih ali albanskih pesmi ali pripovedovati o generalih, ki so prodali dušo za sod pokvarjenega smodnika, nima prihodnosti.« (prav tam: 80) Zdi se mu, da je v deželi veliko preveč orožnikov in policajev, težave povzročajo še tihotapstvo, vohunstvo, korupcija, brezdolje, ponarejanje volilnih izidov, »konkordatski pretepi«, »kulturbundovski spiritizem« in »dvorska razuzdanost« (prav tam). Zato se mu ne zdi čudno, da so ljudje obmetavali generala Živkovića z gnilimi jajci in da je jezdil Maček na belem konju po Zagrebu, tudi ne, da je predsednik Stojadinović trdil, da ima milijon in pol najboljših vojakov v Evropi.

Že v družinskem okolju Plat izoblikuje stališče do gospode, saj ima njegov oče do nje prav ostro mnenje, meni, da se namreč človek bogu ni kaj prida posrečil in da bi najraje začel pobijati vso to gosposko ali napol gosposko »golazen« (prav tam: 91), ki živi na račun preprostih ljudi. Obenem pa se zaveda, da nekdo mora krotiti reveže, ki predstavljajo večinsko prebivalstvo. V tem zanosu svetuje sinu, da vse, česar so ga naučili v šoli, čimprej pozabi: »Ne velja: kdor ne dela, naj ne je, ampak: kdor ne je, naj ne dela. Pri nas je že tako, da po navadi nič nimaš, če pa že kaj imaš, hočeš imeti več, in ko imaš več, hočeš imeti vse, pri tem pa pozabiš na tiste, ki nimajo nič, in če si zraven še pameten, te pripravijo tako daleč, da začneš gojiti filozofske tulipane.« (prav tam: 91–92) Ob zgodbah z graščine oče izrazi mnenje, da je skajni čas, da vse skupaj pobere hudič. O znanju, pridobljenem v šoli, pa še doda, da je ena sama velika laž, zavita

kot čokolada v lažnivo srebro, takšno ponujajo zastonj mladim ljudem, ker še ne slutijo, kaj to pomeni. Otroke odrasli hočejo narediti podobne sebi, to pomeni, živalim najbolj zanikrne sorte.

Oče v svoja razmišljanja vedno vpleta aktualna dogajanja. Ko govori o resnih ljudeh, ki so navadno krivi za vojne in druge spopade, omeni kraljeve zadnje besede, ki se mu zdijo preveč razsodne in resne: »Varujte mi Jugoslavijo!« (prav tam: 140) S tem se mimogrede dotakne marsejskega atentata na kralja Aleksandra. Od preteklih dogodkov je omenjena tudi ruska revolucija, in sicer v Kukurju nastopa ruski grof, ki je pred njo pobegnil, ubežniki pa nastopajo tudi v legendi o grofici Nataliji, ki straši na graščini: »Zadnji lastnik se je nepotolažen potikal po Evropi. Mlado ženo so mu pred časom speljali trije ruski kozaki – prikazali so se po vojski, po tem, ko je v Rusiji dokončno zmagala revolucija. Baron jih je najel, da bi naučil ženo jezdit, kar so očitno napak razumeli, zato pa temeljito opravili, kakor hitro so ugotovili, da je baronica tiste vrste ženska, ki ima rajši dva moška kot enega. Čez leto dni so jo pobrisali na Madžarsko. Od vseh sladkosti zdelano žensko so vso obupano in živčno pustili kar na meji, v zabavo žandarjem in opravlјivcem.« (prav tam: 156) Motiv ljubimkanja grajske gospe z jahalnim učiteljem se v slovenski književnosti na temo druge svetovne vojne pojavi tudi v romanu Draga Jančarja *To noč sem jo videl*, ki pa je povsem drugače izpeljan. Oče prebira Stjepana Radića, zaradi česar ga nadučitelj Lah opozori, da utegne imeti težave z župnikom ali s kaplanom, oče pa na to ne da veliko, saj se posmehuje tudi Koroščevi izjavi, da je kmet steber cerkve in države.

Ko Plat obišče Evo, izve tudi, da se že zbirajo pristaši ustašev in delijo letake, ob tem pa Plat popiše še svoj pogled in strah, da se časi utegnejo sprevreči v še hujše. Na poti domov sreča vojake, ki mu pravijo, da bo vsak čas vojska in naj se raje odpravi domov, če ga ima: »Če nima doma, če je potepuh ali hudodelec, ga bodo ob prvi priložnosti brez premisleka skupili. Odklamali so naprej, podnarednik jim je ukazal peti, a očitno niso hoteli [...]. Njihove besede so se mu motale po glavi, njihov smeh je bil smeh pod vislicami. Podnarednikova glava je bila na svetu takšna kot mrtvaška glava na steklenici joda.« (prav tam: 182) Opisani so kot klavrna vojska, stari in mladi, v zaprašenih uniformah. Spotoma mu navržejo še, da so Slovenci vsi nemčurji. Ko se vrne, očeta ni več doma – mati pove, da so jih nemudoma vpoklicali in še: »Ljudje pravijo, da bo vojska, tudi drugod je imajo že čez glavo, in pametni kmetje bodo poskrbeli, da si bodo poskrili vse tisto, kar je mogoče poskriti. Zakaj vojske ubijajo, ropajo, požigajo, zato so pač vojske, in vse to počnejo ne glede na to, ali je kdo kriv ali ne. Onadva seveda nimata kaj skriti – razen svoje revščine.« (prav tam: 184) Materi nato pripoveduje o vojakihi, ki jih je srečal in so se mu zdeli kot karikature ljudi, ki naj bi branili domovino. Slaba podoba jugoslovanske vojske tako kaže na nepripravljenost države na vojno in tudi na siceršnje slabo stanje t. i. »gnile« Jugoslavije. Vpoklic vojakov je prikazan kot tragičen, grotesken dogodek – lojtrski vozovi so okrašeni s cvetjem in zastavicami, gruča objetih fantov se primaje iz krčme in hripavo prepeva. Plat ob tem ne ve, ali bi se jokali ali smejali, zdi se mu samo, da je

vse na svetu narobe. S fanti se rokuje še gospod župnik, kakor velika senca, ogrnjena v velik črn pled. Ko so vozovi odpeljali, so fantje tulili na ves glas, zatem pa je bila vas mrtva, prazna, kot bi bila izumrla. Plata še dodatno pesti, da ni bilo očeta, da bi sedel na mlinskem pragu in prepeval bridke pesmi.

Plat si je prihajajočo vojno in sebe v njej živo predstavljal, kot da sanja o prihodnosti. Predstavlja si, da se bo potikal po zaraslih obronkih gričev in po jesenskih gozdovih, jedel pridelke, ki jih bo kradel z vrtov in vinogradov, ob čemer bo pogrešal rženi ali zmesni kruh, ugotovil bo, da je po brinovih jagodah žejen, »ležeč na trebuhu« (prav tam: 187) bo pil iz potokov, spal na senikih. Ob tem se čudi, kako hitro postaneš Robinzon, tudi sredi civilizirane Evrope, samo malo stran od Blatnega, od cerkve, šole, trgovine in kmetij. Predstavlja si tudi, kako bo divje bežal, če bo le zaslutil v bližini ljudi, saj ne bo mogel vedeti, kdo so in kaj hočejo. Sprašuje se, ali je sploh mogoče pobegniti in če pobegneš eni usodi, ali se nisi s tem zapisal že drugi: »Vztrajati moram, si je dopovedoval, ne smem se vznemirjati, ne smem se prepustiti sebičnosti. [...] Pogledal je v daljavo – pokrajina se mu je zazdela kot potlačena, v njej je celo drevje izgubljalo svojo pokončnost. Dežela, ki je bila njegova, očetova in materina domovina, je ležala na obeh straneh ceste kot mrtvoudna, počesana z mačehovskim glavnikom revščine in nasilja, posuta s sivim prahom resničnosti.« (prav tam)

Lilija Platu pripoveduje o svojem očetu, ki se vojne boji, ker bi v njej utegnil izgubiti imetje, hkrati pa se tolaži, da ne bo mogla dolgo trajati. Ves čas premišljuje, kam bi skril zaloge, na kateri strani bi kopal luknjo za skrivališče, zato ponoči ne spi. Lilija Platu zavida očeta, ki je prereven, da bi premišljeval o takih rečeh, Lilija tudi meni, da zaloge ne bodo pomagale: »Klobase in svinjske krače, sem mu rekla, nas ne bodo rešile, če bo vojska. Človek tudi ni miš, da bi se skril v mišjo luknjo.« (prav tam: 188) Pozneje mu poočita, da ima polno glavo globokoumnih misli, kmalu pa se bo z njo vred »stegnil od lakote ali od žeje ali od svinčenke v glavi« (prav tam: 189). Sprašuje se še, kaj bo prinesla prihodnost in tudi sama sprosti svojo negotovost in strah pred smrtjo ter zajoka, kakor je prej jokal Plat. Na koncu pogovora mu Lilija pove, da je pravzaprav pobegnila iz krčme pred pijanimi vojaki, ki so se želeli od nje posloviti in so se ji zdeli kakor živina, ki jo ženejo v klavnico (prav tam: 191) – iz tega spet lahko izluščimo podobo klavrne jugoslovanske vojske. K tej podobi pripomore še oče, ki iz vojske pobegne, kar žena in sin izvesta, ko ga prideta iskat dva orožnika, ki prestrašita Prekucuha, mislečega, da iščejo njega. Odsotnega očeta zmerjata z dezerterjem in pravita: »Salamenska strela, človek se ne more več zanesti, ljudje so postali sami puntarji, begunci, prekucuhi, roparji ali podoben mrčes.« (prav tam: 203)

Po pogovoru z Lilijo Plat Evi napiše zaskrbljeno pismo in jo poprosil, naj mu pogosteje piše, dokler je še čas, saj ga skrbi, da bi se ne izgubila v »tem zmedenem času« (prav tam: 197), poleg tega pa se morata dogovoriti, kako bi vedela drug za drugega, če res izbruhne vojska, in kako bi se kljub vojnim zmešnjavam našla. Svojo tesnobo in bojazni Plat vse pogosteje popisuje

v številnih pismih Evi, sluti namreč: »da se življenje, naj je še tako revno, končuje, da prihaja drugo, neznano, strašno, strašnejše, če ne najstrašnejše.« (prav tam: 213) Eva mu svojih pismih odgovarja, da je pri njih vse po starem, da se šušlja o vojski, fašizmu, Nemcih, da nič dobrega ne obetajo niti prerokovanja stare Špitaličke. Ob njenih pismih in sredi najhujšega mraza se odloči, da jo mora videti v beli zajčji kučmi, ne glede na to, ali izbruhne vojska, kuga ali lakota. Na obisku izve Evino zgodbo, da pravzaprav ni očetova hči – mož Katarini piše iz Amerike, naj pride za njim, saj bo kmalu vojna, ona pa noče oditi, sploh ne brez Eve.

Oče iz svoje izkušnje o prvi svetovni vojni o vojskovanju pravi: »Človek ne more nikoli več nazaj, če še tako hoče. V usta dobiš grenak okus po pelinu, in se ga zlepa več ne iznebiš.« (prav tam: 207) Da bo prihodnost zla, se zaveda krčmar, ki opaža, da bolj kot se stara, slabši so časi, zdaj pa so dokončno na psu. To dokazujejo uvedba enotne krušne moke in brezmesnih dni ter poplava v Blatnem.

O dogajanju decembra 1940 (na čas lahko sklepamo iz omenjenih dogodkov) pripovedovalec poroča, da so bile noči mrzle, prave zimske, novice v časopisih pa negotove. Odnos Cerkve do sočasnega dogajanja je razviden iz opisa župnikove reakcije na smrt Korošca: »Župnikove pridige so bile čedalje bolj politične in grozljive. Ob smrti dr. Antona Korošca je bral posebno mašo. Imenoval ga je voditelja slovenskega naroda in bojevnika za slovensko samoupravo. Zaradi njegove smrti smo še revnejši, je rekel s poudarkom, in niti malo ne vemo, kakšen bo naš jutrišnji dan. Končal je z besedami, da moramo biti močni in veliki v času bridkih preizkušenj.« (prav tam: 227) Smrt izkušenega politika tudi sicer velja za dogodek, ki je vplival na potek slovenske zgodovine med drugo svetovno vojno. O spogledovanju z nacisti govori tudi Legrand, ki pravi: »Če je Jugoslavija za zdaj še mirna, je to samo zato, ker koketiramo z njimi. Kakor hitro ne bomo poslušni, pridemo na vrsto.« (prav tam: 261)

Da bi odkril očetovo zgodbo, gre Plat k Mařenki, katere mož Fric je zaljubljen v ribe, ribnik, grad, v bika Herkulesa in Hitlerja. O nemčurjih govori tudi Legrand, čigar hlapec je navdušen nad nacizmom. Sicer je Legrand mnenja, da so dokončno v kaši: »Nekdo nas bo pomendral, samo da se še ne ve – kdo od naših sosedov. Najhujše pri tem je, da nas bo zmogel zlahka, tako rekoč mimogrede. Lahko tudi vsi skupaj. Kar naprej se širijo govorice o osamosvojitvi. Poglejte, kako se je sesedla Francija.« (prav tam: 245) Z novicami o osamosvojitvi misli Neodvisno državo Hrvaško, ki nastane ob okupaciji. Sam z obžalovanjem ugotavlja, da bo verjetno prodal zemljo in se izselil, saj ne vidi druge rešitve, Katarino pa povabi s seboj. Na njene očitke, kaj bo s tistimi, ki bodo ostali, odvrne, da vseh ni mogoče rešiti. Njeni očitki so precej neupravičeni, saj je bilo Legrandovo življenje zaradi judovskega porekla res ogroženo. Noč zatem se Platu sanja, kako Legrandov grad gori in kako on beži – v primerjavi z očetom se Platu zdi Legrand navadna uš, mati v sanjah pa pravi, da so nastopili časi, ko velikani izumirajo, ko postaja človek povprečen po duši in telesu, po ljubezni in sovraštvu.

Približevanje vojne se ujema s Platovim dozorevanjem, situacija pa zelo zaposluje mladeničeve misli, tako premišljuje o (ne)smislu vojskovanja, še posebej za nekoga drugega: »Ali res moramo biti kar naprej vojaki, se vpraša, ali res moramo biti ponosni na pavje okrašeno obleko, ki nam jo kdo natakne, da bi se dali zanj ubiti.« (prav tam: 239) O ljudeh premišljuje, zakaj postanejo uporni šele, ko jim grozi resna nevarnost, kar pomeni: »da smo ljudje po naravi lahkomišelní, podobni otrokom, vdaní bolj igram kot razmišljanju, bolj čustvom kot razumu, dokler ne pride čas ubijanja in se celo otroci pozverinijo. [...] Udarilo nas bo tam, kjer smo najbolj občutljivi, najbolj ranljivi.« (prav tam: 253) Plat v nekem pismu Evi zapiše, da mu je oče nekoč napovedal, da bo izkusil vojno v mladih letih, tako kot jo je on, pri tem pa se sprašuje, ali bo Plat prepeval kaj manj nore pesmi od njega. Evi predstavi svoja razmišljanja, da samo v peklu ljudje postanejo zares ljudje in uresničijo, kar je v njih najboljšega.

Odnos književnih oseb do Cerkev in njenih predstavnikov se pokaže ob obisku zvedavega meniha Jakoba v krčmi v Blatnem. Zanima ga, ali kaj prihajajo ljudje z nemške ali s hrvaške strani ter kaj pripovedujejo, kako se obnašajo, ali hvalijo Hitlerja, ali obiskujejo cerkev, kdo je župnik v fari, ali je kaj slišati o Rusih, kaj ljudje sodijo o Finski in kaj o beograjski vladi itn. Ana kritizira delovanje Cerkev in ji očita nedejavnost, da ljudem ne daje pravih informacij o resnosti stanja: »Še danes trdite, da smo grešniki mi, a vi sami niste nič zakrivili. Ali ste ljudem pojasnili, da nas hočejo ti nemški pogani podjarmiti in iztrebiti?« (prav tam: 283) Pater Jakob pa se brani z opozarjanjem na komunizem: »Rdeča kuga se je razpasla. Nevarnost, o kateri je spregovoril Pij XI. V okrožnici Divini Redemptoris. Naš sovražnik smo mi sami, naša mlačnost, naši ljudje, ki so nehali izkazovati pokorščino bogu in Cerkvi, naši grehi, ki smo si jih nakopili ...« (prav tam) Ana ostaja odrezava in pravi, da njej sveti oče ne pošilja okrožnic, da pa ni zagrešila tako hudih grehov, da bi ji naložili takšno pokoro, kot je vojska. Opozori ga, da je bilo sedemsto katoliških duhovnikov umorjenih v nemških taboriščih. Župnik v Blatnem komunizem obsoja in sprašuje krčmarja, ali ima kakšnega skrivača na vesti in po Prekucuhu, ki ga imenuje »izgubljeno seme« (prav tam: 304). Zdi se mu, da mu krčmar glede tega laže podobno kakor glede Ane.

Ko v deželo pride pomlad leta 1941, noči postanejo mehke, a nevarne, možje v gostilni pogosteje obujajo spomine na soško ali rusko fronto in politizirajo, Plata pa preletava sladka in vznemirljiva mršavica (prav tam: 305). Kamnosek k Lapuhovim prinese novice o padcu vlade in kraljevem prevzemu oblasti, sprašuje pa se, kaj je naslednja Hitlerjeva poteza. Zaradi novic Plat pohiti v krčmo, da bi pogledal časopise, krčmar pa pravi, da gredo stvari svojo pot, da je prepozno za upor in da je obramba prešibka: »Stavim, da nas pohrustajo mimogrede. Kar koli izbereš zdaj, ne velja, ker nismo mislili na vse to pravi čas.« (prav tam: 311) V krčmi starec pravi, da bo zdaj treba pozdravljati Heil Hitler: »Deset let smo se prepirali, ali se pozdravlja zdravo ali živijo, zdaj bomo pozdravljali Heil Hitler. Moja ženska je lansko leto na srečo umrla. [...] Blagor ji, pravim zdaj, ne bo ji treba vzdigovati roke Heil Hitler. Njej domače zemlje ni več

mogoče vzeti.« (prav tam) Ljudje so tako precej prepričani, da bodo prišli pod nemške okupatorje, starec pa ubeseduje bridki pogled, da bi bilo bolje biti mrtev. V romanu je ne glede na to, kdo državo vodi, prikazano ljudsko nezaupanje do kralja, tako se Plat odzove ob njegovi podobi: »Plat se je ozrl na steno, na sliko mladega kralja – bil je prazna fotografija, ki ne more nič povedati. Zaupanja, je pomislil, ni v tej deželi niti toliko, da bi bili vsaj odrasli ljudje malo bolj samozavestni.« (prav tam: 312)

4.3.1.2 Srečanje z revolucionarno mislijo

Med očetovo odsotnostjo krčmar poprosi Plata, da bi v svojem mlinu skrili njegovega polbrata, ki se je sredi noči pritepel od nekod. Predlaga, da bi ga skrili na podstrešju, pove, da bo kmalu odšel dalje, ob tem pa ga opozori: »Prekucuh je, da boš vedel, nič se ne pogovarjaj z njim, ne poslušaj ga, ne daj se prepričati. Kljub vsemu je mojega očeta sin kakor jaz. Naj se prespi, naje in napije, da ne bo delal prekucij na prazen želodec.« (prav tam: 197) Prekucuh izgleda povsem drugače, kakor sta Plat in mati pričakovala, sam prizna da je res prekucuh, ampak se ga ni treba bati, ker je treba svet zares popraviti.

Govori jima o »imperativu časa« (prav tam: 201), ki naj bi bil ustanovitev ljudske fronte, ki bi združila vse napredno, saj naj bi jim vladali »politični starčki« (prav tam); potrebne so mlade, nove sile, zamisli in odnosi. Kritičen je do propadanja slovenskih kmetij, navede uradni podatek, da jih je bilo leta 1936 v Sloveniji na dražbi prodanih 1481. O stanju v deželi pravi, da niso vsi enakopravni, nimajo lastne državnosti, napredne gospodarske politike, da se povezujejo s fašisti, da so ljudje nezadovoljni in prepričani, da so prodani domačim kapitalistom in tujim fašistom: »Še nedolgo od tega je dr. Anton Korošec, ki se ima za voditelja slovenskega naroda, javno povedal, da so bila naša čustva za časa španske državljanske vojne na strani Italije in Nemčije. [...] Diplomatske stike s Sovjetsko zvezo smo navezali šele takrat, ko je bila Francija že na tleh, in še to ni mišljeno resno. Uvedba enotne krušne moke pove pravzaprav čisto vse o tem, kje smo in kako smo pripravljeni na najhujše.« (prav tam) Prekucuh se tako dotakne nekaterih pomembnih napak na strani starih meščanskih političnih taborov, ki na pragu druge svetovne vojne nista znala pritegniti ljudi.⁸ Ena izmed predvojnih polemik, o kateri govori, je opredelitev do španske državljanske vojne, ki je povzročila razkol med desničarji. Krščanskih socialistov Prekucuh v svoji pripovedi ne omenja, razen če jih prišteva pod »vse, kar je naprednega« (prav tam). Sam nikoli določneje ne omeni alternativnih političnih strank, tudi ne starih meščanskih politikov, razen Antona Korošca. Plata Prekucuh tudi nekoliko »pripravlja« na ilegalno delovanje, saj mu da napotek, naj spozna sosede: »Ljudi je treba natanko poznati. Kako boš ravnal v sili, če boš moral šele ugibati, ali te bodo izdali ali

⁸ O omenjeni naklonjenosti klerikalnega tabora do fašizma in nacizma govori Bojan Godeša v delu *Čas odločitev* (2011: 9, 14), kjer pojasnjuje, da je šlo za nekakšno taktično naklonjenost iz strahu pred močno velesilo, ki se je bohotila ob mejah takratne države – na zahodu italijanski fašizem, ki je vladal tudi na velikem delu slovenskega etničnega ozemlja na Primorskem, po priključitvi Avstrije Nemškemu Rajhu pa je bila severna soseda pod nacističnim režimom.

ne?» (prav tam) Zanimivo je, da Prekucuh predvideva, da bo prišlo do razdeljenosti med Slovenci, ki bo vodila tudi do izdajanja, čemu bi sicer naročil Platu opazovati sosede, da bo vedel, komu zaupati in kdo ga bi lahko izdal.

Vsa ta vprašanja Plat, Prekucuh, oče, mati in krčmar premlevajo ob večernem druženju in popivanju. Krčmar meni, da ob vsej tehniki, kakršna obstaja, vojska ne more trajati dlje kot eno leto. Oče se Nemcev boji, ker so močni in so navadili svoje ljudi prepevati nore pesmi, kdor pa je močan, si lahko dovoljuje vse vrste šal na tuj račun. Izkušnje iz prve svetovne vojne mu pomagajo situacijo razumeti drugače: »Sicer pa je vsaka vojska izgubljena za tiste, ki se vojskujejo. Živiš v prepričanju, da si bil junak, medtem pa postaneš šema.« (prav tam: 207)

Prekucuh nato pripoveduje o revoluciji, o svobodi in še: »Pravil je o svobodi, o Stalinu, o kominterni, o vladnih uredbah, ki govorijo zoper špekulante, o naši nevtralnosti glede nemških osvajanj in seveda o prepovedi javnih zborovanj. To zadnje pa je seveda poglobitno – treba je ljudem zamašiti gobce, da bi se mogla obdržati na oblasti kralj in izkoriščevalska buržoazija.« (prav tam) Opozarja na socialno nepravilnost in kršeno svobodo zborovanja, obenem pa so njegova prepričanja dokaj naivna – meni, da po revoluciji davkov ne bo več, pri tem pa je Platov oče skeptičen, saj po njegovem države brez davkov ni in ne more biti. Krčmar je tudi bolj realističen in pravi, da revolucija lahko spremeni samo oblast, vse drugo pa je šele treba ustvariti. Prekucuh pozneje razlaga o vplivu industrijske revolucije, o planskem gospodarstvu in znanstvenem uravnavanju družbe, kar je za sogovorce čedalje manj razumljivo. Ob pijači se je pozno ponoči oče za silo spoprijaznil s tem, da še pride čas, ko ne bo več davkov. Prekucuh duhovnost vidi kot nekaj preživetega, a ta večer prizna, da je treba Mahatma Gandhija »kljub misticizmu spoštovati« (prav tam: 209), saj je iskalec resnice, krčmar pa vztraja v premlevanju strahu, kakšni so nadaljni Hitlerjevi in Mussolinijevi načrti. Omeni tudi Mussolinijevo imenovanje Hitlerja za častnega korporala italijanske fašistične milice. Da misli z revolucijo resno, povejo njegove besede v slovo, ko reče očetu za puško, ki jo je prinesel iz vojske, da mora ostati za »nas« (prav tam) Prekucuhov odpor je bolj odpor proti imperializmu kot pa proti okupatorjem.

Na očeta izkušnja iz neorganizirane vojske, od koder je pobegnil, slutnja prihajajočega »sodnega dne« (prav tam: 211) in pogovori s Prekucuhom vplivajo tako, da pozabi na misli o begu v Avstralijo in se začne miselno pripravljati na boj: »Prihaja čas, ko bo ves svet postavljen na glavo, ko bo treba vse, kar bo ukazano, narediti ravno narobe, ko nam bo potrebna velika notranja moč, da bi mogli ubijati, zakaj sicer bomo kot ljudje in kot narod zbrisani z obličja zemlje.« (prav tam) Oče tudi meni, da bi v vojski, od koder je pobegnil, ponovno podivjal in govoril neznanske norosti, česar je imel preveč že na soški fronti. Ko ga mati obišče v zaporu, se ji opraviči za vse hudo in pravi, da je imel Prekucuh verjetno prav, naj pride po puško, kadar hoče, da pa se sam ne zanaša na besede: »Prava pot bo pot odpovedi, pot dolgotrajne

državlanske nepokorščine, kakršno smo Slovenci po malem uporabljali stoletja.« (prav tam: 218)

Na poti do Eve Plat prenoči na seniku in sliši govoriti dva človeka, ki sumita, da je kak kulturbundovec, vohun ali revolucionar – to sta Avguštin in Ljubica, s katerima se spoprijatelji pozneje. Iz njunega pogovora se da razbrati morebitno Prekucuhovo usodo: »Nedolgo od tega so ujeli enega. Pripovedujejo, da je prišel naravnost iz Španije. Skromen, skrbno oblečen človek, bil je videti kot kak kanclist. Brez besede so ga pobili, stlačili v avtomobil in odpeljali kdove kam. Ljudem so rekli, da je sovražnik kralja.« (prav tam: 236) Avguštin ne izkazuje nobenega mnenja o revolucionarju. Z ženo se odločita, naj gre svojo pot, Plat pa pozneje stopi do njih in pove, da ni ovaduh ali potepuh, temveč gre na obisk k dekletu, ker se šušlja, da bo vojska. Pred tem Plat zasliši lokomotivo in glas zvon: »Ne vem, ali bi to Prekucuh lahko razumel, ali bi mi verjel, da tudi v meni velikokrat pozvanja, kot bi imel v sebi zvon iz čistega brona. Ali so tudi zvonovi potrebni, se je vprašal, da vzdigneš ljudstvo, kadar nastopijo hudi časi?« (prav tam: 236) Ker je njegovo ime povezano z zvonovi, je lahko njegovo spraševanje pravzaprav na metaforični ravni samospraševanje o pomembnosti svoje vloge v hudih časih.

Plata vse bolj navdaja želja po dejavnosti, čuti, da mora nekaj storiti, poizvedeti o Prekucuhu: »Velikokrat se sprašujem, kako si je pravzaprav predstavljal vso to reč – da bo namreč obrnil svet. Takrat se mi je zdela vsa stvar rožnata, privlačna, vendar neuresničljiva, zdaj pa, ko sem si znova dodobra ogledal šolski atlas, se mi zdi dosti bolj preprosta.« (prav tam: 276) Njegova preiskava, ki potrdi, kar je govoril Prekucuh, je zelo preprosta, vendar pa si mnenje ustvarja z branjem različne literature, različnih pogledov, kar dela njegovo odločitev oziroma nagibanje k revoluciji bolj utemeljeno. Knjižničarka Maša ga opozori, da ni slabšega od slabe knjige, saj ji človek nehote verjame. Plat se spusti v pogovor še z učiteljem Krivonogom, ki govori o slovenskem nacionalnem značaju, Plat pa se z njegovo pripombo ne strinja povsem, »zakaj zgodovina nam je med vrsticami skušala dopovedati, da lahko poslušen človek postane puntar, da se lahko ponižnost sprevrže v divjaštvo, da je lahko sosed ali brat hujši janičar od Turka.« (prav tam: 288) Plat omeni potencialne notranje sovražnike. Krivonog ga vpraša, ali ne bomo v vojski na napačni strani, fant pa odgovori, da ga bo vojska našla doma, saj ima rad Evo in to deželo, pove, da oče pravi, da spet prihaja čas, ko se bomo morali odločiti, ali se pustimo pobiti, ali pa se odločimo, da bomo pobijali tudi mi. Obenem dodaja, da mogoče pride z vojsko tudi »močnejše« življenje v te kraje da tako početje morda lahko dobi višji smisel »Mogoče postane življenje res življenje, smrt res smrt, ljubezen res ljubezen.« (prav tam: 290)

Z materjo se pogovarjata o socialnih razlikah med ljudmi, ki se manifestirajo med drugim celo v različnih vrstah pogrebov. Plat se sprašuje, v kakšnem svetu živi, ali je to resnično svet mrtvega teka, kot pravi mati, ali pa obstaja dežela, kjer so ljudje prijatelji in kjer vlada razum. Sprašuje se, kam naj da svoj mladostni zagon, ali naj živi življenje, kot so ga ljudje dotlej, ali ima oče prav, ko pravi, da ko se reveži preveč razplodijo, jih že kdo pobije, sprašuje se tudi, ali

so svet in ljudje res ob pamet in je življenje postavljeno na glavo. V tem obupu nad svetom spozna, »da si lepega dne neizogibno opase vojaški pas, da bi bil videti bolj mogočen, bolj orjaški, in začne ubijati vseprek brez upanja, da ne bi ubili tudi njega samega?« (prav tam: 278) Premišljuje tudi o Avstraliji, kar verjetno pomeni možnost zapustiti domovino, a končno sklene, da mora biti dejaven in začeti pa pri preprostih stvareh, kakršna je tudi beljenje mlina: »zelo je ponosen na to, ker se mu zdi, da je bilo beljenje dobro opravljeno in da ima v njunem življenju nekakšen višji pomen – pomen dejanja.« (prav tam: 279)

Platov oče svoja nova spoznanja dograjuje v zaporu, od koder ženi in sinu piše pisma kesanja, obžalovanja, spreobrnjenja. Premišljuje o družini in narodu in lastni odgovornosti do njih – od intimnega prehaja na kolektivno odgovornost: »Medtem ko plesniš v kaznilnici, onadva ostajata sama, brez opore, ki jima je potrebna. Odgovoren si zanju. Potem si odgovarjam: Zakaj pa ravno jaz? Ali me je kdo v življenju kdaj kaj vprašal? Razpolagali so z menoj kakor s predmetom ali z živaljo. In zakaj samo za tadvaj? Ali nas ni nekaj več, ali nismo nekakšna družina, nekakšno ljudstvo, nekakšen narod?« (prav tam: 312) Oče pričakuje nemško okupacijo, saj pravi, da bodo jutri njihove čelade pozelenile naše ceste, upravnik zapora pa bo še naprej poslušal slaboumnega kaplana in jokal nad izgubo svoje svobode ter pridigal očetu o očetovski odgovornosti. V dolgem pismu se opredeli tudi glede Platove izbire poklica, ki se mu ne zdi preveč moška, lahko pa bo posel postal dobičkonosen: »spričo pokola, ki se obeta, če le ne bo ta pokol pospravil tudi kamnosekov. Vsako delo utegne biti dobro, če je v njem kak smisel in če ti pomaga živeti – ta smisel pa ni odvisen samo od naše volje. Slutim, da bo za moj grob zadostoval šop kopriv.« (prav tam: 316) Zase torej »sluti« smrt, ki bo žrtvovanje za boljši svet.

4.3.1.3 Dogajanje v Evropi in svetu

Vesti iz Evrope prinese mamin bratranec, ki pripoveduje o Nemčiji, Nizozemski, Belgiji, Franciji, o delu v rudnikih in tovarnah, gospodarski krizi, delavskih pevskih zborih, nacionalsocialistih, o tem, kako se da tam dobro zaslužiti. Oče posredno omeni priključitev Avstrije k nacistični Nemčiji, Koren pa prepoved delovanja komunistov v Jugoslaviji; tako mimigrede izvemo o dogajanju na svetovnem bojišču, mdr. o vojni napovedi Nove Zelandije Hitlerju.

Ob branju *Savremne Evrope* omeni okupacije Češkoslovaške in Poljske ter Avstrije, ki so se zgodile kakor mimogrede, nato pa govori še o Danski in Norveški: »Spomladi, menda je bilo devetega aprila, so Nemci izvedli Unernehmen 'Weserübung', kar pomeni, da so pohopsali Dansko in Norveško. Zanje je bila to samo vaja.« (prav tam: 127) Nekatere informacije posredujejo književne osebe, druge pa vsevedni pripovedovalec, denimo: »Stoletna Špitalička s praznimi stoletnimi očmi strmi v zamaščene ogrske karte in razbira neveselo usodo ljudi. Tega, da so ravno ta dan Nemci v Parizu velikodušno dovolili konjske dirke, pa Plat ne more vedeti.« (prav tam: 130)

Aktualne vesti iz Evrope prinese tudi Prekucuh, ki se je očitno sam boril v Španiji. Platu pripoveduje o sindikatih, o Freudu, Hitlerju, španski falangi, nemških letalih Me-109, Goyevi *La Maya desnuda* in *La Maya vestida* v Pradu, altamirskih pečinah, toledskem Puerta del Sol in cerkvi Santa Maria La Blanca, ki je bila nekoč sinagoga, dalje tudi o Izabeli Katoliški, o Goyevem portretu Izabele Corbo del Porcel, ki je nimajo v Španiji, o Alhambri, ki so jo postavili Nasseridi, o Cankarjevi četi, ki so ji rudarska dekleta in žene iz Pas de Calaisa v Franciji podarile bojni prapor, o francoskem pisatelju Malrauxu, republikanskem letalcu, geslu NO PASSARAN, ki je zbuvalo zaupanje, četudi se ni moglo obdržati, ker so frankovcem priskočile na pomoč tuje fašistične vojske. Navsezadnje mu pripoveduje o Federicu Garcii Lorci, ki so ga ubili fašisti. Iz svoje izkušnje v španski državljanski vojni potegne tudi sporočilo, aktualno za slovensko situacijo: »Edino ljudstvo se lahko bojuje za svobodo brez tankov ali letal, zakaj še tisto malo tankov in letal, kar jih imamo, imajo v rokah kraljevi generali.« (prav tam: 200–01)

Na romanju ljudje premišljujejo, da gre Hitlerju tako dobro, ker skrbi za svoje delavce in jim dopoveduje, da je treba zavzeti ves svet.

4.3.1.4 Podoba Nemcev

Do Nemcev je večina književnih oseb zelo kritičnih, so pa predstavljena tudi mnenja tistih, ki se jim zdi nemška ureditev boljša od obstoječe, torej tiste v Kraljevini Jugoslaviji, oziroma občudovanja vredna: »A zmeraj se je našel kdo, ki je na lastna ušesa slišal od prijatelja, ki se je vrnil iz Nemčije, kako Hitler skrbi za delovnega človeka in kakšen red je vpeljal v deželi.« (prav tam: 142)

Zlo na svetu se Platovemu očetu zdi plod pretirane resnosti in t. i. filistrske morale, ki jo prikazujejo kot nedosegljivo vrlino, za katero se skrivajo dolgčas, goljufije, pomanjkanje duha, ljubezen do oblasti, strah, pomanjkanje vesti: »Take sorte je tudi strah in trepet Evrope Adolf Hitler, četudi je bil rojen v krčmi Gasthof zum Pommer.« (prav tam: 138) Iz Hitlerja se oče ves čas nekoliko norčuje oziroma pripoveduje ljudem morbidne zgodbe o njem, da je doma v krajih, kjer ni nič nenavadnega, če se med seboj »parijo« krvni sorodniki. Bratranec in sestrična sta bila tudi Adolfova oče in mati – Alois in Klara, ki je bila že njegova tretja žena in kar triindvajset let mlajša od moža, škof pa ju je poročil le zato, ker je vedel, da bi tudi brez tega lahko imela otroke. Oče pravi še: »Adolf se je pozneje zaljubil v Geli, hčerko svoje sestre Angele, kar tudi ni od muh, in na Dunaju slikal med drugim reklame za prašek proti potenju, s potenjem pa je bog kaznoval človeštvo zaradi tistega nesrečnega jabolka.« (prav tam 148)

O Nemcih veliko pripoveduje Prekucuh, ki je z njihovo grožnjo obseden: »Napovedoval je zverinstva nadljudi s kljukastimi križi, smrt za Žide, margarino, cigarete brez tobaka, sladkor na živilske karte, tanke, štupe, pogorišča, plakate, taborišča, dolgo črno noč, ki se ji pravi nemški novi red: Sie starben, damit Seutschland lebe!« (prav tam: 198) Nacisti in s tem Nemci so

prikazani negativno, kakor grožnja, ki prihaja in izhaja iz misli o večvrednih in manjvrednih rasah, hkrati pa je izraženo občudovanje njihovega smisla za red in organizacijo.

O drugačnih Nemcih, ki niso podporniki nacizma, takšnih, ki se bojujejo zoper boljševizem, je v krčmi pripovedoval pater Jakob, kaj pa je rekel na račun reichmarschalla Hermanna Göringa, pa ni nihče razumel, ker je povedal po nemško.

4.3.1.5 Podoba Italijanov

Vrednotenje Italijanov se pojavi v kontekstu prve svetovne vojne, ko Platov oče pripoveduje o spominih na soško fronto, kjer so avstro-ogrski vojaki peli »bobneče cesarske pesmi« (prav tam: 9), Italijani pa ljubezenske, kar je povezano s stereotipoma mehkužcev in ljubimcev, ki smo ju omenili pri analizah nekaterih drugih romanov, najizraziteje v *Sedmini*, pojavljata pa se še v romanih *Meglica*, *Grmada* ter *Noč in dan*.

4.3.1.6 Podoba Judov

V romanu nastopa tudi Jud, ki je ljubimec Katarine Delgado, graščak gospod Legrand, ki je dokaj stereotipno postavljen v funkcijo upravljavca večjega posestva, zato veliko pripoveduje o govedu, o zelju, senu, koruzi, o tem, da gre vsa pšenica v Nemčijo in Italijo, medtem ko se pri nas pripravljajo živilske nakaznice, govori tudi o svojih hlapcih, ki pa so večinoma v redu: »Eden med njimi je pravi nemčur. Kadar le more, prebira *Mein Kampf*, razlaga Hitlerjeve ideje vsepovsod naokrog in piše poročila svojim predpostavljenim. Žandarmerija vse to ve, a kaj naj naredijo orožniki, ko smejo narediti samo tisto, kar jim je ukazano. A to so po navadi neumnosti.« (prav tam: 259) Fant, ki je hitlerjanec, je očitno tudi povezan z organizacijo, saj nadrejenim pošilja poročila. Legrand je pravil tudi, da je gospodarjenje vsak dan težje, da pa bodo v primeru vojne kmetje zares pomembni, »zakaj dve stvari sta, ki naredita kmete pomembne – potrebujejo jih za topovsko hrano, nič manj pa njihov krompir, maslo, slanino, koruzo. To je po domače rečeno največja svinjarija, kljub temu, da so kmetje preprosti ljudje, zgodovinsko pa zapisani posebni usodi.« (prav tam) Legrand tudi napove spremembe v kmetijstvu, ki se bo moralo industrializirati, da ne bomo vsi pomrli od lakote, ne od vojske. Namerava se izseliti, saj ne vidi druge rešitve, Katarina pa mu pri tem oporeka, češ da je to strahopetno dejanje. Legrand omeni nekaj prijateljev, ki so se izselili, govori o prijatelju, trgovcu z usnjem, ki je pred okupacijo Francije »pobral šila in kopita« (prav tam) in potoval vse do Brazilije, od koder se mu je nekajkrat oglasil in ga vabil, naj pride za njim, saj jima gre tam z ženo zelo dobro. Pripoveduje še o prijatelju Weissu, ki je v Zagreb prebežal s Poljske, nato pa se je odpravil na Vzhod, kjer bo starost preživel, kot se spodobi sinu njegovega rodu in s preučevanjem religij.

Na romanju Eva pove Platu, da je tudi Legrand izginil in se čez nekaj dni oglasil iz Egipta. V pismu govori o judovstvu in domovini, čuti se tujca, četudi so bili njegovi predniki doma na obalah, ob katerih potuje, preganja pa ga nekakšen občutek krivde, ker je zapustil deželo, v

kateri je živel, premišljuje o Horacevem verzu, da je sladko in častno umreti za domovino, in o tem, kar je o Judih napisal Matoš: »Židov je trijezan, vrlo ustrpljiv, vrlo religiozan i izvrstan je otac obitelji. Nije baš hrabar, ali što će mu to? Što će danas židovu Epaminonda, Hanibal i Napoleon?« (prav tam: 325) Treznost, odločnost, religioznost in očetovskost so torej vrline, ki jih Matoš pripisuje Judom, zraven pa naj ne bi bili preveč pogumni, saj tega ne potrebujejo. Legrand ni prepričan, kje je njegova domovina, znašel se je med dvema svetovoma, za katera čuti, da nobeden ni njegov, tako zapiše v pismu: »In zdaj tudi mene opazuje teh štirideset in več stoletij, vodniki s kamelami, izvoščki, natakariji s sadnimi sokovi, in vsi skupaj mi ne morejo pregnati domotožja – ampak kakšnega? Berem časopisje, kakršno pač najdem, in nikjer ne morem odkriti dobrih obetov. Spominjam se vas kot ljube daljne podobe, ki se neprestano oddaljuje, ker se oddaljujem jaz. Čutim se krivega, čutim, da sem kljub vsemu brezdomec, da se je nekaj za zmeraj končalo.« (prav tam: 327) Izpostavljeno je nekakšno judovsko »brezdomstvo«.

4.3.1.7 Napad na Jugoslavijo

Ravno za cvetno nedeljo, ko je bila Jugoslavija napadena, se Plat z materjo, Evo, Katarino, Ljubico in Avguštinom odpravi na romanje na Svete gore – namen romanja je bila priprošnja za mir. Kaplan matere teden dni prej osebno opozori, da je romanje hudo resno v teh hudih časih in da naj poskrbijo, »da se bodo njihovi sinovi in hčere obnašali bogu in materi božji po volji.« (prav tam: 319)

Vsi udeleženci romanja so nemirni, negotovost in strah povečujeta njihove osebne stiske – Eva povabi Plata, da se čim prej oglasi, da se bosta vsaj enkrat ljubila, kot si želita, saj jo je strah, da se bodo vsi skupaj porazgubili, Ljubica se sprašuje o svojem življenju, vsa je iz sebe in si nenadoma zaželi Plata: »Svet se podira, ali ne čutiš? Čutim, kako mi zemlja dehti pod nogami. Pregarjajo me hude slutnje, ali verjameš? Rada imam Avguština, velika dobričina je. Zdaj spi, ne bo se prebudil, dokler se ne bodo oglasili petelini. Včasih se mi zazdi, da sem vrgla mladost kratko in malo stran.« (prav tam: 323)

K žalobnemu vzdušju romanja prispevajo žalostne pesmi, temu, da bo vojska, pa pritrjujejo vsa znamenja, izmed katerih jih je mnogo iz ljudskega »vraževerja« (prav tam: 329), npr. da se razširjajo nezaslišana prerokovanja, da so videli pravo pravcato repatico, podobno betlehemeski, da prihaja Antikrist, da vonjajo kri pobitih otrok, smrad pogorišč, poleg tega je skozi mesto potoval pokriti voz in nihče ni mogel ugotoviti, kdo in kaj se prepeljuje, jehovci nočejo na vojaške vaje, otrokom pa starši pogosteje pripovedujejo pravljice o kralju Matjažu in Matiji Gubcu. Avguština še pripoveduje, da se je v sosednih vaseh prikazoval bradat mladenič v pumparicah, zatrjujoč, da je rešitev slovenstva v tem, da se mu odpovemo. Nenavadno naj bi se vedli Cigani, ki so prišli brez violine, brez medveda, in ni bilo slišati, da bi kaj ukradli. Ljudem se zdi nenavadno, da se na gasilski veselici niso stepli ali koga zaklali, izginili so Dalmatinci s svojimi krošnjami. Ljudje so prebirali knjigo *Razodetja* v luteranski izdaji *Svetega*

pisma, da bi si razložili znamenja, v kralja in novo vlado niso verjeli, pričakovali so Apokalipso, vsesplošno grozo, ki je grozila človeštvu zaradi njegovih brezglavosti. Duhovnik pa je lepo vreme razložil kot dobro znamenje od Boga, da si morebiti le »izmolijo« (prav tam: 334) mir.

Ljudjem je očitno jokavega ponižnega vzdušja zadosti, izkažejo se za uporne, končajo jokajočo pesem in zapojejo bolj vesele, kar zbuja upanje, razveseli romarje. Prizor je nekakšna podoba ljudske moči in upornosti, čemur se čudi tudi Eva. Sproščenejša vzdušja, ki bolj pristaja tudi pomladni naravi, prelomi mežnar, ki jih opozori, naj ne prepevajo v takšnih časih, saj bo vojska (prav tam: 340).

Ko prispejo na cilj, se romarji okrepčajo in pokramljajo »o letini, o hitlerizmu, o Simonovičevi vladi, o blatenski najdenki Bernardi Prelčevi, [...] o nadnaravnih prikaznih, o čemer je zlasti veliko vedel Avguštin. In navsezadnje o tem, kako človek ni nič drugega kot uboga para, kako je prepuščen neznanim silam, ki ga vodijo in se poigravajo z njim kot mačka z mišjo.« (prav tam: 343) Ob tem spoznavajo, da je že od nekdaj tako, da se ljudje vsake toliko časa predramijo in zavejo svojih pravic, se uprejo, ker so pri tem zatrti in kaznovani, se njihov upor prestavi v pravljice o kralju Matjažu ali Matiji Gubcu, ob katerih čakajo, da pridejo boljši časi oziroma da jim nekoč spet zavre, se zgodovina ponovi in se uprejo tistemu, ki jih takrat najbolj tare, naj bo to gospoda, Cerkev, cesar ali kralj.

Molitve za mir očitno ne zaležejo – navsezgodaj nad Svetimi gorami zahrumi jata letal, ki se meša z zvonjenjem zvonov. Ljudje ne vedo, kam in čemu so letala namenjena, zato se še naprej veselijo, harmonika igra, vreme je prav lepo pomladansko, veselijo se sonca. S tem preseka najprej Ljubica, ki ne zdrži do konca prve maše zaradi številnih invalidov, za katere država ni poskrbela že od prve svetovne vojne, zaradi zadušljivega zraka, vonja po kadilu in mrličih, žalostnih pesmi. Kmalu zatem, ko vnovič zaslišijo hrumenje letal, vidijo na travniku jezdeca na rdečem konju – izkaže se, da je to učitelj Krivonog, ki jih posvari, naj gredo čim prej domov, preden oddrvi nazaj, zarjove: »Heil Hitler!« (prav tam: 356) Plat se spomni na Frica, za katerega so pravili, da ima »hitlerjansko uniformo« (prav tam) že narejeno, le obleči jo mora.

Preden odidejo, gredo v cerkev, na poti pa so zgroženi nad vojnimi invalidi, ki morajo prosjačiti in razkazovati svojo žrtev za domovino. Bronasti zvonovi naznanjajo, da bodo – kakor v vsaki vojni – kmalu pretopljeni v topove in medalje ter zamenjani z železnimi (prav tam: 360). Odločijo se, da je najhujše najbolje počakati doma, zato se odpravijo ob spremljavi hrumenja letal. Zadnja hodita Plat in Eva in se poslavljata. V Blatnem je slišati ženski jok, doma pa jih pričakuje oče, ki je izkoristil zmedo in pobegnil iz zapora. Pove jim, da so zjutraj z dva tisoč petsto letali podrli Beograd, da je kralj že pobegnil. Oče je še eno puško zaplenil Mali antanti, ki se je izkazal za bojazljivca. Sam sklene, da Prekucuh morda le ni bil le preidigar in pravi: »Če sem znal pobijati ljudi za druge, zakaj jih ne bi znal tudi zase?« (prav tam: 365) Do uradne oblasti oče vzdržuje posmehljiv ton – pravi, da preden vpokličejo vse letnike, bo vsega že

konec, lahko pa se bo potem šele začelo, če se bodo ljudje začeli bojevati zase: »Morebiti postanemo zares ljudje tisti trenutek, ko bomo na tem, da nas zbrišejo z obličja zemlje. Saj imamo Slovenci strašno bojvito himno Naprej zastava slave, na boj junaška kri ...« (prav tam: 366) Oče s tem že napoveduje revolucijo (bolj kakor upor proti okupatorju), a očitno s komunisti nima še pravega stika. Platu se zdi, da se je nekaj dopolnilo, da se je čas nalomil, da bo odslej vse drugače, pospremi Evo in Katarino, na poti domov pa se poslovi od svoje mladeniške dobe, se izjoče, kar mu dobro dene, počuti se kakor novorojenček, ki ne ve, kaj ga še čaka. Nato zasliši plat zvona – ko se vrne domov, izve, da zvonijo oče. Zazdi se mu, da se ne bodo videli nikdar več.

4.4 *Potres* (1971)

»Drobci se lesketajo v spominu kot steklene črepinje, nihče in nikoli jih ne bo dokončno zlepil v mozaik.« (Zupančič 1971: 112)

Ta ljubljanska zgodba, kot jo uvodoma poimenuje avtor, je izšla leta 1971 pri Cankarjevi založbi, ko je bilo Zupančiču 46 let in je živel v Beogradu; takrat je postal tudi poslanec Skupščine SFRJ.

Roman opisuje dogajanje od smrti mladega dekleta Irene do njenega pogreba, vendar ne kronološko, prej skoraj v obratnem vrstnem redu, s tem da vsebuje kar nekaj retrospektiv tudi v njeno življenje in prikupen odnos do družinskih članov in sosedov. Ves čas se dotika tudi vsakdanjih zgodb ljudi iz sosese: ločenca Tomaža, ki mu je ušla žena Zalka, vdove Ane, ki je prostovoljka Rdečega križa in zbira darovalce krvi, učiteljice Magdalene, ki ni imela srečnega življenja, pesnika Izidorja, ki dela na bencinski črpalki, osrednja književna oseba je samski Rudolf, ki živi pri družini Plemelj in modruje s šestnajstletno Ireno, včasih seže dlje v spomin. Dogajalni prostor je Ljubljana s svojimi predeli, ulicami, znamenitostmi, trgovinami in gostilnami, čas pa je glede na omenjene aktualne dogodke leto 1971, in sicer pozno poletje oziroma jesen.

Pri Plemeljvih niso vrtničkarji, je pa njihov svet prav tako nekako čuden, družinski člani so si med seboj odtujeni. Brat Tonček se je skrivoma poročil, družina pa je njegovo ženo spoznala šele na pogrebu, saj očetu ni bila po volji, ker je bila nekoč barska pevka. Oče in sin neprenehoma premišljujeta o materialnem: da se je Irena rodila, ko so se preselili v hišo, da je pogreb stal tristo tisoč, da bo treba pokrpati omet, ki je padel s hiše ob potresu ... Rudolf, ki živi pri njih, je Plemeljvim pravo nasprotje, »malomestne vrtničke« (prav tam: 37) je nekoč sovražil in jih dojemal kot »potuho za intelektualno življenje« (prav tam: 38) in menil, da vzbujajo »lažni vtis sožitja med naravo in človekom« (prav tam), v čemer si je blizu z Nikom iz *Sedmine*, ki edini pravi odnos človeka do narave – v tem primeru do živali – vidi pri kmečkem človeku. Anton Plemelj je (kot Peter Kajfež) navdušen nad svojim vrtom in načrtuje, da se mu bo bolj posvetil,

ko se bo upokojil. Ireni je vrt všeč takšen, kakršen je (prav tam: 49). Petru Kajfežu pa Anton Plemelj ni podoben samo zaradi ukvarjanja z vrtom, temveč sta tudi zakonca Plemelj nekako otopela, ko so se jima uresničili materialni cilji in sta »v najhujših povojnih časih« (prav tam: 63) postavila hišico. Rudolf Plemelj imenuje za »človeškega hrčka« (prav tam: 69), ki si dela zalogo in ga neprestano nekaj skrbi. Drugačen, mlad in vizionarski je pesnik Izidor, ki dela na bencinski črpalki, spozna francosko turistko in z Rudolfom skupaj naroči žalni cvetlični aranžma za Ireno.

4.4.1 Vrednotenje druge svetovne vojne

Roman je časovno od druge svetovne vojne ločen slabih 30 let, zato pojmi, povezani z drugo svetovno vojno v njem ostajajo bolj kot motivni drobci. Revolucionarna preteklost pušča svoj pečat tudi v besedišču, tako Sergej Kolar iz Društva prijateljev mladine organizira prireditev, posvečeno »žrtvam imperialističnega in kolonialnega gospostva«, v časih jo zaznamo v čisto drobnih, nepomembnih, intimnih situacijah, denimo na izletu Rudolfa in Janje: »Smeje se, kaže bele ljubeznive zobe in Rudolf si pravi, da res ni mogoče vsega razložiti z razrednim bojem.« (prav tam: 136) V drugi svetovni vojni je bila aktivno udeležena generacija staršev literarnih oseb (mlajše književne osebe so rojene po vojni, tisti srednjih let pa so bili takrat še otroci), tako Marjeta ob potresu pravi, da se je nekoliko prestrašila, četudi ni strahopetna in je bil njen oče narodni heroj. Vojno otroštvo je ubesedeno podrobneje v Rudolfovem spominu na očeta in njegov odhod v partizane:

Domov priklovrati oče in pravi krščenduš, zdaj mi je vega tega sranja dosti! Dolgo brska po drvarnici, izkoplje izpod premoga veliko pištolo, zavito v naoljen papir. Dva dni jo gladi, maže, šklepeče z njo, nakar ga odpeljejo iz mesta v brizgalni za polivanje ulic. Nato se razve, da je postal komandant partizanskega bataljona, da nosi častniške našitke in da ob slovesnih priložnostih jezdi belega konja. Kmalu nato dobi v prsi rafal, ujamejo ga in ga do konca ustrelijo, prislonjenega na krivo jablano ob prašni cesti, o kateri hodijo samo reveži. Vesti o njem prihajajo domov samo kdaj pa kdaj, kakor pač pride, dokler docela ne ugasnejo s poslednjo – umrl je junaške smrti. Nosil je brke, preklinjal kot Turek, pljuval kri iz ranjenih pljuč in zaničljivo govoril o večnosti. Še zdaj pripovedujejo, da je bil odličen borec, sicer pa ne popolnoma resen. (prav tam: 111)

Oče je v odlomku opisan kot junak, pride do pomembnega položaja in ne zlomi se, ko ve, da bo umrl. Beli konj, ki ga jezdi oče komandant, se kot ponavljajoči motiv pojavlja v romanih *Meglica* ter *Noč in dan*. Hkrati je oče nekoliko norčav (kar ga naredi še simpatičnejšega), ne govori olikano, takoj po »prihodu v hosto« ustanovi partizanski pevski zbor in razdeli partijsko organizacijo po glasovih, »terencem« naroči, naj mu pripeljejo nekaj dobrih tenorjev.

Manj humoren je odlomek, ki neprizadeto govori o požigu »gospe graščine« (prav tam: 114). V njem govori o eni od očetovih akcij v partizanih, v kateri zajamejo tudi župnika, ki jecljaje prosi, naj mu ničesar ne storijo. Odlomek je mogoče brati na več načinov, protirevolucionarni tabor v njem ni omenjen, gledišče je prej v prid partizanske strani. V prid temu govori tudi, kar smo o očetu, posrečenem in duhovitem komandantu, izvedeli že prej. Požig je opisan

scenaristično, dejanja pa ne vrednoti. Čeprav je roman večinoma pisan z Rudolfovega zornega kota, je tu gledišče postavljeno v neznanega borca, ki je očitno literat:

Slišijo se koraki borcev, drug za drugim tečejo proti graščini. Pridušen glas jih venomer spodbuja hitro, hitro, hitro ... Po ozki poti priškriplje lojtrski voz, naložen z vrečami žita. Prikaže se intendant v svetlih škornjih, oči se mu smejejo, ko pripoveduje nekomu ob sebi kruh, polenta, žganci, tovariš! Brigadni propagandist pride iz zaledja, pod roko stiska zavitek ciklostilskega papirja in smrdi po tiskarski barvi. Ko zasliši očeta, kako zavpije '*Tole gospo smo dobro pojahali!*' obstane in se nasmehne. Očitno je literat. (prav tam: 114)

Odmev nekdanje »romantike« (prav tam: 206) partizanstva je prisoten v Silvijini odločitvi, da bo prenehala s petjem po lokalih (prav tam: 13). Vendar je njena odločitev v primerjavi z odločitvijo za odhod v samostan ali v gozd, s katerima jo pripovedovalec primerja, zelo neusodna in minorna; deluje sarkastično. Partizanski časi odmevajo tudi v Rudolfovem premišljevanju o novi generaciji, katere predstavnik je Izidor, in o tem, da ima mlada generacija v primerjavi s staro vedno neke svoje ideale, konkretno, premagati majhnost in prerasti nauke očetov. To mesto bi lahko brali kot Zupančičevo refleksijo svoje, partizanske generacije. Vojne razmere so bile zanje prava in resna preizkušnja, ki novi generaciji, ki ji v romanu pripadata Rudolf in Izidor, pravzaprav manjka. Manjka jim kot priložnost za samouresničitev, za samodokazovanje, o čemer premišljuje Rudolf, ki si želi »premagati majhnost« (prav tam: 206) in »prerasti očete in njihove nauke« (prav tam).

Preteklost določa tudi življenje drugih v romanu, npr. sosedja Ana je vdova po partizanskem polkovniku in prebira partizansko spominsko literaturo, kar Irena, ki si težko predstavlja dekle svojih let s strojnico ali topom v gozdu, pove v pogovoru z Rudolfom. Tu se spet pokaže, da Irena pripada drugi generaciji in se z medvojno generacijo težko poistoveti. Obenem pa jo mika gverilska romantika, npr. odhod v Vietnam. Z nostalgično romantiko je opisana tudi Anina mladostna podoba s kitkami, ki je na fotografiji iz leta 1944 v Muzeju revolucije (današnji Muzej novejšje zgodovine). Ana ne predstavlja edine podobe borcev, v zgodbi njenega pokojnega moža je zaznati nepravilna razmerja med tovariši. V zadnjem letu vojne je komisar brigade obdolžil Ivana samovoljnosti, liberalizma in podcenjevanja partijske morale, kar se ji zdi nedoumljivo. Sama ohrani dobronamernost in pravo vero v revolucijo in partizansko gibanje – kot Martin Dobrota v *Grmadi* se ne pusti pokvariti in trdno verjame v svoje ideale, do »starih borcev« ni ne sentimentalna ne pomilovalna, oblast je ni pokvarila, pridružitvev odporu je bila zanjo samoumevna. Tomažu Ana omeni, kako so se v partizanih bali letal.

V partizanih je bila tudi barska pevka, ki jo je nekoč srečal Rudolf in jo je vojna tudi fizično zaznamovala – pevka ima prestreljeno levo roko – in starejši sodelavec Jaka, ki naj bi bil: »Po revoluciji [...] tako neznansko štirioglat, da so nanj brez skrbi obešali zastave.« (prav tam: 80)

Irenini učiteljici je vojna prekinila študij. Rudolf Janji na izletu pripoveduje, da sta s stricem nekoč obiskala rejca bikov, ki jima je pokazal ogledalce s fotografijo velikega plemenskega

bika: »Sin mu jo je bil poslal iz nemške vojske in kmalu nato izginil v finskih gozdovih. Stari je jokal, ko je gledal sliko v ogledalcu [...] Rad je imel bike, in ko so drugi pošiljali domov ogledalca s podobnicami resničnih ali izmišljenih ljubic, mi je on vrnil sliko našega bika, ki je tehtal tisoč kilogramov.« (prav tam: 137) Tragično in nekoliko komično učinkuje velika ljubezen do živali, plemenskega bika, ki ga je fant poslal namesto slike dekleta, kakor so to počeli drugi vojaki. Obenem je tematizirana mobilizacija slovenskih fantov v nemško vojsko.

O politični ureditvi in še bolj o razmerah v družbi »tovariš Osebek« meni, »da smo še zmeraj v obdobju prakomunizma – spremenilo se je samo to, da so se včasih ljudje med seboj jedli, zdaj pa drug drugega žro.« (prav tam: 30). Da so se s podobo partizanstva (vsaj v šoli) ukvarjali tudi na pragu sedemdesetih let, kaže Irenino branje partizanske literature, vendar učiteljica opozori na pogosto pretiravanje v popisovanju partizanskih spominov, kar bi lahko brali tudi kot kritiko neke dobe: »Brala sem zgodbo o partizanski četi, ki se je prebijala skozi kri in ogenj nemške ofenzive. Ko je bilo vse mimo, so se prešteli in ugotovili, da jih kratko in malo ni več – stara četa je medtem postala čisto druga četa, zakaj od starih borcev ni bilo nikogar več. Moja razredničarka pravi, da so take zgodbe izmišljene, da so napisane na osnovi pesniških domislekov in spodbud, ne pa ŽIVLJENJA.« (prav tam: 32–33)

Zupančič se partizanske spominske literature v romanu dotakne še v Ivanovih zapiskih, ki jih prebira vdova Ana in jim odreja literarno vrednost, omeni pa, da je partizanska spominska literatura še vedno brana, in sicer kljub časovni oddaljenosti: »Prebiral sem stare Ivanove partizanske zapiske. Prosili so me, naj jih znova pregledam, morebiti bi se dalo kaj natisniti. Gre za dvainštirideseto in triinštirideseto leto. A kaj, ko ni bil kak pisec. On si je zapisoval samo stvarne podatke – število borcev, orožja, živali. Kaj so opravili, kako so opravili. Nobenih razmišljanj ali čustvovanj. Saj najbrž ni utegnil, tudi ko bi želel zapisati kaj več.« (prav tam: 105) Medtem ko tej literaturi Rudolf bolj pripisuje dokumentarno vrednost, Ana polemizira o zanesljivosti uporabljenih podatkov, omeni, da je Ivan celo uporabljal neki ključ pri zapisovanju, ki ga nihče ne zna razvozlati.

Spomin na uporniška in vojna leta je ohranjen tudi v govoru na pogrebu nekdanjega veleposlanika Petra, ki govori o mladeniškem uporu, graditvi nove družbe in države, o javnih dolžnostih, vzorni družini in o blaginji slovenskega naroda. Vse skupaj pa se Rudolfu zdi narodnjaško in splošno (prav tam: 222). Na pogrebu so poudarjena pokojnikova zasluženja, ob tem pripovedovalec kritično vrednoti nesmisel nepravičnega podeljevanja odlikovanj, saj Rudolf ve, da si pokojni ni vseh zaslužil.

Usodnost medvojnih delitev je nakazana v Plemljevi izjavi o infarktu, ki utegne uničiti ves narod. O odnosu do zgodovine je govora tudi v odstavku, ki pojasnjuje stanje družbe in tudi družine: »Sklenemo pogodbo z Zgodovino, da je ne bomo več dolžili za neumnosti, ki smo jih zagrešili sami.« (prav tam: 48) Predstavljen je še drugačen pogled na stanje v sodobni družbi,

to je pogled Minkinega očeta, ki je vojno preživel v nemškem ujetništvu – pravi, da je dobro, da ni po vsem, kar je bilo, še slabše.

Rudolf opiše kruto podobo mrtvih borcev in mule ter ujetnikov, ki jih bodo postrelili nemški vojaki: »Pod velikanskim mostom leži pet mrtvih borcev – sinje zelene muhe se pasejo po njihovih pomodrelih obrazih. Zemljišče naokoli je polno lukenj kot Mesec – sèm so treskale granate iz nemških brzostrelnih protitankovskih topov. Mrtvo mulo je napihnilo, da je podobna sodu, njena glava je na svetu takšna, kot bi se očitajoče smehljala: Ah, ljudje ... Na kamion nakladajo neobrite, ušive mladeniče, da jih bodo navsezgodaj postrelili v gramozni jami ali v odročnem gozdiču vpričo grlic in šoj.« (prav tam: 98) Priča poboju so živali, gozdne ptice, ki so z mulo vred prispodoba za nesmiselnost medčloveškega obračunavanja. V romanu najdemo šalo o izgonu judov, s katero Rudolf zbode Ireno, kar kaže na to, da je bil holokavst še aktualna tematika, hkrati pa že toliko oddaljena, da je bila sprejemljiva šala na ta račun: »Nekoč ji je resno rekel: 'Veš, da bodo izgnali žide in rudarje?' Vprašala je: 'Zakaj pa rudarje?' 'Vidiš,' ji je rekel, 'ujel sem te. Tudi v tebi je nekaj rasistke.' Potem se je silovito jezila in mu očitala, da jo je ujel na poceni limanice.« (prav tam: 39) Mimobežno se o pomenu nacističnega preganjanja judov sprašuje tudi radoživa Tomaževa žena Zalka (prav tam: 159).

Nad pojmom demokracije očitno pripovedovalec ni preveč navdušen, v usta je položen staremu Hudoverniku, ki je s številčno družino opisan kot nekako nenavaden, drugačen, saj pridiga o demokraciji. Glagol »pridigati« (prav tam: 48) ima negativno konotacijo, nanaša se na duhovnikovo govorjenje po evangeliju, v prenesenem pomenu pa pomeni besedičenje, moraliziranje. Z »druge strani« pa je lik nekdanje redovnice Matilde, ki skrbi za Izidorjevo babico Rozalijo in ji prebira odlomke iz revije *Tovariš*: »Seveda ji ne prebere vsega. Matilda je kljub civilu ostala zvesta svoji redovniški vzgoji – izpusti vse, za kar se ji zdi, da bi utegnili dišati po opolzlosti, brezbožnosti ali zločinu. Vse to vzame na svojo dušo in potem se mora borovati s kesanjem in pošastnimi sanjami.« (prav tam: 188) Matilda je prikazana kot »neškodljiva«, dobrohotna kritika obstoječega stanja v družbi, ki ji je v svojem prikrajanju resnice (in tudi zamolčevanju nekaterih informacij) smešna. Ironičen odnos potrjuje tudi uporaba pomanjševalnice »očenašek« (prav tam) v nadaljevanju, ko govori, da strašna Rozalija, nekoč izobražena mladenka, ne ve, da zanjo vsak dan tudi nekaj zmoli. Cerkev in vero prikaže kot nekaj preživetega, kar je stvar stark, ki »capljajo k zgodnji maši« (prav tam: 206). Matilda je plaha, previdna, nemogoče se ji zdi, da je brezbožna Rozalija, ki zaničevalno govori o Matildinem spovedniku in se požvižga na sveto, lahko tudi dobra.

Iz Venceljevega govora Ireni o anketi o stanovanjskih razmerah je razvidno, da proces oblikovanja nove države in družbe ter revolucija nista končana: »Revolucija niso samo velike stvari. Zdaj moramo spraviti v red milijon majhnih. Ljudi moramo navaditi, da bodo marsikaj uredili sami, ne da bi čakali, da jim kdo prinese rešitve na krožnik.« (prav tam: 102) K istemu vprašanju se Vencelj še povrne in se sprašuje, ali ne bi bilo bolje prepustiti revolucije delavcem

samim, ki bi jo poenostavili, sprašuje pa se tudi, ali ne bi bilo treba popraviti katero izmed načel.

Delitev nacionalizirane lastnine je nelogična celo v socializmu živečemu Izidorju, ki premišljuje o lastni vlogi v oblikovanju družbe, ki pa se je izrodila: »Kdaj si boš upal povedati hišnemu lastniku, ki je kot revolucionar dobil tole hišo napol zastonj, da je medtem naredil iz revolucije zasebno obrt, iz pravih besed prazna gesla in da v njem človek samo še tli, podoben lesni gobi!« (prav tam: 202)

V romanu je o tem govora v več kontekstih, eden od teh je, ko dežurni policist odkrije Plemljevo ročno uro, ki jo je na policijsko postajo prinesel maček Filip Drugi: »Pred vojsko bi bili šli vse do kralja zaradi enega samega bicikla. Zdaj nismo več malenkostni, primojiduši, zato pa prevzetni.« (prav tam: 120) Bolj poglobljeno o tem razmišlja pesnik Izidor, ki Ani pravi, da se je življenje v eni generaciji spremenilo za tri in se jim zato njena generacija zdi bolj generacija starih staršev kot pa staršev, o revoluciji pa pravi: »Hoteli ste spremeniti svet, zdaj je spremenjen. Ušli smo iz starih obrazcev.« (prav tam: 147) Ana pa na to odgovori: »Že, že, ampak ne popolnoma. Ali bodo novi obrazci boljši?« (prav tam) Izidor se zavzema za svobodnejše življenje, Ana pa je mnenja, da so se bolj kot življenje spremenili izrazi, kar kaže tudi na spremenjen družbenopolitični kontekst. Na jutro pred Ireninim pogrebom Rudolf spodbudi Izidorja k aktivnejšemu sooblikovanju družbe, da se ne bi zataknil v svojem »revolucionarnem nezadovoljstvu« (prav tam: 212). Zupančič sugerira ustrezno in neustrezno pritoževanje nad razmerami, golo neproduktivno pritoževanje očita Hudoverniku, ki se sicer zavzema za demokratične vrednote, bolj kot aktualni režim pa so mu bile blizu predvojne politične ureditve: »Zapomnite si, vse nas terorizirajo najbolj zanikrne človeške uši. Obenem si delajo denar spretneži in jara gospoda. Golazen! Kamor se obrnem – zanikrnost, umazanija, nered, formularji. [...] Uničili smo troje cesarstev, če se ne motim, zdaj se moramo spopadati s seboj.« (prav tam: 217) Problemov, ki jih Hudovernik omenja, Rudolf ne zanika, predvideva pa drugačen način njihovega reševanja, in sicer v okviru iste politične ureditve. Blizu mu je družbenokritični grafit: »GLASUJEMO ZOPER VOJNE, POTRESE, LAKOTO, BREZPOSELNOST, KIČ, MALOMEŠČANŠČINO IN PRIVILEGIJE!« (prav tam: 241)

Prva povojna leta in menjava oblasti so prikazana tudi s kančkom posmeha in samoironije, ko nekoga kličejo pomočnik ministra iz časov, »ko je bil vsak drugi Slovenec v neposrednem sorodstvu z vlado.« (prav tam: 228)

O generaciji udeležencev druge svetovne vojne govori odlomek o naključnem nagrobniku, na katerega naleti Rudolf slučajno, ker nanj v nekem trenutku skoči rjavkasto zelena žabica »Čez čas se je ojunčila, skočila stran od njega in izginila za grobom, nad katerim je stal preprost kos pohorskega granita z napisom ŽIVEL IN UMRL KOT ČLOVEK. Datumi in rdeča zvezda so govorili svoje.« (prav tam 225) Odločitev za odpor in socialno revolucijo je za Zupančiča edina logična

opredelitev, kot opredelitev za dejavnost in življenje nasproti čakanju, kar se pokaže tudi v drugih romanih.

4.5 *Golobjak* (1972)

Septembra 1972 je preminil Cene Vipotnik, Zupančičev pisateljski mentor in svetovalec ter prijatelj, čigar spominu je roman posvečen. V tem času je bil Zupančič poslanec Skupščine SFRJ v Beogradu.

Roman je sestavljen iz treh delov: *Golobjak*, *Paternoster* in *Mesto*, vsak del je pospremljen s citatom o mestih in nato razdeljen še na poglavja; zadnji del romana, ki je kratkega obsega, nima poglavij. Najobsežnejši pa je prvi del.

Okvirna zgodba očitno zajema čas od pomladi do zime 1971. O času govorijo še nekateri dejavniki takratne popularne kulture, denimo nastop skupine *Novi fosili*, ali recimo gradnja avtoceste Zagreb–Ljubljana. Dogajanje je postavljeno v Ljubljano, poleg Alberta pa so osrednje književne osebe »vsi« Ljubljančani.

Kakor prejšnji roman kot veliki dogodek zaznamuje potres v mestu, v tem romanu ljubljansko sosesko pretrese požar. Pripovedovalec romana raziskuje skrivnostno izginotje glavne književne osebe Alberta, odraslega moškega, rojenega leta 1919, po požaru v hiši, kjer je stanoval. Pripovedovalec na začetku razloži »metodologijo« svojega dela, pri čemer Albertove zapiske celo razdeli na kategorije glede na temo in pojasni, da je v zapiskih spremenil vsa imena, vtis znanstvenosti pa podkrepijo še sprotne opombe. Pripovedovalec razčlenjuje Albertovo življenje, njegove prijateljske, neprijateljske, romantične zveze, njegove nočne pohode, opazovanje družbe in kritično refleksijo lastne vloge v njej pa tudi lastne vloge v vojni in revoluciji, pri tem se meja med pripovedovalcem in glavno književno osebo vse bolj zabrisuje do zadnjega poglavja, v katerem pripovedovalec sugerira, da si je Alberta preprosto izmislil ali pa da je to on sam.

Alberta je doletela prisilna upokožitev, po kateri je postal zavzet opazovalec ljudi in ptic, ki so pogosto simbol za prve. Tako se v romanu zvrsti veliko število oseb, katerih mnoge drobce življenjskih zgodb izvemo. Vodilni simboli so – kot povejo že naslovi – *golobjak*, *paternoster*, tip dvigala, v katerem se ljudje ne srečujejo, opazovalec pa lahko skozi okno za kratek čas vidi vsakega, ter *Mesto*, ki je samo v sebi pravzaprav oboje – *golobjak* in *paternoster*.

Vse dogajanje romana sproži eksplozija pri Golobovih, v kateri umre invalidni Klavžar in njegova ljubica Ala, po tem dogodku pa Albert izgine. Na koncu pripovedovalec vsa poročila zloži v zeleno mapo, jo zaveže z rumeno svileno vrvico in da Marjani v branje, naj mu sporoči svoje mnenje o njej. Čez en teden jo pokliče, ona pa se nemudoma oglasi: »Albert, Albert, kod hodiš ... kaj neki hočeš z vsemi temi golobi? Marsičesa mi nisi zaupal ...« (prav tam: 302)

Pripovedovalec nato počasi odloži slušalko in čaka, da bi mu počilo srce, kar pa se ne zgodi: »Ali naj to pomeni, da sem poslal svojega goloba previsoko,« (prav tam: 303) se vpraša.

4.5.1 Vrednotenje druge svetovne vojne

Albert, rojen v narodno zavedni družini Posavcev leta 1919 (spočet v »valu domoljubnega navdušenja« (prav tam: 19) na jesen leta 1918), je vojno izkusil na lastni koži, ti časi se pojavljajo v obliki spominov, jezikovno stilna analiza oz. besedišče pa kaže na čas druge svetovne vojne in tudi družbene spremembe.

V nekem svojem zapisku poroča, kako je Marjana dejala, da ima on glavo polno ljudi, to pa si je dobesedno predstavljal: »Predstavljal sem si svojo glavo kot gledališko dvorano ali kot cirkuški šotor ali kot partijski kongres – nabito polno Slovencev.« (prav tam: 10) Pojem »včerajšnji kmet« (prav tam: 187), ki ga pripovedovalec uporabi tudi za Klavžarja, se nanaša na podeželane, ki so se po drugi svetovni vojni množičneje preselili v glavno mesto in so ustvarjali novi predmestni razred. Albert je vključen v krajevno organizacijo Zveze borcev, kjer pripovedovalec povpraša po Albertovem izginotju. Albert nad zvezo očitno ni navdušen, saj je v preteklosti okaral odbornika, ki ga je obiskal.

Pripovedovalec med zapiski najde »130 strani formata šolskega zvezka« (prav tam: 16), torej formata A4, popisa partizanskega mitinga in srečanja s soborci. To pomeni, da se je o srečanju precej razpisal. Sicer je Albert izgubil mamo v Dachauu, ker jo je neki domobranski oficir obstrelil in prijel zaradi domnevno komunističnih papirjev, ki jih je nosila v trobi. V času materine aretacije leta 1944 je bil Albert že v Bariju, za njeno smrt je izvedel pozneje – ni si je mogel predstavljati niti junakinje niti kot aktivistke. Spomnimo na podatek iz pisateljeve biografije – v Dachauu je življenje izgubil pisateljev oče.

Vojna je Alberta zelo zaznamovala – bolj kot like v prejšnjih dveh povojnih romanih, saj sam sebe imenuje »pohabljenca iz bitk za novo družbo« (prav tam: 108), odmev vojne v svojem življenju pa potrdi z besedami:

So trenutki, ko začutim, kako je v meni še zmeraj navzoča vojna z ognjem in smradom po mrličih, s kriki zdesetkanih mladeničev in mladenk, s pokoli otrok in starcev, z nežnostjo zmagoslavij in velikodušnostjo zmag, s strahoto porazov in upanja, ki je moglo biti samo upanje vernika. (prav tam: 29)

V nadaljevanju pravi Albert, da »zeleni gozdovi njegove mladosti« (prav tam) še veno ležijo pred njim, zaznamovani s krvjo, prelito zaradi človeških norosti. V naslednjem poglavju se pripovedovalec posveti Albertovemu videnju povojne politike, v kateri je vsak aktivist postal politični funkcionar, kar si upa povedati s precej ironije: »Njemu je bilo razumljivo, da je v socialistični deželi krojač ali mizar ali mesar član vlade, ni pa mu bilo enako razumljivo, da bi taisti mesar krojil usodo ljudem tudi jutri in pojutrišnjem.« (prav tam: 31) Obenem pokaže tako na močno ozadje, iz katerega izhaja ta »gotovost«, kot tudi na njeno krhkost, saj za njo ne stoji

posameznik sam: »Ta občudovanja vredna gotovost je izvirala tako iz zadostnega neznanja kakor iz občutka politične moči, zakaj za njim so stopali kot betonski stebri partija, država, sistem. Ali pa se je tako vsaj dozdevalo.« (prav tam)

Albert je prvi mesec italijanske okupacije preživel v arhivih, kjer je preučeval politična besedila, nato pa se je odločil, da je treba nekaj storiti – nekaj velikega, pomembnega, zgodovinskega. Občutek prostosti in osvobajanja se paradoksalno pri Albertu povečuje, s tem ko se povečuje okupacijski teror, in mu pomaga »zmagovito preživeti čas najhujših preizkušenj.« (prav tam: 34) V prvih povojnih letih se je navadil veliko govoriti, kar sam imenuje pridigarstvo. Zato se je po njegovem razvilo veliko čvekačev, ki so približno in preveč ideološko govorili – mlatenje prazne slame mu očita doktor Bertold Kukavica.

4.5.1.1 Razmere pred vojno in revolucija

O predvojnih razmerah nekoliko spregovori Andraž Kek, ki pojasni, da je prva svetovna vojna ljudi spremenila, v zraku pa je ostala nedoločljiva napetost: »Ljudje so kar nekam rinili – eni nazaj, drugi naprej, eni v revolucijo, drugi v Ameriko.« (prav tam: 41) O fantih iz soseske pravi, da so že imeli prekucuške ideje. Prizna, da si po vojni ni upal sproščeno klepetati z Albertom, saj je ta predstavljal oblast: »Po zborovanjih in sestankih je govoril o novem svetu. Ljudska oblast, vam rečem, z njo pa se tiste čase ni bilo šaliti.« (prav tam: 42) Ob tem starec opozori, da je upor sicer potreben, uničujoča pa je želja po oblasti, ki človeka pokvari. O drugi svetovni vojni pove še, da je vse postavila na glavo kar se tiče družbenega reda, spremenilo pa se je tudi mesto samo: »Desno je postalo levo, levo desno, spredaj zadaj, zadaj spredaj. Dekleta so nosile brzostrelke in streljale kot pravi divji lovci. Tamle sredi mesta se je začelo nekaj kuhati ... nekaj svetovljanskega ... nekaj kot velemesto.« (prav tam: 43) Spremenili so se odnosi med prebivalci, ki so se nekoč skoraj vsi poznali, zdaj pa med njimi vlada odtujenost. O tem razmišlja tudi Albert, ki izpostavi spremenjeni odnos podeželje-predmestje-mesto, ki ga je prinesla revolucija. Podeželje je postalo bogatejše od predmestij, obrtniki so postali direktorji podjetij, uradniki strokovnjaki, svéniki pisatelji in profesorji. »Vse se je nanovo zamešalo v mešanico, ki ji še ne more prepoznati obraza.« (prav tam: 105)

Priča preteklosti je tudi gospa Ema, pri kateri živi natakarka Marica. Hiša, v kateri živi, je že stara in so v njej nekoč živeli plemiči: »Gospa Ema, ki je še zmeraj gospodična, velikokrat pripoveduje o starih časih, da bi se potem lahko po tihem cmerila. Morebiti so bili res tudi kdaj prej lepi časi, ali pa je tako samo zato, ker je bila gospa Ema takrat še mlada in se je veselila življenja.« (prav tam: 216) V pripovedi je mogoče zaznati nostalgijo, oziroma občutek, da je bilo včasih bolje. Obenem pa dovoli, da je razlog zanjo, da so bili tedaj mlajši.

Očitno se je Albert z delavskim vprašanjem seznanil že v gimnazijskih letih – takrat si je kupil kolo in si ogledal Slovenijo, delavski razred je spoznal tudi tako, da je sam delal. Ko je kasneje prebiral teorijo o razrednem boju, so mu pred oči prihajale podobe, ki jih je doživel v

gimnazijskih letih. Njegov študij, za katerega se je težko odločil, je prekinila vojna, »nasilje, ki je preplavilo vso deželo« (prav tam: 25) oziroma »dogodki doma, v Evropi in v svetu« (prav tam). Pripovedovalec, raziskovalec Albertovega življenja, pravi, da je Alberta kljub predmestnemu poreklu v osvobodilno gibanje in revolucijo potegnili bolj domoljubno kot razredno čustvo. Poglavje Zeleni gozdovi mladosti posveti refleksiji odločitve za priključitev OF in njenim posledicam. K temu sta ga usmerila predvojni levičarski tisk in levičarsko izobraženi prijatelji. Na dogajanje znotraj OF gleda precej kritično, menjanjavo oblasti označi kot hiter družbeni vzpon »vseh vrst revežev« (prav tam: 52), ki jih opiše kot preproste, primitivne, surove, nasilne in sektaške (prav tam), vodstvu pa vseeno pripisuje veliko povezovalno vlogo med slovenskim ljudstvom. »Kakor na druge je tudi nanj odločilno vplivalo, da smo Slovenci nepričakovano dobili politično vodstvo, ki je bilo sposobno in pripravljeno zbrati pod isto bojno zastavo večino naroda, vodstvo, ki je bilo ne samo dovolj ljudsko, ampak tudi dovolj kulturno.« (prav tam) To trditev potrjuje prvotna koalicijska sestava OF, ki je bila pluralna. Izobražence je pritegnila tudi posebna kulturniška sekcija. Albertovi politični vrstniki in prijatelji so si bili enotni, kar se tiče narodne samostojnosti, republike, pravične socialne ureditve »brez fraka in talarja« (prav tam: 28), strinjali so se o nebanovinski zvezi z ostalimi jugoslovanskimi narodi, v kateri bi morali biti vsi enakopravni in upoštevati »posebnosti malega naroda« (prav tam), ki je bil deležen stalnega potujčevanja in raznarodovanja. Pripovedovalec poroča tudi o političnih in moralnih dvomih, s kakršnimi se je srečeval Albert, njegova mati pa nasprotno ne. Bilo mu je samoumevno, za koga se mora opredeliti – konkretno piše, da se ni opredeljeval za ali proti kralju, Mihajloviću in četnikom, tudi ne za ali proti beli gardi. Kot največjo bolečino, ki je tudi vzrok njegovim dvomom, izpostavi prav delitev – Alberta je bolelo, da se je z bližnjimi znašel na nasprotnem bregu, žal pa mu je bilo tudi za tiste, ki so bili kot on na strani revolucije, a za to niso bili pripravljene nič storiti. Ob »izbruhih sektaštva« (prav tam) je nato ugotovil, da so gibanja najbolj neusmiljena do svojih lastnih ljudi.

Že pred vojno je bil odrasel tudi ostareli planinec Tomaž Cizelj, nekdanji funkcionar v državni upravi, ki je od daleč doživel že tragedijo Titanika in dve svetovni vojni, iz leta 1928 pa se je spomnil podobne tragedije, ko je v soseski eksplodirala plinska jeklenka (prav tam: 283).

4.5.1.2 Spomini iz vojnih let

O prihodnosti je na letalu v Bari razmišljal ranjeni Boštjan. Čeprav partizan ni ravno optimističen glede družbenih sprememb – njegovo mnenje je, da se Slovenci še sto let ne bomo mogli otresti delitve na klerikalce in liberalce in da tudi »sedanji veličastni časi« (prav tam: 45) ne bodo mogli v celoti pomesti s prekletstvom, kakršnemu smo zapisani od nekdaj. V Bariju je bilo zavezniško letalsko oporišče, Albert poroča o rdečelasih Angležih, ki so bili piloti Kraljevih zračnih sil, in da so se tja prebili Slovenci iz raznih koncentracijskih taborišč. Pred nemško ofenzivo jeseni 1944 so iz Bele krajine tja odpeljali ranjence in domačine, ki so tam dočakali osvoboditev – kakor Albert, o njegovem bivanju tam pripovedovalec pravi: »Poležaval

je tam kot spočit pes, se sončil v bogastvu in kdaj pa kdaj leno poškilil na deželico, ki se je spremenila v republiko, dobila prvič v zgodovini svojo, ljudsko oblast in se skušala vsestransko postaviti na noge.« (prav tam: 50) O vojni pravi Albert še, da je meje zaprla in hkrati odprla, k nam pa prinesla »svet« v svoji najslabši inačici; o povojnih razmerah poda kritiko o slovenski majhnosti, ki jo je bilo čutiti tudi brez tega, kar ji je pridal hiter družbeni vzpon »vseh vrst revežev« (prav tam: 52), ki so bili pogosto preprosti, primitivni, surovi, nasilni, sektaški. Na koncu Albertovega razmišljanja fiktivni pripovedovalec, raziskovalec njegovega življenja, spet doda, da Albert o tem ni razlagal drugim, ker ni bil popolnoma prepričan, da ima prav, s čimer svojo »resnico« relativizira.

Omenjen je »frontovski minimum« (prav tam: 29), kar naj bi pomenilo, da mora vsak pripadnik gibanja narediti vsaj to, kar zahteva minimum, torej plačati »osvobodilni davek« (prav tam), deliti propagandne listke ali *Poročevalca* idr. Albert je želel narediti več, vendar ni smel brez vednosti organizacije, težavo pa je imel tudi z vstopom v partizane, kjer so ga imeli soborci iz kmečkega okolja za »škrica« (prav tam).

Eksplodija pri Golobovih prestraši sosedo Ano Sitar, ki se vrača od jutranje maše, saj jo spomni na letalske bombe, ko so Američani leta 1944 bombardirali Mirje. V lokalu pri Veroniki se po eksploziji ustavi tudi Pavle Žirovnik, ki je štiri leta preživel v zaporih italijanskega cesarstva in si prislužil revmo (prav tam: 284).

4.5.1.3 Posledice vojne

Zupančič tudi v tem romanu naperi zbadljivo puščico v povojno organiziranje nove oblasti, o Albertovi izobrazbi pravi: *»in ravno zato, ker ni bil strokovnjak, je bil v prvih povojnih letih skoroda nepogrešljiv – vsepovsod je bil dobrodošel, zmeraj uporaben.«* (prav tam: 23) S tem pokaže na povojno pomanjkanje kadrov, kar je povzročilo, da so mnogi opravljali delo, za katerega niso bili kvalificirani. Podobno je bilo z zgodbo Veronike Potrata, ki je pred vojno delala v tekstilni tovarni v Mariboru, zaradi pomanjkanja kadra pa je bila po vojni učiteljica na Krasu, dokler ni odšla za blagajničarko v ljubljansko Namo. O teh časih še pove, da ni bilo učbenikov, bili so le kreda, tabla in Komunistični manifest (prav tam: 143).

Lik dr. Bertolda Kukavice kaže na delovanje tajnih državnih služb v povojnem sistemu, beremo: »Vse bolj se mi je zdelo, da gre samo za posamičen pojav, vendar za pojav, v katerem se na poseben način uteleša posebna plat našega povojnega življenja, vse tisto namreč, kar je na prvi pogled videti najbolj dosledno, načelno, odločno, moško ipd.« (prav tam: 55) Kukavica zase pravi, da je »mogočen kot Stalin: izmed umetnosti sta mu pri srcu samo ples in Shakespeare« (prav tam: 55), drugi pa ga imajo za predstavnika politične norosti in lastnega sektaštva, pravijo mu tudi »bosopeti socialist« – v pomenu uboštva in čistosti, ki je »čistost angelov, če ne že bogov, in ministrov, če ne že generalnih sekretarjev.« (prav tam: 56) Kukavici očitajo tudi filozofijo goljufije – da v vsem svetu vidi goljufijo in goljufe v ozadju vsega, da so

vsakršni interesi vedno umazani –, čemur celo pravijo »socialistična varianta izvirnega greha« (prav tam).

Za razliko od Alberta naj bi se Kukavica osvobodilnemu gibanju priključil iz socialnih razlogov, revolucijo je videl kot zaroto, OF kot taktiko. Omenjeni so časi Informbiroja (1948–1955; uradni konec spora je Beograjski sporazum), ko je Kukavica še študiral – ta čas so v Jugoslaviji preganjali vse resnične (in domnevne) podpornike Stalina, mnoge so likvidirali ali zaprli, v romanu pa je tema le nakazana, ko glede Kukavice pripovedovalec pove: »Dogajanje je opazoval od daleč, tako da je šel ta grenki kelih mimo njega.« (prav tam: 57)

Soočenje Čuka in Alberta kaže na dva pogleda, dve usmeritvi v razumevanju socializma, pri čemer Albert tudi premišljuje, da bo konec koncev več od tega imel Čuk, ki si je zgradil hišo, medtem ko je bil sam najemnik in se je ukvarjal z abstraktnimi pojmi, kot je npr. človekoljubje. Njegove ideje so bile lepe, a brez uporabne vrednosti, na drugi strani se je Čuk le delal, da verjame vanje, sicer pa je ravnal po svoji »zdravi kmečki pameti« (prav tam 90–91). Dr. Kukavica krivdo za izrojeno politiko, t. i. »domišljavo ideologijo samoupravljanja« (prav tam: 91), kakršno opazi pri Albertu, vidi v napol izobraženih, domišljavih, pokvarjenih bivših komunistih iz Kominterne, za katere meni, da jih je Stalin zadrževal v Moskvi zaradi njihove nesposobnosti.

Drugi Albertovi znanci, s katerimi je govoril pripovedovalec, so v Albertovem primeru videli osebno obračunavanje, pri katerem bi Albert moral vedeti, da se z nadrejenim ni dobro prepirati, saj je vnaprej znano, da bi pri tem potegnil krajši konec. Pri tem omeni Petrovo pravilo.⁹ O Albertu ima v pisarni dobro mnenje edino starček, ki so ga »podedovali« (prav tam: 94) še iz stare Avstrije.

Drobce zgodovine najdemo v mimobežnih zgodbah znancev, ki jih Albert sreča na jubilejnem mitingu. To so upokojeni general Urh, ki je tudi po vojni ostal v vojski, Peter, ki govori o svojih boleznih, nekdanji komandant bataljona Jure, nepriljuden in uradniški, pisar Zvone, ki je vse razlagal z gestapovščino, Srečko Belin, bataljonski norček, ki so ga klicali Feliks Vajs in je v resnici imel psihične težave, Čuček, bataljonski pevovodja, komandant prvega bataljona Vencelj. Pri Juretu zopet naletimo na temo pisanja partizanskih spominov, v katerih si je štel precej več zaslug, kot jih je imel v resnici, kar kaže ne »prikrajanje« resnice. Na mitingu pripoveduje o težavni poti tretjega bataljona. Tudi Zvone je imel težave pri gradnji hiše z zavistnimi sosedi, ki mu niso »privoščili borčevskih kreditov« (prav tam: 97). Prikaz jubilejnega mitinga kritično prikazuje nekdanje borce, ki se sentimentalno spominjajo starih časov, ko so »delali zgodovino s svojimi lastnimi rokami, medtem ko nam jo danes znova hočejo pisati

⁹ Petrovo načelo je hipoteza v teoriji upravljanja, po kateri hierarhične organizacije delujejo tako, da na položaje pridejo ljudje, ki niso sposobni opravljati zahtevanih nalog. Uslužbenci namreč napredujejo glede na dosedanje uspehe na nižji ravni, namesto da bi v organizaciji zanesljivo ocenili njihovo sposobnost za delo na višji ravni. (Wikipedija).

pisarji in pismouki in škrici in zgodovinarji, ki so se naučili obračati plašč po vetru.« (prav tam: 97–98) Stari borci so bili novi družbi odveč, smešen in morda nostalgichen ostanek zgodovine. Predstavljeni so v primerjavi z mladim debelušnim uradnikom z verjetno visoko politično šolo.

Od socializma drugačnih nazorov so nekateri Albertovi prijatelji: Anton Levičnik, ki je srednješolski profesor in zaveden Slovenec, Ludvik Merlak, strojni inženir in tehnokrat, ki z Albertom debatira o vladarju velikem tehnologu, Merlak pa postane tudi budistični menih na Šrilanki. Tu sta še znanca kadičarja: Rudolf, ki pristaja na cigarete Filter 57, ter Sigismund Herberstein, ki kadi kubanske cigare, imenovane kastrovke, znamke Romeo in Julija. Slednji je »veleposestnik brez zemlje« (prav tam: 111), »kulak brez vasi« (prav tam), »mogotec brez gradu« (prav tam). Rudolf pravi, da so za razmere odgovorni sami, t. i. Herberstein pa dodaja, da niso mogli narediti bolje. Ostanek starega predvojnega sveta je Klotilda, ki ni opisana preveč prizanesljivo – takšno je že njeno ime: »ženska z angelskim obrazom, s svilenimi lasmi bivše baronice, mumija Klotilda, ki je preživela nekaj družbenih ureditev in si napolnila pouradelo dušo s strupi vseh vrst – bolj aristokratske kot meščanske vrste, ki je vedela o politiki več, kot mi vsi skupaj v tisti od uradovanja osiveli hiši ...« (prav tam: 180)

Da so nekdani borci postali odvečni, kaže tudi zgodba Toneta Plačnika, starega skojevca in borca – ko je bil mlad, je z nožem med zobmi in bombo v roki napadel betonski bunker, po petindvajsetih letih dela pa ga čakajo reorganizacija uprave, pomlajevanje in racionalizacija (prav tam: 159).

Albert je obenem kritičen do lastne vloge pri revoluciji, v pogovoru z Blažem Vodnikom zase pravi, da je pohabljenec bitk za novo družbo, ki je mislil, da je za revolucijo dovolj razgreta glava, in dopustil, da so namesto njega mislili drugi: »s pametjo osnovnošolskega učitelja ali podeželskega kaplana.« (prav tam: 173) Kritizirana je enoumnost »v imenu ljudstva«. Pozneje pa je hvaležen, da je bil v revoluciji samo »mula in mulovodec« (prav tam: 257) in se sprašuje, kako bi ga to spremenilo, če bi bil komandant. Na drugem mestu se spomni svojega ilustrativnega zapiska na temo podeželske preproščine, ki je zajela mesto po koncu vojne: »Kmet v mestu. Krava v garaži. Konj v kinu. Šomošter v inštitutu. Podeželski komi v vojski. Kaplan v Rimu. Krojač v vladi.« (prav tam: 198)

V nadaljevanju pogovora z Blažem Albert govori o razlikah med optimističnim in pesimističnim socializmom, ki naj bi bila enaka razliki med evropskim in azijskim, pri čemer azijski predstavlja popolno birokratizacijo bivanja, kar pa naj bi bil problem tudi pri nas. Albert to naveže na vprašanja o umetnosti, kakor jo je razumel nemški filozof in sociolog Herbert Marcuse (1898–1979), ki je bil judovskega porekla, sodeloval je v poskusu socialistične revolucije, nato pa se je pred nacisti umaknil v ZDA. Omenjen je tudi slikar judovskega porekla Otto Freundlich, ki je leta 1943 izgubil življenje v Majdanku. Ta biografski podatek omeni tudi Zupančič.

O vojni Albert pravi: »Včasih sem verjel, da je vojna tudi moja smrt, mnogi so mislili nasprotno – da je vojna predvsem smrt drugih.« (prav tam: 175) Ne pozabi niti na vprašanje, kako bodo prihodnji rodovi gledali na vojno, revolucijo in povojno gradnjo države, pri čemer izpostavi, da nekateri niso pripravljeni priznati, da so sami ostanek nečesa, kar je že minilo, vseeno pa bo za njimi nekaj ostalo: »Ne glede na to, kako bodo o tem mislili bodoči rodovi. Slábo bo pozabljeno, razen za zgodovinarje in mrhovinarje.« (prav tam: 177)

Vojni in povojni časi odsevajo v obliki predmetov, ki jih Albert najde v svoji pisarni, ko se poslavlja zaradi prisilne upokojitve: »poln šaržer angleške brzostrelke [...] zavitek barvnih min za patentni svinčnik iz časov, ko nismo imeli ne barvnih min ne patentnih svinčnikov ... koledarček iz leta 1946« (prav tam: 179).

Franček Trdina in Tone Plačnik odpreta temo kmečkih pokojnin, ob tem pa Franček spomni na ravnanje revolucionarne oblasti takoj po vojni, ko so: »prva leta po vojski kmete obirali do kosti – nekje si pač moral vzeti. Vzel si, kjer je še sploh kaj bilo. Čemu jim ne bi zdaj vsaj nekaj malega vrnili? Kmetje so ljudje. Delovni ljudje.« (prav tam: 188) Frančkovno mnenje izkazuje zavedanje, da bi bilo treba napravljeno škodo povrniti, poleg tega zasledimo tudi vprašanje, ki se vleče že iz vojnih let, odkar se je partizanom pridružilo več kmetov kot pa delavcev. Franček razume ključno vlogo kmetov v predvojni in povojni družbi, na katere so revolucionarji pogosto pozabljali, saj so si predstavljali, da bo imela OF več privrženecv med delavci in se bodo priključevali bolj iz socialnih kot iz nacionalnih razlogov. Tončkova zgodba te noči se verjetno konča na policijski postaji, kamor ga iz železniške restavracije pijanega odpeljejo »kmečki fantje z *marico*« (prav tam: 294), ker je od gostov zahteval, da se opredelijo za kmečke pokojnine. Na policiji nato sreča starega bojnega tovariša iz leta 1942, ki ga spravi domov. Pripovedovalec poda še drugačen možni razplet, da so ga pobrali, ko je na Tromostovju navsezgodaj pel: »na juriš, na juriš, ohej, partizan,« morda pa se je končalo drugače (prav tam: 295).

Markantno zgodbo iz čisto prvih povojnih let Albert pripoveduje v Malem veselju Marjani, ki je bila v tistih časih, ko so se »začeli boriti za socializem«, še »punče«. Zgodba govori o iskanju ilovice za gradnjo kulturnih domov in drugih (ljudskih) ustanov. Tiste čase Albert opiše kot čase, ko še ni bilo: »ultrapasa, selotejpa, detergentov, računalnikov, političnih napak.« (prav tam: 267) To je bil čas, ko ni bilo česa prodajati, čas pomanjkanja, živilskih kart, državne distribucije in ministrskih magacinov, bilo je manj blaga kot ministrov, vlada pa se je odločila podeželsko ljudstvo »osrečiti« s kopališči, športnimi igrišči, kulturnimi domovi ipd. Albert ironično pripomni, da je ljudstvo očitno po vojni koprnelo prav po tem. Vlada je delala pod geslom: »Vse za ljudstvo,« to geslo pa je prepričalo mladega Alberta in se je odpravil na iskanje ilovice brez vprašanj, saj: »Revolucija ne trpi neprimernih vprašanj.« (prav tam: 267–8) Za pomoč so mu dodelili strokovnjaka in šoferja, opremili so ga s papirji in pištolo, saj je bil poznavalec visok gospod, ki je bil pripadnik »buržoazije« in morda »celo

kontrarevolucionaren« (prav tam: 268). Gost lokala vpraša, kaj pomeni »kontrarevolucionaren«: ali je bil proti delavcem in delavskim svetom – Albert mu pojasni, da je bil to vsakdo, ki je bil zoper ljudsko oblast. Albert si je močno želel, da ta strokovnjak ne bi imel kakšnih »hujših kontrarevolucionarnih popadkov« (prav tam: 269), saj da bi mu bilo »neprijetno« ustreliti tako finega gospoda, ki se je vsako jutro polival z mrzlo vodo in delal dihalne vaje (prav tam). Akcija je potekala tako, da so 14 dni v neudobnih razmerah potovali po Sloveniji in prepričevali krajane, da so jim predlagane ustanove res potrebne. Razlagali so, kako delujejo poljske peči, v katerih naj bi učinkovito pekli opeko. Ljudje so jih sicer poslušali, a so jim v resnici manjkale veliko bolj vsakdanje stvari, denimo vezalke, škarje, paste za zobe, zdravila, za katere Albert pravi, da se jih je že zdavnaj izmislila razvajena mednarodna buržoazija. Pri tem je bil edini pravi »človek iz ljudstva« (prav tam: 270) šofer. Prikazan je kot pragmatik, kar je tudi svojevrstna kritika; revolucija in ideologija ga nista zanimali, ampak je raje poskrbel za zadovoljevanje svojih osnovnih potreb; iz tako iznajdljivih ljudi pa so potem izšli tisti, ki so gradili počitniške hišice in tihotapili čez zaprte meje. Albert omeni tudi tihi odpor in oportunizem, s katerima so imeli pogosto opraviti, ob pomislekih prebivalcev, da je bolj ključno popraviti šolo, kot pa graditi kopališče, Albert še ni kritično razmišljal, temveč je strogo sledil navodilom, ki jih je dobil od nove ljudske oblasti. Na njegovo srečo se strokovnjak ni posmehoval, hvalil dobrih starih časov, dajal protirevolucionarnih pripomb ali se postavljajl z inženirskim nazivom – leta pozneje je Albert z nagrobnika na Žalah ugotovil, da je bil tudi doktor znanosti. Iz te akcije ni zraslo kaj dosti, saj so jo preklicali, ekipe, ki jo je izvajala, pa o tem niso obvestili.

Na jezikovni ravni tudi po vojni pri Albertu zasledimo uporabo nekaterih frazemov, ki so povezani z njo, denimo Tone Plačnik obstane »kot obstreljen« sredi stopnic« (prav tam: 159), Albert pa se počuti podobno vojaku, »ko se požene v napad na nož« (prav tam: 161). Mižo živi v betonskem bunkerju ob progi, kar je materialni ostanek vojne oziroma okupacije: »*Na njem je nekoč pisalo, saj se še zdaj malo pozna: EVVIVA IL DUCE!*« (prav tam: 183)

Če je prva oseba množine v romanu *Sedmina* nastopala resno in zaznamovala kolektivno zavedanje pripadnikov OF, jo avtor v tem romanu uporabi izrazito humorno: »V miru se lahko tudi resni ljudje pootročijo, vam rečem. Humor je res lahko oblačilo za obup, lahko pa tudi za mladostniško objestnost.« (prav tam: 224) Paternalistično zavajanje je tako lahko tudi uporabljajne prve osebe množine, ki zajema tako vse pripadnike neke skupnosti in krivdo z vodilnih v državi prerazporedi na vse. Daje tudi lažen občutek soudeleženiosti »ljudstva« pri odločanjih: »*PlačujMO dobro delavce! DajMO kmetom pokojnine! PoskrbiMO za otroke brez varstva! UničiMO večerni tisk, leglo malomeščanščine! ObdavčiMO potratnost! PregarjajMO*

lenobo in čvekanje! NapraviMO načrt za prihodnost, vsaj do leta DVA TISOČ! Slišite – zmeraj MOMOMO, nikoli JOJOJO. Smo paternalisti¹⁰ ali nismo?» (prav tam)

Sicer pa se Albertu ti povojni časi zdijo veliki časi – časi, ko so bili vsi enaki, enako revni, enako obsedeni, jedli so enake kranjske klobase na sindikalnih veselicah in tulili bojne pesmi (prav tam: 272).

V svojih delih se Zupančič mnogokrat obregne ob literarno ustvarjanje – navadno poda kakšno kritiko o pretiravanju pri pisanju partizanske spominske literature. V *Golobjaku* pa Albert o kriterijih umetniškega ustvarjanja v svojem času pravi: »Naš poprečni estetski nazor je še zmeraj socialistični realizem, samo da smo ga malo podeželsko natopirali.« (prav tam: 257)

4.5.1.5 Koncentracijsko taborišče

Pretresljivo poglavje govori o obisku koncentracijskega taborišča Dachau. Nemci v Albertovi sodobnosti so tudi tu sprva prikazani s svojimi značilnimi lastnostmi, skrbjo za čistočo in red: »in če so nezaupljive oči jetnikov strmele tod v podobno megleno jutro – sivo mračno, kakor da je legel pepel na močvirno prst dachauske ravnice – jim je moralo bítí srce še nemirneje kakor ta trenutek meni, ko stopam na čedno, tako nemško čedno cesto, ob čednih, tako nemško čednih hišah, ki še nepredramljene pogledujejo v brezdelje nedeljskega jutra.« (prav tam: 61) Nemško čednost še bolj poudari s ponavljanjem vzorca »čeden, nemško čeden« (prav tam). Alberta moti dejstvo, da je v okolici takšnega morišča in prostora tolikšnega trpljenja zdaj vse normalno: »Moti me misel, da živijo tu mirni, delovni ljudje, ki so vdihavali dim iz krematorijskega dimnika, ne da bi pomrli, da se še zmeraj ozirajo v sonce, ne da bi pred njim poklekali.« (prav tam: 61–62) Moti ga tudi, ko ga gledajo in se zavedajo, da ni prišel pogledat gradu ali se kopat v toplice, pravzaprav on moti njih, ko jih opominja na bližino taborišča. Sprva naleti na vojašnico, nato pa se po soseski, ki ni več nemško čedna in kjer so dolgočasne dvordužinske hišice, zraven pa še kasarniško pusti stanovanjski bloki, odpravi čez potok, kjer zagleda obrise barak. Ko nadaljuje pot, opazi celo poseljene barake, obnovljene in spremenjene v domove revnejših ljudi, nekje je kapela, iz katere se vračajo ljudje, drugje napis gostilna, reklama za pivo, otroci se igrajo, ljudje delajo, prihajajo, odhajajo, vse pa spremlja nenavadna tišina. Albert kljub revščini ne zmore sočutja do teh novih prebivalcev ob nekdanjem taborišču. Od prvotnih stavb sta ostali samo dve stavbi. Ogleda si krematorij in spomenik kaznjencev v črtasti halji, za katerega meni, da je premajhen, da bi moral biti: »višji od dreves, ki so se razrasla zadnjih dvajset let, višji od nekdanjih vislic, višji od ogletega krematorijskega dimnika.« (prav tam: 65) Albertu je vse nenavadno, želel bi si pojasnjevalne table in vonja po nečem: po muzejih, razkuževanju oblačil, slabem milu, spranem perilu, mokri obutvi, sežganih telesih. A ni nikakršnega vonja, vse je preveč belo, kot bi bila skrb za čistočo

¹⁰ Paternalizem je »navidez pokroviteljski, zaščitniški odnos lastnika kapitalističnega podjetja do delavcev z namenom, da bi jih prisilil k pokorščini«, ki se je pojavil ob koncu 19. in v začetku 20. stoletja.

poglavitna skrb taboriščne uprave. Bele stene kopalnice so popackali obiskovalci – Albert si predstavlja, da so bili to nekdanji interniranci, in še sam odtisne svoj čevelj na zid. Na koncu obiska mu je vse težje, motijo ga veseli turisti, ki ne vedo, da stopajo po »upepeljenih truplih« (prav tam: 66).

Sprašuje se: »na kakšni pošastni tehcnici sta bila tu, kjer se je življenje tako zlahka spreminjalo v pepel, vera in obup, skrajna nečlovečnost in človečnost, še zdaj čutim sledove tega boja, četudi so skrbno prekriti s plastjo apnenega beleža, in vem, da bom še dolgo razmišljal o človeškem obupu brez narejenosti (saj bi jo razkrinkala žareča vrata peči), o obupanih ljudeh, ki niso bili apologeti obupa.« (prav tam) Megla se končno dvigne in na cesti se pojavijo otroci, ki zbirajo prostovoljne prispevke za varstvo ptic.

4.6 *Grmada* (1974)

Leta 1974 je prvič (nato še 1975 in 1986 s spremno besedo Andreja Inkreta) izšel roman *Grmada*, ki mu Slovenski biografski leksikon in poznejši pisec spremne besede pripisujeta tehnično perfekcijo detajla in s tem vrh avtorjevega romanopisja. Inkret zapiše, da se je v tem romanu: »udejanil avtorjev značilni oblikovalni postopek.« (v Zupančič 1986: 359) Zanj je Zupančič 1975 prejel Župančičevo nagrado.

V času izida romana je postal Zupančič podpredsednik Socialistične republike Slovenije ter hkrati član skupščinske komisije za mednarodne odnose, bil je delegat družbenopolitičnega zbora. Med letoma 1974 in 1978 je bil tudi član komisije Centralnega komiteja ZKD za idejno-politična vprašanja.

Roman *Grmada* je napovedan že v prejšnjem *Golobnjaku*, ko Miloš Vrečar, dvaintridesetletni pisatelj, piše zgodbo s tem naslovom za sobotno prilogo *Dnevnika*. Kot Martin tudi Miloš *Grmade* ni pisal, temveč je nastajala v njem: »Bila je nekaj takega kot rast-naraščanje-grmadenje, silila je navzgor in narazen, ne da bi mogel vedeti, kje se bo vse to končalo, in še manj kako: z eksplozijo, z ognjem, ki se bo vžgal sam od sebe, z razkrojem, podobnim rakastim tvorbam, ali kaj? V vsem tem dogajanju in grmadenju je bil navzoč razločen občutek neznane bolečine-slasti, nekaj podobnega kot ... orgazem, in ko je premišljeval o tem, kako se bo vse to grmadenje končalo, je s strahom pomislil, da utegne občutek slastne bolečine naraščati vse do neznosnega.« (Zupančič 1972: 199–200) V zaključnem delu izvemo še, da je tisto noč Miloš zaspal: »z glavo na svoji gobasti GRMADI, ki je še nismo brali ...« (prav tam: 295)

V primerjavi z nekaterimi drugimi avtorji, denimo Lojzetom Kovačičem, Zupančič ohranja do vojnega časa in dogajanja okrog njega precejšnjo distanco (in mestoma ironijo). Z vojno povezani dogodki v njem povzročajo bolečino, vendar ta ni nevzdržna, vedno jo premaga z

vero v boljši jutri, s svojo zavezanostjo k revolucionarni misli, ki se ji ne odpove kljub anomalijam, ki so se dogajale med vojno in po njej.

Stalno poskuša tudi potrditi svoj trden namen izogibati se gotovosti in moraliziranju: »Srčno rad bi se izognil moraliziranju, obrnjenemu v preteklost, filozofiji kočeda [...] in vendar ugotavljam, [...] da je kaj takega bržkone nemogoče. Da, ko bi bil človek stroj, popoln in neoseben. Da, ko bi bila družba res mehanizem, popoln, tako rekoč nezmotljiv. Da, ko bi bila ljudska gibanja v resnici taka, kot so videti, ko jih začneš opazovati v preteklosti in se ti vse bolj vsiljujejo splošne poteze, vse bolj pa izginjajo tisočere podrobnosti. [...] Ne rečem, da se ji [napaki] ne morem z gotovostjo izogniti, lahko pa bralcem zatrdim vsaj to, da se nevarnosti ves čas zavedam.« (prav tam: 312–3)

Dvodelnost romana se zrcali v dvojnem dogajalnem času. V prvem delu Pepi pripoveduje svojo zgodbo, ki se začne s koncem druge svetovne vojne (omenjen je junij 1945, ko mora za kadrovske službe napisati svoj življenjepis), v nekaterih spominih pa se retrospektivno vrača v otroštvo in medvojni čas. Njegova pripovedovalska pozicija je »danes«, kar je blizu času izida romana v prvi polovici sedemdesetih let; na nekem mestu pravi, da so opisani dogodki izpred četrto stoletja. Obema deloma je skupno, da je njun osrednji kraj dogajanja Ljubljana.

Drugače kot v romanih *Golobnjak*, *Meglica* in *Potres*, kjer (še posebno v prvih dveh) so protagonisti »vsi« Ljubljanci, je tu največ pozornosti posvečene usodi glavne književne osebe Martina Dobrote oz. Pepija. Roman je sestavljen iz dveh delov, kakor napoveduje »moder« citat iz *Pridigarja*: »Je čas ljubezni in čas sovraštva, čas vojne in čas miru« (prav tam: 9). Prvi govori o ljubezenskih in poklicnih težavah Martina v povojni družbi ter poniglavosti povojnih karieristov, drugi pa se osredotoča na nekaj več kot prvo leto okupacije in na zgodbo Martinovega vojnega tovariša Ferdinanda Esa ter njegove peterke.

Že na začetku Martin razloži, kdo je njegova ljubezen in kaj sta zanj najpomembnejši področji, na obeh pa doživi razočaranje: »Pri tem imam v mislih ljubezen – ljubezen do Rože in do družbe, ki sem jo pomagal postavljati na noge.« (prav tam: 11)

4.6.1 Vrednotenje druge svetovne vojne

Prvi del romana govori zgodbo iz povojnih let, v katerih se vojna še čuti. V številnih spominih se Martin vrača tudi v leta, ki jih je preživel kot aktivist, spominja se, kako je bil interniran v italijansko taborišče, kako se je vrnil v mesto, odšel v partizane, od koder se je vrnil v spremenjeno mesto, kjer ni imel več pravega doma. Prvoosebni pripovedovalec pripoveduje o koncentracijskem taborišču, kjer mu je umrla mati, oče pa je padel kot talec. Književne osebe so večinoma na strani OF, včasih so različni »oportunisti« oziroma neopredeljeni, domači nasprotniki domobranci so redkeje omenjeni. Predstavljeni so tudi Nemci in Italijani.

Drugi del, Zgodba o Ferdinandu Esu, zaradi dogajalnega časa govori predvsem o medvojnem dogajanju, nasilju po zaporih, izdajanju, racijah ter o dilemah, pred katere so bili Ljubljančani postavljeni v tem kritičnem času.

4.6.1.1 Srečanje z OF v mestu

Ker je Martin prihajal iz delavske družine, ki je živela v predmestju Ljubljane, je bil soočen s socialnimi vprašanji, vendar to ne pomeni nujno njegove politične opredelitve. V svojem življenjepis za kadrovsko službo junija 1945 zapiše, da se v šoli ni kaj dosti naučil: »Tam sem se srečal s sošolci, ki so mi glede marsičesa v življenju in družbi odprli oči. Glede vednosti o socialni ureditvi družbe mi je dosti pomagala tudi mati [...]. Pri nas je bilo sploh tako, da je bila mati v vseh pogledih bolj levičarska, oče pa bolj desničarski, mati bolj radikalne, oče pa bolj oportunistične narave, kar ga je pozneje morebiti drago stalo.« (prav tam: 23) Kot pozneje večkrat poudari, se OF ni pridružil iz političnih razlogov, tako so ga napeljale okoliščine, deloma sta ga v to potisnila starša, deloma je sam ugotavljal, da je to prava pot. To ni bilo v skladu z revolucionarno mislijo: »Najbrž je bilo okolje precej krivo, da nisem dovolj hitro spoznaval možnosti, kako se je mogoče upirati uspešno. Ko sem nekoč opazoval, kako so policaji razganjali in pretepali gručo študentov, zato ker so nekaj demonstrirali, so se mi študentje seveda smilili – ampak ne samo to: zazdeli so se mi nebogljeni. Dolgo je trajalo, preden sem ugotovil, da lahko zmagaš tudi tepen.« (prav tam: 23–24) Presenetljivo in pogumno je, da to misel zapiše v svoj življenjepis, zaradi česar bi lahko imel težave.

Omenjen je očetov pretep v krčmi, ko se je stepel z nekim konjskim hlapcem, ki je bil očitno »nemškutar« in je začel pozdravljati po Hitlerjevo, omenjene pa so tudi predvojne delitve na orle in sokole, pri čemer Martin ni pripadal nobenim: »V šoli so nas vzgajali resda v pokorščini, zato pa tudi v domoljubju – to zadnje moram poudariti. Mulci smo nekaj dali na domovino, na deželo, na državo, četudi nismo bili vsi tudi za kralja. Zlasti tisti ne, ki se že poprej nismo šli orle ali sokole in se nismo udeleževali njihovih športno-političnih ali oboževalskih ceremonij. Ko je kralj ušel, je mati rekla: no, tega že ne bo nikoli več nazaj.« (prav tam: 24) Literarnih oseb, ki bi bile kralju naklonjene, v romanu ne zasledimo.

Nadalje v življenjepis Martin poroča, da je na njihovo pridružitvev OF vplival sosed Matej Hribnik, ki je gibanje v soseski tudi organiziral, njim pa je prinašal »frontne liste«, razlagal svoje nazore in delil naloge; te je prek staršev dobil tudi Martin: »Mene oče in mati nista uporabljala za nevarne reči, če ni bilo kake pasje sile ali če nisem bil za kako reč posebej pripraven. Kratkohlačniki in revolucija, je rad rekel oče, to je tako kakor kužek v cerkvi. Mati je mislila drugače.« (prav tam) Iz oddaljene časovne perspektive po vojni Martin svojo priključitev gibanju vidi kot napol igrivo in napol resno, zares in po svoji volji, neodvisno od staršev pa se je gibanju priključil šele jeseni 1942.

4.6.1.2 Podoba okupatorjev

Italijani so v prvi vrsti prikazani kot okupatorji. V Zgodbi o Ferdinandu Esu nastopata dva – Pietro-Paolo, kakor kličejo častnika, ki ima zvezo s Ferdinandom in skupino oskrbuje z informacijami in orožjem, ter Antonio Tebaldi, profesor italijanščine in domnevni vohun, ki je morda sledil tudi Ferdinandu. Pietro-Paolo je peterko obvestil tudi o notranjih nesoglasjih med kraljevo in fašistično usmerjenimi italijanskimi vojaki.

Iz Martinovega življenjepisa je razvidno, da so se od sprva razmeroma blage okupacije razmere začele zaostrovati, ko so okupatorji ugotovili, da ne bo mogoče ljudi pridobiti za simpatiziranje z vsiljeno kulturo, in so se poslužili nasilnejših metod: »Navsezadnje so Italijani začeli zapirati, pobijati, preseljevati ljudi v taborišča, tako da smo se znašli na pravcati fronti. Ljudje so bili preizkušani čisto drugače kot v začetku, ko je šlo predvsem za to, kaj misliš. Zdaj je bilo treba predvsem delovati, dejanja pa so postajala čedalje bolj nevarna.« (prav tam: 25)

Pozneje omeni kapitulacijo Italije in prihod nemških okupatorjev. Z enim od vojakov, ki ustreza stereotipni podobi urejenega in zastrašujočega nemškega vojaka, se sreča ob izhodu iz mesta s ponarejenimi dokumenti: »Nemški vojak na mestnem bloku je bil pravi nemški vojak z naslovnih strani nemških revij že dolgo tega: zravn, krepak, ne več čisto mlad, bled pod zelenino čelade in uniforme, s prezirom v očeh glede na vse, kar se je dogajalo okoli njega. Dobro sem si ga ogledal, zakaj zdelo se mi je, da bi moral že na prvi pogled opaziti na njem sledove krvi, krvoločnosti, nečlovečnosti.« (prav tam: 35–36) Da je vojna še živa med ljudmi, se pokaže na sindikalnem izletu, ko ima nekdo žganje v nemški čutari, nastanjeni pa so v zgradbi nekdanje nemške obmorske straže, kjer Martin najde še nekatere ostanke iz vojnih časov, o spremenjenem stanju pa govori napis nad vrati: »Primorska je naša!« (prav tam: 102) Stereotip o urejenih Nemcih potrjuje tudi zgodba Martinovega strica, ki se je po koncu vojne izživil nad nemškimi ujetniki: »*Sedeminsedemdeset let, to je kar lepa starost, zlasti če si preživel vmes dva svetovna pokola, če si si lahko dovolil špas, da s praga s slamo krite očetne hiše po nemško ukazuješ vodu nemških ujetnikov, in sicer natanko tako, kakor so te nekoč naučili pod avstrijskim cesarjem, in jim obljubiš, čisto nenemško povaljanim in sestradanim, žgancev in vina, da bodo lahko dobro delali in poskusili popraviti vsaj mrvico silne škode, ki so jo po vsem svetu povzročali leta in leta.*« (prav tam: 140–1) Maščevanje nad posamezniki, ki so bili lahko nedolžni, v vojno prav tako prisiljeni kot domačini, ni problematizirano.

S časovno oddaljenostjo od vojne se tudi ljudje vse bolj zavedajo, da so bili tudi Italijani kot narod žrtev fašističnih vodij in da so bili prav tako tudi med njimi nasprotniki režima. Na sindikalnem izletu pogovor nanese na to: »Da, da, je odvrnil Cvek, zanimivo pa je le, da so bili fašisti Italijani, če že ravno vsi Italijani niso bili fašisti.« (prav tam: 101)

V Zgodbi o Ferdinandu Esu so natanko popisane razmere v mestu, omenjene so številne prepovedi in tudi datumi, kdaj so začele veljati – iz teh zgodovinskih dejstev je mogoče razbrati, kako je poskušala italijanska vojaška oblast zatreti odporniško gibanje.

Od januarja je uveljavljeno dejansko izjemno stanje, ki je sledilo ducejevemu razglasu z dne 19. januarja in je dalo v Ljubljanski pokrajini premoč vojaškim oblastem. 24. februarja so mesto že zaprli z žico in utrdбами, s prepovedjo zapustiti mesto, divieto di uscire dalla città di Lubiana, naj bi se namreč začela »normalizacija«. Mesto so razdelili na štirinajst odsekov, po katerih naj bi izvajali »razorožitev prebivalstva«. Prvi val blokad in racij je trajal od 24. februarja do 15. marca, drugi se je začel 25. marca in je trajal vse dotlej, ko se je začela – po našem štetju – tretja ofenziva. V prvem valu so »pridržali«, kot je poročal Mario Robotti, komandant XI. Armadnega korpusa, 878 oseb, med njimi »57 vodij, 23 političnih komisarjev, 199 članov kominterne« ... 4. februarja so prepovedali nekatere slovenske in druge knjige. 15. februarja je Robotti terjal zaplembo smučí, kar je bilo izvedeno šele julija. 14. marca so polovili bivše jugoslovanske častnike in podčastnike – tiste pač, ki niso bili v različnih ujetništvi, in jih kot civilne internirance odpeljali v Italijo. 26. marca je visoki komisar Emilio Grazioli ukazal oddati radijske sprejemnike. 18. marca so omejili uporabo taksijev, 25. marca prepovedali kolesa, junija pa še trikolesa. 18. aprila so uveljavili hišne sezname po vežah, da bi lažje preiskovali ... 24. aprila je bila razglašena uredba o talcih. 1. maja so ustrelili v Ljubljani prva talca. Kako so se med tem pripravljali načrti za selitve in preseljevanja ljubljanskega in vsega prebivalstva, to že presega okvire te skromne zgodbe. (prav tam: 298–300)

Na teh dejstvih tudi temelji zgodba o Ferdinandu Esu, ki je bil na eni od takih racij ujet, Vasja je bil pozneje ustreljen kot talec. Ko Julija opazuje skozi okno, ali morebiti pride Ferdinand, navede nekaj vrst italijanskih vojakov, ki so bili v mestu: »Granatieri di Sardegna z dolgimi pihalniki. Karabinjer ali kvesturin v napoleonskem klobuku in s tesnobo v srcu. Fašistični legionar, ves v črnem. Policijski agent v dežnem plašču – z nemirnimi očmi preganjanca.« (prav tam: 301) Vojakom so pripisana tudi čustva, tesnoba v srcu nakazuje na strah pred podtalnim delovanjem OF, ki ga avtor Italijanskim vojakom pogosto pripisuje.

V okrutnosti okupatorjev, ki so izkoriščali nesoglasja med domačim prebivalstvom, je pokazana določena mera razumevanja do ljudi, ki so bili prisiljeni izdajati: »že nekaj mesecev so vsak dan prihajala iz policijskih, vojaških in sodnijskih zaporov sporočila, ki so govorila o mučenjih, posilstvih, živalskih izživiljanjih pozverinjenih ljudi, o izdajstvih, o duhovnih in telesnih strahotah, ki si jih je lahko izmislil pokvarjeni duh nasilja, zato da bi ljudje povedali resnico, izdali sočloveka, odkrili organizacijo, pomagali okupatorskim oblastem, včasih samo zato, da bi si rešili golo življenje.« (prav tam: 304–05)

Strategija okupatorjev pa je bilo očitno tudi razširjanje lažnih govoric, ki jih sliši Samo: »da se snuje zoper Osvobodilno fronto in partizansko vojsko prava pravcata ofenziva v mestu in po deželi, da se šušlja o množičnih preseljevanjih v taborišča (no ja, je vmes zamrmral Vencelj, kakor da tega ne počnejo že nekaj časa), da se govori o desettisočih, v tem da je vsa stvar itd. In da je slišal, da so ujeli enega izmed nevarnih komunističnih petelinčkov, ki se z ukradenimi pištolami petelinijo po ljubljanskih ulicah.« (prav tam: 306) Samo se zaveda možnosti, da so Italijani sami razširili take govorice, da so sejali zmedo in negotovost, čeprav je, »nanje kazalo

vse ravnanje civilnih in vojaških oblasti od ducejevega razglasa 19. januarja sèm; in da so pozneje dokumenti, zlasti znamenita okrožnica »C 3« Maria Roatte, komandanta II. armade, in seveda izvajanje nekaterih zamisli iz te okrožnice, potrdili govorice in bojazni.« (prav tam 306–07)

Motiv ljubimkanja z italijanskimi vojaki je obroben – odvetnik, pri katerem dela Ferdinandova mama, ima sestro, katere prijateljica je pevka in plesalka H. H., ki je ljubica nekega polkovnika – pri njem bi lahko kaj poizvedela. Oddajanje praznih sob okupatorjevim vojakom višjih činov se prav tako pojavi v zgodbi, le da se to ne zgodi pri nobenem od osrednjih likov (kakor npr. v *Sedmini*), temveč pri Zdešarjevih, kjer je nastanjen Antonio Tebaldi. Čeprav je prizor, ko Štrk obišče Zdešarjeve, verbalno nasilen, je pripovedovalec do takšnega početja do neke mere razumevajoč: »Ugotovil je namreč, da se je Antoio Tebaldi (če se je sploh tako imenoval) nastanil pri družini trgovskega poročnika Cureta Zdešarja, ki je oddal prazno sobo samo zato, da bi si tako prislužil še kakšno liro. Bilo jih je vseh skupaj pet v družini z enim zaposlenim – ta pa je bil tisti čas skoroda brez dela, zakaj trgovina z manufakturnim blagom je bila tako rekoč omrtvičena.« (prav tam: 315) V vojnem času pripadniki in pristaši OF do takšnih ljudi niso bili razumevajoči, Štrk Zdešarjevi pravi: »Ko pa bo drugič oddajala sobo, potem ko Tebaldija ne bo več med živimi, naj je ne odda sovražnemu tujcu – sicer bo po zmagi odgovarjala pred ljudskim sodiščem.« (prav tam: 317) Do domnevnega fašističnega vohuna je odločno sovražen tudi Šalamun: »Kar se njega tiče, bi priporočil likvidacijo po najkrajšem možnem postopku. Prekleta gnida nima kaj iskati v Trnovem in sploh pri nas.« (prav tam: 316) Avtor ostre besede položi v usta nekaterih književnih oseb kot pričevanja, kakšen je bil odnos do Italijanov med vojno, sam pa se od sodbe prek lika Martina distancira; ta je namreč do vseh razumevajoč, razen do okrutnih ljudi.

Ferdinandu Esu ob aretaciji na usta položi »kristusovsko« misel o tem, da so le ljudje (ki ne vedo, kaj delajo) in le opravljajo naloge, ki so jim bile ukazane: »Vsi so gotovo pogledali v Esa. Njemu se je najbrž zazdelo, da vidi na njihovih rezervistovskih obrazih veliko več radovednosti, začudenja ali celo olajšanja kot pa privoščljivosti ali krutosti. Kdo ve, ali si ni za tolažbo rekel, ljudje so? Če je bilo tako, bi moral dodati ljudje v stroju. Zakaj človek v stroju je čisto nekaj drugega.« (prav tam: 285)

4.6.1.3 Taboriščna izkušnja

V življenjepisu svojo internacijo v italijansko taborišče Martin omeni le bežno, pozneje pa mora v intervjujih s Tomažem Kalinom o tem povedati več. Takole pravi: »Mene so italijanske vojaške oblasti prijele doma, sredi noči, bilo je jeseni leta 1942, me poslale v zapor, od tam po enem mesecu v Italijo v taborišče, saj sem bil po vseh njihovih predpisih še hudo mladoleten. V Italiji sem dočakal padec fašizma in Badoglijevo vlado, nakar so nas poslali domov. Vrnil sem se živ in zdrav, zato pa sestradan kot pes, tako da sem porabil precej časa, da sem si malo opomogel.« (prav tam: 26) Kaj se je dogajalo, preden je prišel do taborišča, izvemo v Zgodbi o

Ferdinandu Esu, ko pripoveduje, kako so ga zaprli v Belgijsko vojašnico, kjer je nato srečal Ferdinanda. To ga je tako prizadelo, da mu ni bilo mar bolečin, ko je padel po stopnicah.

Izkušnja z obiskom papeževega odposlanca v taborišču verjetno izvira iz avtorjevega osebnega doživetja, saj iz njegovih biografskih podatkov vemo, da je bil tudi sam interniran – pojavila se bo tudi v naslednjem romanu –; o tem govori s Kalinom in pravi, da je v Italiji: »doživel to čast, da so mi kot mladoletniku dali prekrasno hruško, ki jo je poslal ravno zame papež Pij XII. [...] Prišel je poseben nuncij, da nas bi blagoslovil, mladoletniki pa smo dobili hruško in rožni venec.« (prav tam: 84)

4.6.1.4 Partizanski spomini

Martinov odhod v partizane in njegove vloge tam so povzete v življenjepisu; po kapitulaciji Italije se je vrnil iz taborišča, nato pa doma okrevail in bil obupano osamljen, česar ga je rešil Justin Žmavc: »On je namreč vzdrževal neke zveze med mestom in osvobojenim ozemljem, tako da sva kljub Nemcem in ofenzivi, ki so jo začeli, srečno prišla na prosto. Vstopil sem v NOV, od koder so me najpoprej hoteli poslati domov, češ da sem še prezelen, nato pa sem bil za kurirja, borca, propagandista, za urednika lista, za tiskarja ipd. Malo pred osvoboditvijo sem dobil čin partizanskega zdravnika, na kar sem zelo ponosen ...« (prav tam: 26–27)

Med pomembnejšimi partizanskimi spomini so osvoboditev Ljubljane, raztrgana mula in partizan pod mostom, šumenje potoka v gozdu, kjer so s četo prenočevali nekaj dni.

Evforijo, ki je zajela ulice Ljubljane ob osvoboditvi, opiše takole: »Ko smo devetega maja 1945 zjutraj vkorakali v mesto – vrvež zastav, ljudi, veselja, v sončni oblak, ki je vzdigoval mesto iz štiriletnega mraka, mi je rekel komandir: 'Le skoči domov in nas hitro spet poišči!' [...] Kar naprej so dirjali za menoj otroci in vpili, *pokaži brzostrelko, tovariš, pokaži no* ... Imelo me je, da bi še sam začel vpiti, skakati, peti, plesati.« (prav tam: 37–38) Za tem Martin doživi razočaranje, saj doma nikogar ne najde več, v hišo so se vselili begunci iz požgane vasi. Veselje množice in ponovna srečanja prijateljev in družin imajo tudi drugo plat – mnogi ugotovijo, koga vse so izgubili, mnogi tudi kljub svobodi trepetajo za svoja življenja, saj so se v vojni vihri znašli na »napačni« strani.

O pravilih oziroma disciplini v partizanih lahko sklepamo iz Kalinovega zasliševanja okoli življenjepisa, ko se sprašuje, kako da Martin ni dobil nobenega odlikovanja: »'Si bil strahopeten? Si kradel tovarišem kruh ali menažo? Si spal s tipkaricami? Si se prepiral s komisarjem?' 'Žal mi je,' odvrnem, 'res nisem imel priložnosti za vse to. Priznam pa, da sem bil dostikrat lačen, žejen, utrujen, nasploh siten, prepirljiv, netovariški.'« (prav tam: 85) Pri tem je očitno Kalin togo moralističen, Martin pa ostaja iskren in človeški, nesmiselnemu zasliševanju pa se posmehuje.

Iskreno tudi govori o tem, na kaj je mislil kot partizan – tu ne gre za visokoteleče predstave, sanje, revolucionarno misel, temveč najprej za osnovne človekove potrebe: »Menda se je nežnost nabirala v meni leta in leta. Mogoče se je še posebej močno nabirala v meni v vojski, ko se sredi surovosti, pomanjkanja, pokolov in bitk sanjal o miru, prostosti, ljubezni, hrani, lepoti, ne da bi si bil znal stvarno predstavljati, kako naj bi bilo vse to skupaj videti v vsakdanjem človeškem življenju, kakršnega sem si želel. Mirnem in vsakdanjem vsaj toliko, da ne bi bilo več vojne.« (prav tam: 92–93) Vojna, ki jo je Martin doživel kot odraščajoči mladenič, ga je tako izoblikovala v človeka, ki hrepeni po nežnosti. Kakor pa izpostavi večkrat, sta si bili njegova nežnost in njegova ljubezen do družbe in Rože podobni in skladni. Obema je bil enako predan, v obeh primerih podobno razočaran. Skozi obe razočaranji pa je odrasel, presegel svojo naivnost, vendar ostal zvest svojemu prepričanju – domovina in svoboda sta v njegovih medvojnih spominih zato precej idealizirani. V spominu, ko je spomladi leta 1945 prvič videl morje skozi daljnogled s pogorja, imenuje pokrajino, v katero so se nato spustili »zelene doline prostosti« (prav tam: 98) – v prejšnjem romanu *Golobnjak* podobno govori o »zelenih gozdovih svoje mladosti« (Zupančič 1972: 29).

Po koncu vojne, ko Martin začenja živeti normalno vsakdanje življenje, ga pogosto preplavljajo spominski drobci iz partizanskih let, med pogovorom z Milko v njenem salonu, ki je pravo nasprotje njegovih takratnih »bivališč«, se spominja dveh noči v nekem šotoru, ko je ob njem umiral prijatelj Miloš: »Spet mi je prišel na misel tisti partizanski šotor z natančnostjo, ki se mi je zdela nenaravna – spomnil sem se lukenj, zakrpanih z nerodnimi šivi in konopljeno vrvico. Spomnil sem se dežja, ki je eno od tistih noči kapljal po mokrem platnu – kot da bi me hotel spraviti ob pamet; počasi, neenakomerno, potuhnjeno, kot da se je vse nad nami zarotilo zoper ...« (Zupančič 1986: 167) Nato dobi preblisk ukazovanja četi: »Revolucija. Na desno ravnajs. Glej, da mi ne zaspiš na straži ... prekletu. Vse nas lahko pobere hudič zaradi ene same malomarnosti. Slišiš? Slišim.« (prav tam)

Ko preboleva davico v bolnišnici, dobi garje, kar učinkuje ironično, saj se mu je vso vojno uspelo prebiti brez njih. V dnevih vročice, ko se mu stanje že malce izboljša, sanja o mrtvem partizanu in muli – podoben motiv se pojavi tudi v romanih *Potres* ter *Noč in dan*:

Mrtev borec pod kamnitim železniškim mostom je z desnico še zmeraj držal za uzdo mulo, ki je z odprtim trebuhom ležala poleg njega, strmeč z belimi očmi v daljavo. Očitno je izstrelek zadel municijo, naloženo na njenem hrbtu. Ko sem pritekel mimo, sklonjen globoko k tlom, sem začutil topli osladni sopuh, ki se je kadil iz drobovja. Šotori, na katere curkoma lije dež, kot da ne bi nikoli več nehal padati izpod njih pa je slišal krike, kot da bi se smejal človek, ki ga zapušča razum. Beg, ko smo se nekoč razkropili, da bi se prebili iz obroča, nato pa se nismo znali pravi čas zbrati samo zaradi tega, ker nam neki vodnik ni znal prav opisati neznane pokrajine. Tekel sem in tekel in ves čas držal v desnici puško. Vsakokrat, ko sem v mraku klecnil ali padel, sem pazil, da ne bi zaril cevi v blato, da je ne bi zamašil s prstjo, mehko in razmočeno ob popolnoma nepravem letnem času. (prav tam: 183)

Spomini iz partizanskih časov so Martina tako še po vojni spremljali predvsem v sanjah in se zlivali z njegovimi povojnimi izkušnjami – sanje o sindikalnem izletu na morje ga spomnijo na šumenje potoka v gozdu: »Že nekaj noči smo spali v gozdu, pod katerim je daleč spodaj tekel hiter potok ... ponoči, ko je vladala vsepovsod naokoli tišina, je bilo lepo poslušati njegovo žuborenje. Neko noč sem se sunkoma predramil, prepričan, da se je nekaj zgodilo – z menoj ali s potokom, ker ga ni bilo več slišati. Vstal sem čisto tiho in se zastrmel med drevje.« (prav tam: 188) Komandir nato Martinu pove, da ni nikoli slišal potoka, da ga ni, Martin pa ne more zaspati: »Ko sem se vnovič predramil – nas je zbudil tisti znani vstani, vstani, pokret ... Bilo je še temno, v daljavi se je komaj zaznavno svitalo. Vse naokrog je bilo tiho, tudi list na drevesu se ni zganil. Iz doline je bilo razločno slišati žuborenje vode. Oddahnil sem si in odšel h komandirju, ki si je ravno zavezoval nahrbtnik.« (prav tam 188–9) Komandir potrdi šumenje, Martin pa razišče med ostalimi, ali so slišali potok.

Književne osebe imajo različne spomine na partizanska leta: Peter Zagorec rad pretirava v krutosti in pogumu, Mihael Cvek pa Martinu predstavi nov, humoren in sproščen pogled na partizansko izkušnjo: »iz njegovega pripovedovanja, naj je pripovedoval o čemer koli, je bilo mogoče povzeti samo to, da je bila vojna ena sama velika potegavščina, ki so si jo zagodli ljudje med seboj, vmes pa je tu ali tam katerega izmed šaljivcev tudi pobralo ... Gotovo je, da pretiravam, ampak tisto jutro sem se ob njegovih hudomušnih besedah, ne vem zakaj, spomnil mrtvih tovarišev, ki so se zapisali v moj spomin s tako močjo, da jih ne bo mogoče nikoli več izbrisati.« (prav tam: 100) V primerjavi s Cvekom, Martin vojno jemlje resneje. Čeprav se tudi sam zna pošaliti in je posmeh celo stalno prisoten v njegovem komentiranju novih družbenih razmer, se svojega aktivizma in partizanstva vedno spominja z resnostjo – še posebno to velja za zgodbo o peterki Ferdinanda Esa, ki ga je čustveno pretresla.

Medtem ko je Peter Zagorec predstavljen precej negativno, kot topoglav in nesposoben za svoje visoko mesto – Martin ga na začetku ne obsoja in ostaja do njega prizanesljiv, tudi ko se izkaže za okrutnega človeka in ljubosumnega preganjalca –, je drugi Martinov šef Lovec dober, predan svojemu delu in pravičen – ko ugotovi, da Martin dobiva prenizko plačo, takoj posreduje. Med vojno se je »nemudoma« pridružil OF: »Vse kaže, da je v njej opravljal najrazličnejše gospodarske naloge, tako da so mu potem, ko je zapustil mesto in odšel na osvobojeno ozemlje, nalagali v glavnem intendantske dolžnosti.« (prav tam: 175)

Partizanstvo je predstavljeno kot vojska brez medalj, predstavljeno pa je tudi, kako se je to po vojni spremenilo in šlo tudi do te skrajnosti, da so se imeli borci za večvredne kakor aktivisti, ki so ostali v mestu. Prvo idejo predstavlja železničar Ocepek, s katerim se zdravi Martin v bolnišnici in ki se partizanom ni priključil zaradi revolucije, temveč po nasvetu očeta, nekdanjega avstro-ogrskega vojaka, ki mu je zabičal, naj se ne pusti ubiti za križce in lente: »Končno je našel vojsko, ki ni imela medalj. Priznal je, da bi bil lahko – kar se tiče njegove

takratne politične pameti – vstopil tudi v kako drugo vojsko, ko ga ne bi bila obvarovala življenjske napake očetova modrost.« (prav tam: 180–1)

Da je vojna predstavljala Martinovo odraščanje, pretresljivo povedo tudi naslednje besede:

Vrezal sem svoje ime v lubje mlade bukke pod Gorjanci, leto nato v lubje mlade lipe pred Ljubljano. Izkusil sem smrt, preden sem poljubil nabrekli ženske prsi. Napisal sem razglas kmetom, preden sem prebral zgodovino slovenskega puntarstva. Nehal sem verjeti v nezmotljivost znanja, preden sem dozorel do mature. [...] Bil sem strašanski obotavljivec in oportunist. Zdaj tako strahopeten, da še zmeraj zardim, če samo pomislim na to, zdaj hraber, da so se mi čudili celo hrabri tovariši. Bil sem zdaj malenkosten, zdaj velikodušen, zdaj maščevalen, zdaj odpuščajoč. Strašno, če samo pomislim na to, kaj vse se je nabralo v meni, preden sem sploh dorasel, preden sem sploh lahko zrelo pomislil na to, da me skoroda celo življenje še čaka. (prav tam: 196–7)

Martin si prizadeva biti odkrit sam s seboj, premlevanje svoje mladosti, ravnanja v tedanjih razmerah mu pomaga, da se spravi s preteklostjo, sebi dokazuje, da je ravnal prav, ko je vztrajal v svojem prepričanju.

K razumevanju samega sebe in svoje vloge v osvobodilnem gibanju bi Martinu po njegovem prepričanju še bolj pomagal popis zgodbe o peterki Ferdinanda Esa, ki za Martina pomeni prelomnico, slovo od mladosti, meni pa, da bi bila zanimiva tudi za kakega zgodovinarja, saj je fante osebno poznal. Ob tem izrazi tudi zanimanje za popis bitke na Turjaku: »Nekaj časa sem se ukvarjal z mislijo, da bi zbral gradivo, kar ga bo mogoče dobiti, o bitki za Turjak septembra 1943 – lahko bi popisal to znamenito bitko. Napisal bi delo, ki bi nekaj pomenilo že zaradi gradiva samega.« (prav tam: 201)

To pisatelj res obdelal, in sicer v svojem zadnjem romanu. V njem tudi razvije simbol jezdeca na belem konju, ki se pojavi že v *Grmadi*: »Kaj bi dal, ko bi bilo mogoče pozabiti. Kako dobro je, da ni mogoče pozabiti. Da ni mogoče odvreči bremena, ki se človeku nabira kot izkušnja. [...] Že je za teboj, a še zmeraj tudi v tebi. Kot grmada doživetij, kakršno lepega dne odložiš kje ob poti, v naivni veri, da si sam. [...] Slišim svojega belega konja iz leta 1945, kako topota brez jezdeca po ulicah brez mene.« (prav tam: 257)

Preživeli iz Ferdinandove peterke na koncu odidejo v partizane, odhod Štrka in Sama spremlja tudi Martin: »Objel me je za slovo in mi dal za spomni srebrn nožiček. Veliko pozneje sem slišal za *drugo grupo odredov*. Mesec dni nato je odšel še Samo. S Tičarjevo Minco sva ga izpeljala iz njegovega podstrešnega gnezda do zveze, nakar me je objel, me skuštral, četudi sem bil že tako dovolj skuštran, in nama rekel: 'No, zdaj se vrnita, Pepček, in ne pozabita skrbeti za svobodo!'« (prav tam: 344)

4.6.1.5 Protirevolucionarni tabor

Drugačno mnenje, ki izhaja iz t. i. politike čakanja, je predstavljeno že v življenjepisu, ko deljena mnenja v soseski ob začetku okupacije takole oriše: »Zlasti pri nas v soseščini to ni bilo težko, zakaj tam je bilo veliko *ofarjev*, vmes pa tudi nekaj starih prekucuhov in komunistov. Nekaj je

bilo tudi socialdemokratov, ki so se vedli zelo različno: medtem ko so se eni takoj idejno in politično podelali, zagovarjajoč kot poglavitno strategijo *čakanje*, so drugi šli z nami.« (prav tam: 25)

V romanih je »sovražna stran« vedno predstavljena kot zmotna in slabša, vendar pa prav veliko ne poroča o njej, kar očitno stori namerno. Na nekem mestu govori o povojnem zanosu in misli o svetli prihodnosti, ki se je na podlagi ravno doživetih grozot tedaj vsem zdela še svetlejša: »Treba si je samo znova ogledati znameniti *Slovenski zbornik 1945*. To bi – ko bi bil to naš namen – potrdili dokumenti tudi z druge strani fronte – s sovražne strani, ki je tisti čas obmolnila, ker je izgubila svojo križarsko vojno in vojsko, smotre, zaupanje, voditelje, pogum. Toda to je posebno vprašanje, o katerem bi veljalo napisati posebno poglavje ali celo posebno knjigo.« (prav tam: 31) Protirevolucionarnemu taboru pripisuje, da bije križarsko vojno, s čimer implicira razsežnosti že verske vojne.

Več pozornosti domobranskemu vprašanju posveti, ko na dan vkorakanja partizanskih enot v Ljubljano sreča prijatelja Ivana, terenskega aktivista, ki z dvema pomočnikoma preiskuje morebitne nepobegle domobrance, ki se skrivajo v stanovanjih, kjer ni veselega praznovanja svobode. Zmagovalci so tu prikazani kot nekakšni pravični razsodniki, ki kaznujejo samo zločince, ne pa tudi običajnih vojakov. Ivan Martinu pojasni, kako je bilo v mestu zadnje dni: »o organizaciji v mestu, o tem, da so pričakovali, da se bodo Nemci in domobranci borili, da mesta ne bodo zapustili kar tako ... da se je zadnje dni nateplo vanj tudi dosti četnikov, nekakšnih mongolskih hord vrag vedi od kod iz Azije ... no, kmalu po polnoči je po hudem topniškem ognju z Gradu vse skupaj izginilo ...« (prav tam: 39) Prav tako mu pojasni svojo trenutno nalogo, ki jo kot pripadnik narodne zaščite izpolnjuje, iz njegovega pripovedovanja pa je jasno nepopustljivo stališče do nasprotnikov, »tabelih«, ki jih iščejo – posebno častnike in pripadnike politične policije »in sploh sodrgo, ki je krvavo gospodarila po mestu vse od italijanske kapitulacije sèm ... Sezname imajo ... tale tule ... vajenec v špeceriji jim je na primer priskrbel seznam vseh tavišjih, ki so imeli svoj posebni oskrbovalni magacin. Ker so jim raznašali hrano po domovih, hodijo zdaj kar od naslova do naslova, da pogledajo, ali je kdo kje ostal in kaj ta zgodovinski trenutek počne ... « (prav tam) Izbor besed, kot so »sodrga, tavišji, nekakšne horde« (prav tam) deluje zaničevalno. Tudi Martin sprejma vlogo pravičnega razsojevalca: »Naj je zmaga še tako veličastna, naj je veselje prišlo še tako z dna našega bitja ... pozabiti moram, da sem bil kdaj tu doma, vesti se moram kot zmagovalec, ki pride, pokima dobrim, kaznuje slabe, in odide po svojih poteh ... kam neki?« (prav tam: 40)

Njunemu pogovoru sledi že filmski opis preiskovalne akcije na domu enega izmed mladih domobrancev. Preiskovalci se vedejo surovo in neusmiljeno, a ves čas dajejo vtis pravičnosti, njihovo ravnanje sploh ni postavljeno pod vprašaj. Ivan o mladeniču pravi, da jih tule »čaka ptiček ... zelenec, ki mu je treba pobrati vsaj orožje in municijo, če že ne vzeti glave.« (prav tam: 40) O filmskosti »prizora« govori tudi pripovedovalec: »Zdi se mi, da so me tovariši

zapeljali v zgodovinski film. Ivan Zgaga pritisne na zvonec. Zvonec se ne oglasi. Pogleda me z nasmehom v očeh, nato pa krepko potrka. Za vrati se zaslišijo koraki, govorjenje, spet koraki, nato pa nenadoma presunljiv ženski jok. Vrata se odpro, zastrmimo se v sivolaso žensko, ki joče – zdaj je v polmraku videti starko s čisto belimi lasmi in dekle kakih šestnajstih let. Stojita pod obešalnikom in stmita v nas. Ivan ima svojo dolgo puško v rokah. Sploh ne vem, kdaj jo je vzel z ramen. Brez besed vstopi.« (prav tam: 40–41) Poleg tega je akcija opisana tako, da poteka zelo gladko in deluje profesionalno. Nasprotniki moledujejo za življenje, mati prosi, »menda ga ja ne ubijete ... saj ni nič storil ... saj ni nikogar ubil ...« (prav tam: 41) Martin, ki zgodbo pripoveduje, pa nastopa kot tretjeosebni pripovedovalec, je prej opazovalec, deluje: »Meščansko stanovanje. Red. Vse je čisto, vse je nekam zamračeno. Iznenada mi je pri duši, kot da bi se pripravljaj k pogrebu. Na steni opazim srnjakovo rogovje – nekdo v družini je bil lovec. Belolasa starka odpre brez besed vrata v sobico, v kateri sta samo velika stenska omara in postelja. V postelji leži deček – tako se mi zdi – in strmi v nas s svetlimi plavimi očmi. Videti je kot bolnik – ves je vročičen, ves poten. Pot mu curkoma teče s čela po sencih in po licih. Na naslonjalu stola zraven postelje visi zelena domobranska uniforma.« (prav tam)

Med zasliševanjem mladenič samo kima in si niti ne upa potegniti rok izpod odeje. Vse tri ženske – mati, stara mati in sestra – opazujejo dogajanje, ko pa mora izročiti orožje, le pokaže na omaro, ki jo pride odpret eden od Ivanovih pomočnikov: »Iz omare mi udari v nos vsiljivi vonj po naftalinu. Na obešalniku visi zelen vojaški plašč, zraven puška, nabojniki, vojaška torba. Odeja in na njej pištola v torbici čakata na dnu omare.« (prav tam: 41–42) Mladeničeva mati pojasni, da fant ni bolan, temveč da ga je strah, zato so sklenili, da jo bo morda bolje odnesel, če počaka v postelji; »zato ker smo sklenili, da ga v postelji morebiti ne ubijete ... tako mlad je še ... pravi otrok ... zmeraj se je bal vojske, a je tako prišlo, kot vidite ... in zdaj ga lahko pokončate, preden je sploh začel živeti.« (prav tam: 42)

Prizor v temačni sobi predstavlja kontrast živahnemu in veselemu dogajanju na okrašenih ulicah, pripovedovalec ugotovi, da so polknice grajskim linam podobnih oken zastarte, medtem pa z ulice zasliši vriskanje, petje, godbo na pihala, zvonove. Na koncu obiska Ivan zagrozi materi, da bo glavo plačala, če bi sin slučajno zapustil stanovanje, preden bi dobil obvestilo nove oblasti, ob tem pa zagotovi: »Če ni ropal in klal – njegovi vrstniki so klali tudi matere in otroke v posteljah, se mu ni bati hudega.« (prav tam) Martin si oddahne, ko je ponovno na soncu, Ivan pa ob vsem tem občuti posebno zadoščenje: »Se ti zdi čudno, kaj? Meni tudi. Še včeraj so prepevali po cestah in preganjali ljudi, ki so se jim že pri belem dnevu posmehovali. Mi, ko smo bili tukaj to razliko občutimo ... najbrž drugače kot vi. Vi ste prišli iz svobodnih gozdov.« (prav tam: 43) Izpostavljena je razlika med aktivisti v mestu in partizani, ki so vojno različno doživljali.

Helena Hribnik goji doživljenjsko zamero do tistih, ki so se njej in Lizi med vojno posmehovali, danes pa kličejo: »Živela ljudska oblast!« (prav tam: 108) Kritična ost je uperjena

v ljudi, ki so se v vsakem sistemu znašli na pravi strani in tako z lahkoto šli skozi življenje. Takšna je tudi neka kmetica, znanka čistilke Anice Polanšek, ki se dobro spominjala časa, ko so Martina odpeljali v zapor in sta starša ugotovila, da ima Martin še kakšno drugo zvezo z OF, ne samo prek njiju. Priskrbela je slanino in prepečenec zanj za novo leto: »Slanino je priskrbela od kmetice, sorodnice poznejšega domobranskega veljaka – tako da se je vso vojsko brez skrbi sprehajala sem ter tja iz mesta na deželo in nazaj. [...] Zdaj spet preprodaja poljedelske pridelke po mestu – zdaj ima babnica nekoga naših, da jo varuje. Nekaterih ljudi ni mogoče spraviti s sveta. Taki so kot stenice ali uši.« (prav tam: 109) Ko je govor o ovadbi oziroma izdaji Martinove matere, Anton Slavnik meni, da jo je ovadila katera od »belih kokoši« – s tem meri na somišljenice protirevolucionarnega gibanja. Hkrati pa politično neopredeljena verna starka Vida Sfiligoj meni, da sta Martinova starša »dala glavo« za dobro stvar in doda: »Da je bilo dobro, o tem ne gre dvomiti. Ali bo še kar naprej dobro, o tem ne gre razpravljati vnaprej.« (prav tam: 114)

Nasprotniki OF so večkrat prikazani kot izdajalci, čeprav ni vedno tako – že primer Ferdinanda Esa kaže na to, da se je izdajalo tudi znotraj gibanja. O motivih za izdajanje in vohunjenje spregovori lekarnar Ovsec, ki je pomagal OF oskrbovati z zdravili in sanitetnim materialom, a ni bil ravno pogumen – ob teh podtalnih dejanjih mu je bilo neprijetno in je večkrat pomislil, da bi se kar sam javil oblastem, saj ga je strah moril, o materi pa pravi, da je bila drugačna in se je zdelo, da usodo naravnost izziva: »V strahu je bil zanjo in tudi zase. Vohunstvo je bilo razpredeno vsepovsod, ovaduštvo je cvetelo tudi med malimi ljudmi – za liro, za košček kruha, za milostni odpustek. Ljudje da so se razvrščali drugače, kot to mislijo znanstveniki – bistveno je postalo nekaj, česar poprej nismo poznali.« (prav tam: 115)

Do nasprotnikov Martin ni tako obsojajoč kot pa pomilujoč, dogajanje se mu zdi tragično. Tako prijateljica iz otroštva, Minca Tičar pravi, da je žalostno, koliko ljudi je padlo: »Še bolj žalostno, koliko jih je v najhujših trenutkih odpadlo. In najbolj žalostno, da so bili med ljudmi tudi taki ... urhovci ... pepejevci ... črnorokci ... vseh vrst ovaduhi, izdajalci, ubijalci, klavci.« (prav tam: 117) Z »urhovci« misli na domobransko oporišče pri svetem Urhu, kjer so se dogajala zaslišanja, mučenja in uboji, s »pepejevci« na pripadnike politične policije, s »črnorokci« pa na pripadnike Črne roke, tajne organizacije, ki je izšla iz četniškega gibanja (Griesser - Pečar 2007: 241–2). Govori o razvpitem Dolenjskem (Mirnskem) odredu nekdanjega partizana Janeza Marna, ki je zbral dezertarje in skrivače in ves čas vzdrževal stike z Nemci. Izdajal se je za »črno roko«, ki je likvidirala številne VOS-ove kurirje in aktiviste. Minca dalje pripoveduje o svoji sošolki, ki se je »še čisto mlada [...] poročila z domobranskim častnikom, potem pa je med njima prišlo do političnega razdora. To je bilo leta 1944, v času, ko je bil beli teror najhujši. Lepega dne se je mlada žena zatekla k njej in ji povedala kup zaupnih stvari, zato da bi jih ona povedala naprej.« (Zupančič 1986: 117) Ženinino izdajstvo moža zaradi političnih nasprotovanj ni problematizirano, saj je mož domobranski častnik, torej sovražnik za Minco. Ne glede na to,

da je pogovor med Minco in Martinom od vojne časovno oddaljen, je še vedno čutiti, da kolektivno prevladuje nad zasebnim. Predstavljeni so le zločini ene strani, na drugi, revolucionarni strani pa je govora le o občasnih, naključnih ekscesih: »Če se bo danes nepristranski zgodovinar ali letopisec oziral nazaj v tiste čase, bo moral resnici na ljubo povedati, da je bilo – ne glede na očitke glede sektaštva, ki je bilo značilna poteza mladostnikov – v teh in takih mladih ljudeh veliko manj sovraštva, kot bi človek sklepal iz odločnosti v njihovih dejanjih, čisto nič zverinskega, čeravno je tu ali tam kje izbruhnilo, vendar zmeraj kot izjema, ki jo je življenje hitro izvrglo.« (prav tam: 296) Vendar spet niso povsem zamolčana krutejša dejanja, ki so nekatere tudi odvrnila od podpore OF – temu torej ni bila kriva le megla, kakor ugotavlja Martin: »Včasih sem pomislil na notranji svet tistih, ki so bili okupatorji, sovražniki, izdajalci, in zazdelo se mi je vsakokrat posebej, da so bili to ljudje, ki so morebiti zmeraj živeli v megli, v mrazu, v mokroti, morebiti jih je še zmeraj po malem zeblo okoli srca, kot pravimo, in so bili zmeraj na poti v neprijetnosti, zoprnosti, najrazličnejše strahote, ki jih je prinašala vojna. Dopovedoval sem si, da najbrž nimam prav, zakaj ljudje so tudi proizvod razmer in predmet različnih sil, ki delujejo v družbi, in nato sem si spet dopovedoval, da so ljudje vendarle tudi ljudje – da si tudi sami izbirajo svojo pot, svojo usodo.« (prav tam: 120)

Po vojni svojcem nekdanjih domobrancev ni preveč dobro, kar je zaznati iz Martinovega poročanja o delu v pisarni. Ob tem je omenjeno tudi množično izseljevanje, do česar pa ne kaže nobene simpatije: »Sem ter tja pride kdo tudi z »nasprotni strani fronte« – ponavadi so ženske, ki so jim pri belih padli možje ali očetje ali sinovi ali pa so jo zadnji trenutek popihali čez mejo, tako da se zdaj potikajo po evropskih begunskih taboriščih ali pa kje po Argentini ali Venezueli ali Kanadi ali po Združenih državah Amerike.« (Prav tam: 136) Sicer odklonilnejši odnos do izseljevanja iz političnih razlogov v novi državi je razviden iz besednih zvez »so jo popihali« (prav tam), »se potikajo« (prav tam).

Za Julijine starše jasno piše, da niso bili za OF – oče je bil trgovec, živeli so udobno meščansko življenje, tako da je Julijo v gibanje pripeljala ljubezen do Ferdinanda. Pozneje izvemo, da so bili zaradi porekla in tetinega nekdanjega političnega udejstvovanja na strani liberalcev tovariši do nje nezaupljivi ob Esovem izginotju.

Zgodba o Ferdinandu Esu govori o dogodkih v aprilskih in majskih dneh 1942, ko se je osvobodilno gibanje silovito razmahnilo, t. i. »bela garda« pa se je postavljala na noge, da bi pomagala okupatorjem, ki so se pripravljali na veliko poletno in jesensko ofenzivo: »Te se je samo v 'Ljubljanski pokrajini' udeležilo kakih 70 000 mož, zbranih v štirih divizijah, bojni skupini graničarjev, v dodeljenih enotah iz armadnih zborov v Primorju in na Hrvaškem in v dveh legijah in štirih bataljonih črnih srajc.« (prav tam: 281) Bela garda, kakor Martin imenuje protirevolucionarne enote, je pojem, ki izhaja iz ruske oktobrske revolucije in je bil pri nas pogosto v rabi za nasprotnike OF, čeprav niso nujno sodelovali z okupatorji. Trditev, da se je tako imenovana bela garda postavljala na noge, da bi pomagala italijanskim oblastem,

spregleda nekaj dejstev – da so vaške straže nastale v Ljubljanski pokrajini šele julija 1942 zaradi revolucionarnega nasilja na podeželju, ki je bilo uperjeno predvsem proti domačim nasprotnikom, pozneje tega leta so jih Italijani oborožili in preimenovali v MVAC (Vodopivec 2010: 251). Poleg tega sta tradicionalna meščanska politična tabora – liberalni in konzervativni – organizirala ilegalne enote, ki so se borile proti okupatorju, denimo obveščevalne službe (prav tam: 254).

Pozneje so v zgodbi omenjeni kolaboratorske legije ter »domače begovce« – Štrk sodi o tem, kako je Italijanom uspelo odkriti Ferdinanda: »Morebiti je podcenjeval italijanske oblati, morebiti tudi domače begovce, ki se na vse kriplje pripravljajo, da nastopijo odločno.« (prav tam: 305–06) Na takšnih mestih se zdi, da je avtor v zgodbi na dogajanje spomladi 1942 sklepal na podlagi poznejšega razvoja dogodkov, ki so privedli do kolaboracije.

Racionalen in individualističen pogled odvetnika, pri katerem dela Ferdinandova mama, razkriva zmedo prepričanj in opredeljevanj, nakazuje pa tudi na vizijo povojnega dogajanja, ki bo ključnega pomena za vrednotenje medvojnega časa. Odvetnik pove, da je večkrat plačal osvobodilni davek, a pomen delovanja OF vidi bolj v moralno-političnem smislu, torej simbolnem, kot pa v praktično-osvobodilni plati – idejo odpora podpira, vendar ne vidi možnosti za kakršen koli vojaški uspeh: »Prizadevanja za enotnost vseh narodovih sil so se mi zdela vredna žrtev, in naj sem še tako daleč od mladih let, mi je le odleglo – rečem vam, da mi je bilo lažje pri duši. Bržkone zaradi časti, spoštovanja samega sebe, kakršno si človek dolguje, zaradi vesti in notranjega miru, saj smo ga potrebni toliko bolj, kolikor hujši časi se obetajo. Vse, kar je bilo onstran prizadevanj za narodno enotnost, je po moji sodbi bilo in jè bližje pustolovstvu kot koristnemu sodelovanju.« (prav tam: 309–10) Očitno ob tem ne misli na socialnorevolucionarno plat OF, temveč osvobodilno in nacionalno. Tu je očitna zmeda, ki jo je ustvarilo veliko število različnih ilegalnih enot s strani različnih političnih opcij, zaradi česar sluti obračun med domačimi nasprotniki, ki se bo zgodil po končani vojni in bo odvisen od tega, kdo se je boril na strani zmagovalcev: »Pomislite samo, koliko legij imamo – Slovensko, Sokolsko, Narodno poleg partizanov in nekakšne klerikalne milice, ki se snuje zoper nje. Iz vsega tega sklepam, da je za vašega sina veliko boljše, če pričaka konec vojne v italijanskem zaporu ali taborišču – če se le ni preveč pregrešil – kot da trmasto nadaljuje, česar se je lotil, in proda glavo za prazen nič, za nekaj, kar sploh uspeti ne more.« (prav tam: 310–1) Odvetnik je mnenja, da bo imel Ferdinand še po vojni dovolj časa za domoljubno delovanje, pričakuje pa, da bo pogled na vojno dogajanje odvisen predvsem od zmagovalcev, zato namerava počakati, kam se bo tehtnica nagnila. Z vidika medvojnih revolucionarjev je razmišljanje označeno kot oportunistično, strahopetno, v resnici je precej taktično in se za tiste, ki se niso bili prisiljeni opredeliti, izkazalo kot dobra podlaga za preživetje v vojni in zadovoljivo življenje po njej. Razmišljanje pragmatičnega človeka je tu postavljeno kot opozicija predanemu mladeniškem aktivizmu.

Martin je že v prvem delu romana napovedoval, da bo omenjeno zgodbo popisal in se s tem očistil bremena, ki ga je težilo od tedaj zaradi domnevne izdaje. Sam pove, da bo dogodke zapisal po resničnem vrstnem redu, ljudi pa z imeni, kakršna so takrat uporabljali – naj bodo to njihova prava ali izmišljena imena: »Vendar ni bilo bistveno, ali si bil Tiger ali Zajec v trenutku, ko si ostal sam, ko ti je breme zgodovinske odgovornosti padlo kakor velikanska grmada na šibka ramena, ki je bilo v najhujši človeški stiski mogoče samo vzdržati ali kloniti. Tretjega ponavadi ni bilo, če pa se je le kdaj ponudilo, je lahko pomenilo v očeh drugih, zlasti tistih na prostosti, da gre samo za navideznost, pod katero se skriva ena izmed prej naštetih možnosti.« (prav tam: 282) Martin s temi besedami upoveduje težavnost sprejemanja odločitev, ki je doletela vsakogar – čeprav so aktivisti delovali v skupini, je bil v ključnih trenutkih vsak sam odgovoren zase.

Pozneje se Martin preseli v novo stanovanje v bloku, Roža rodi, zapusti Zagorca in se preseli v Švico, Peter je postal prava zverina, ki se je hvalil s pobitimi živalmi in ljudmi, nato pa svojo pot tragično tudi končal, Kalin se je upokojil, nekateri tovariši so že zapustili ta svet. Martin svojo zgodbo pripoveduje s časovne razdalje približno petindvajsetih let, kakor tudi neposredno omeni: »Seveda bi morali danes, ko nam lasje sivijo, ko se oziramo za dobrega četrto stoletja nazaj, soditi za trohico bolj preudarno ali prizanesljivo, kot sem to mogel jaz, ujet v škripce najbolj čudnih poveljnih dogajanj in doživetij. Najpoprej bi se morali domeniti, kaj naj bi bil v tistih časih pomenil duh? Kako naj bi se izražal drugače, če ne ravno v vsepreplavljajočih zmagovalnih zamislih, o kakršnih pripovedujem, in v ljudeh ki smo jih kovali v nebo?« (prav tam: 30–31) V sedemdesetih letih o poveljnih mesecih pravi, da so takrat verjeli, da je kriza materialnega in duhovnega življenja, doba upada in razkrajanja zaključena in so vrata v novo obdobje odprta na stežaj, da je konec pasivnega vztrajanja in vdane odpornosti, da se nadaljuje borba za politične in socialne temelje nove družbe. To je bil čas, ko se je vojna na ljudeh še vizualno poznala, polt so imeli zagorelo od mraza in vetra, noge še ožuljene, nekdanjih zapornikov in taboriščnikov so bile same oči, bili so blede.

Neredke so bile polemike, kaj je povzročilo zmago revolucije, ko pa Martin meni, da zato, ker so bili pretežno mladi, ga zavrnejo kot sektaša in avantgardista. Z njim se ne strinjajo, ko trdi, da je za to, da so jih vodile starost, izkušnost, modrost, zaradi česar naleti na očitke nepolitičnosti – pri tem Martin ugotavlja, kako ljudje niso imeli smisla za šalo in potegavščino.

Do konca življenja Martin ne opusti premišljevanja o vstopu v gibanje in vse bolj ugotavlja, da je v gibanje vstopil sam, čeprav je bil deček brez političnih izkušenj ali nazorske usmerjenosti ali življenjskih smotrov. S pisanjem spominov želi razumeti svoja dejanja – prav iz tega, da se je za gibanje odločil sam, izvirajo tudi njegove napake in svojeglavosti, vendar dodaja, da je bil ravno tak, kot je mogel biti v danih okoliščinah, zvest sebi, še večkrat pa drugim. Ob tem izpostavi še eno razsežnost osvobodilnega gibanja, in sicer pravi, da mu je v njem prijala primes zarotništva, tveganja, pohoda v neznano, družinske tovariške povezanosti, kar ga je drago

stalo, ko je spoznal, da se je razbila, temu pa dodaja: »Seveda nisem cenil tovarišev, če so imeli polna usta zanosa, potem pa so klecnili tam, kjer je to bilo nevarno predvsem za druge. Jaz nisem padal tam, kjer je bilo nevarno za druge. Nisem bil kratkoviden, nisem bil slep – četudi nisem bil izkušen. Bil sem ptič v kletki, ki si ne pusti vzeti prostosti popolnoma. Nikoli popolnoma. Bil sem žrtev tistih, ki so si dovolili napake – toliko napak, da so bile še v ravnotežju z njihovimi zaslugami, kot so pač tedaj bili prepričani.« (prav tam: 195) Tudi te, ki so gotovo ravnali napačno, pa opravičuje, da so bili prepričani, da delajo prav in pošteno. O Ferdinandu sta pisala tudi Vencelj in Štrk, ki sta se zaradi nestrinjanja in različnih sodb o teh dogodkih celo javno sprla.

Zupančič v romanu s primerom Petra Zagorca smeši tiste avtorje, ki so v svoje spomine vključili veliko pretiravanj. Takšni so Zagorčevi spomini, ki so začinjeni s pretiravanji in poveličevanjem junaštev predvsem kmečkih fantov. Tudi te spomine prebira Martin, da bi jih popravljaj. Bili so zanimive in hkrati smešne mešanice dejanskih doživetij in naivnih literarnih obratov, besedišče je bilo slikovito, čustveno, polno naprednih občutij in rožnatih ljubezni: »Ljudje v njegovih zgodbah so namreč nenehno 'škripali' z zobmi, 'tulili' kot volkovi, si 'lomili' roke, kadar so se rokovali ali objemali. Tudi mraz je 'grizel' kot volkovi. Kri je 'tekla v potokih'. Mrtvih je bilo zmeraj samo 'na kupe'. Iz njih je dobesečno 'štrlel' strahoviti telesni napor njegovih junakov in junakinj, okrašen z enosmernim duševnim doživljanjem ljubezni, sovraštva, smrti. [...] Zanimivo je, da ni nikoli pozabil pripisati študentom nekaj malega političnega oportunizma, ne pa kmečkim fantom – četudi si je na koncu, če že niso padli, stvar ponavadi uspešno končala.« (prav tam: 60–61) Zagorec je glede svojih opisov postal domišljav in se imel za skoraj edinega izvirnega, pravega, najboljšega popisovalca nekaterih bitk ali dogodkov, v katerih je bil udeležen. Ker ga Martin opozori na pomanjkljivosti in mu odsvetuje pretiravanje, mu Zagorec pravi, da je očitno ljubitelj »malomeščanske jecljavosti« (prav tam: 61).

Pisanje spominov je bilo sicer zelo razširjeno, Martin pa je imel o nekaterih tudi dobro mnenje: »Življenje je hodilo svoja pota. Tovariši so dobivali otoke, vnuke, pravnuke. Pisali so zakone, ustave, napotila, okrožnice, poročila. Gradili ljudsko oblast in jo razdirali. Obračali so se k človeku, se odvrčali od njega, da bi se nato znova lotili marsičesa čisto znova. Kupovali so parcele, gradili hiše, hišice, garaže, čebelnjake, ateljeje. Pisali so debele knjige spominov, partizanskih in vsakršnih, in nekatere med njimi so, bogme, odlične.« (prav tam: 258)

4.6.1.6 Zgodba o Ferdinandu Esu

Zgodba se začne, ko so Ferdinanda S. (Es) med racijo zajeli v Metlikovi kašči, kjer se je skrival, ker je bil očitno napačno obveščen o lokacijah racij. O tem, kaj je ob tem razmišljal, Martin predvideva: »Morebiti je bil njegov duh tisti trenutek čisto miren – morebiti se je samo za trenutek skalil? [...] Bil je namreč čas množičnih racij, ko so načrtno prečesavali mestne četrti s tisoči vojakov, ovaduhov, agentov, vozil, s čimer vse naj bi učinkovito prodrli v osvobodilno podzemlje in spodsekali korenine gibanju, ki se je razgorevalo toliko bolj, kolikor bolj se je

kakemu generalu zdelo, da ga bo mogoče s silo zatreti.« (prav tam: 283–4) Iz tega izvemo, da je OF vzdrževala stike z nekaterimi pripadniki italijanske vojske, ki so jim priskrbeli informacije o lokacijah preiskav, da so ob razmahu OF Italijani poosttrili nadzor in jo skušali uničiti, ob čemer pripovedovalec meni, da je to njeno delovanje le še okrepilo. Aretacijo popiše nekaj prič, železničarju Silveriju Hrastu se je vse skupaj zdelo nenavadno – nevojaško, nepolicijsko, nežandarsko, neresnično, skoraj mesečno.

Zanimiva je Ferdinandova osebnost – ne gre za tipičnega predstavnika predmestnega delavskega razreda, temveč je inteligenčen mlad izobraženec, ki ima ideje o socialni nepravilnosti izdelane že pred vojno; bil je član komunistične mladine SKO. Na svoje tovariše je Ferdinand naredil vtis svetovljana, še posebej sta ga oboževala Vasja in Vencelj. To je izviralo po eni strani iz mešanega porekla – njegovi predniki so se priselili z različnih koncev cesarstva -, po drugi strani pa so bile to poteze njegovega značaja in jasnega, izbranega izražanja. Ko Martin pripoveduje njegovo zgodbo, se sprašuje, kaj ga je pognalo v upor, predvideva, da bi to lahko bila Ferdinandova »komedijantska babica, zakaj edino pri njej je bilo mogoče zaslediti duha zoprvanja, upornosti, ponosa, ki nam je bil tisti čas kot ljudem in kot ljudstvu tako krvavo potreben.« (prav tam: 290) Ferdinand je opisan kot pogumen, spreten, hladnokrven, Martin meni, da so bile to lastnosti, ki jih je OF potrebovala: »Imel sem celo vtis, da so zanj socialna vprašanja obstoječe družbe bila bolj pereča kot za druge – četudi smo bili njegovi tovariši, recimo, še za stopnico niže na socialni lestvici kot on sam – sin revne uradniške družinice, ki je ohranila nekaj meščanskega blišča samo še v družinskih spominih in nekaterih navadah.« (prav tam: 291)

Iz opisa nalog borbene peterke Ferdinanda Esa izvemo nekaj o organiziranosti ilegalcev v okupirani Ljubljani. Skupina je delovala v duhu konspiracije, tajnosti, prikritosti, pretvarjanja, da so na čisto običajnih dnevnih opravkih, pri čemer so aktivisti vedeli čim manj o nadrejenih »poveljstvih«, ki jih v primeru aretacije tako sploh ne bi mogli izdati. Kot poroča Martin je bilo kljub temu delovanje strogo urejeno, vodeno in je bilo tako malo prostora za samovoljo in lahkomiselnosti. Od pristojnega poveljstva je vodja skupine poznal samo enega člana, s katerim je vzdrževal zvezo. Temeljne naloge peterke so bile tako oskrbovalne, sabotažne, diverzantske in propagandne narave. Martin našteje tudi poglobitne oskrbovalne reči, ki so bile hrana, vseh vrst orožje in municija, eksplozivi, pisalni stroji, telefonski in radijski aparati, rezervni deli za tiskarske stroje in za najrazličnejše stroje v delavnicah, ki so delale za partizansko vojsko, oblačila, obutev odeje, denar, gradivo za ponarejanje dokumentov, kemikalije, sanitetni material, zdravila, ter našteje sabotažna dejanja skupine: »onesposobila je kolono vojaških vozil, tako da jim je izpraznila gume, jim uničila s sladkorjem bencin in s kemikalijami platnene strehe; zažgala je bencinsko črpalko, požagala po potrebi in po ukazu ravno pravi čas telefonski ali električni drog in pripadajoče kable; vrgla je v vojašnice propagandno gradivo Soldati Italiani!; pomagala je preseliti tehniko, ki jo je bil nekdo poskusil

izdati; izpraznila nekaj manjših skrivališč orožja, ki je bilo namenjeno različnim kolaborantskim legijam ipd.« (prav tam: 298) Tu vidimo, kako so akcijske skupine oteževale delovanje okupatorjev in nagovarjale tudi italijanske vojake, ki so jih opozarjali na krivice, ki jih oni dopuščajo s tem, ko delajo za svoje voditelje. Zanimivo je vprašanje, kaj je mišljeno s kolaborantskimi legijami. Enote, ki sta jih ustanovljala tradicionalna politična tabora, denimo Slovenska in Sokolska legija, so delovale ilegalno in niso bile poznane okupatorjem, vaške straže so nastale šele pozneje, poleti 1942, še pozneje pa iz njih MVAC – vojaška policija, ki jo je zasilno oborožila italijanska oblast v Ljubljanski pokrajini.

V Zgodbi o Ferdinandu Esu najdemo drobce iz vsakdanjega vojnega življenja in različne resnične dogodke, tako je omenjeno požiganje vasi okoli Ljubljane, Metlikovi so se bali, da bi požgali njihovo imetje, »kar ne bi bilo za tiste čase nič čudnega, saj so že marca požgali nekaj vasi okoli Ljubljane: Škrilje, Golo, Kurešček, Visoko in Ustje.« (prav tam: 292–3)

Sicer je vsa zgodba tudi nekakšno premišljevanje o tem, zakaj je prihajalo do napak, kakršna je bila nepremišljena reakcija na Ferdinandovo aretacijo. Ena možnost je zaradi osebnih maščevanj, do katerih je prišlo zaradi slabih odnosov: »In če so kdaj prevladovala med ljudmi taka razmerja, potem se je seveda moglo dostikrat zgoditi, da je kako popolnoma osebno mnenje, zraven pa še enostransko, krivično ali sebično, samo počakalo na primerno priložnost ali povod, da je lahko poostrilo upravičeno sodbo o človeku in se pod videzom nepristranskosti in doslednosti – osebno maščevalo.« (prav tam: 295) Na podlagi takšnih odnosov so se nekateri, ki so skupaj preživeli marsikaj hudega, po vojni sprli, še poroča. Primer takšnega povojnega spora je odnos med Venceljem in Štrkom, ki sta se sprla glede razlage zgodbe o peterki Ferdinanda Esa in svoje vloge v njej. Martin daje v tem primeru prav Štrku, čigar spominske zapise kritizira Vencelj – njuna polemika je razkrivala tisto plat zgodovinske stvarnosti, ki je bila »izrazito osebne narave« (prav tam: 296) in po Martinovo med vojno ni neposredno motila »revolucionarnega dejanja« (prav tam). Čeprav se v zgodbi prav Vencelj izkaže za bolj nepremišljenega, pozneje on očita Štrku, da bi razplet zgodbe lahko predvideli, preden sta se z Vasjo izpostavila nevarnosti.

Nepremišljenega ravnanja Martin ne zanika, vendar pa ga hkrati tudi utemeljuje: »Vojaško šolani bralec se utegne ob branju vsega tegale prizanesljivo nasmehniti, *no, to je bila pa res vojska*, ali se celo namrdniti ob misli, kako bi se dala podobna stvar urediti dandanes. Našel se bo tudi kdo, ki bo trdil z gotovostjo udeleženca osvobodilne vojne s priznanim dvojnim štetjem let za pokojnino, *taki pa že nismo bili*, in se bo na ves glas zgražal nad zelenostjo mladeničev, ki so se lotevali stvari, ne da bi jim bili tudi kos.« (prav tam: 328–9) To utemeljuje tudi tako, da so se ti mladeniči skozi boj šele učili bojevati, izpostavi dejstvo, da vojni čas ne omogoča neskončnega zbiranja podatkov in tehtanja možnosti, dalje izpostavi čustvene argumente, ki so kdaj premagali razumske, četrti argument pa je dejstvo, da so si mladi v teh skupinah izbrali najbolj karizmatičnega vodjo in upoštevali njegovo mnenje. Ob teh

argumentih je navedeno tudi, da »mladi ljudje, podobni popisanim, so tisti čas izvršili obsodbo nad 49 organizatorji bratomorilskega boja, kot so pozneje ugotovili zgodovinarji.« (prav tam: 329)

Če so se v vodstvu Komunistične partije spraševali, zakaj je v gibanju več kmetov kot pa delavcev, in skušali spremeniti socialno neugodno razmerje, v katerem je bil po njihovem tudi prevelik delež izobražencev, ima Martin bolj realističen pogled na sestavo takratne slovenske in ljubljanske družbe. Tako se mu zdi, da socialna revolucija ni bila logična posledica te sestave, temveč nečesa drugega: »Tak – recimo oportunistični – sklep bi bil veliko bolj v skladu s socialno sestavo in splošnim stanjem razredne zavesti ljubljanskega prebivalstva, ko bi ga merili s togim metrom naravnega zgodovinarstva ali vrednotili navzoča socialna gibanja samo z že preizkušenimi merili. (prav tam: 330) Med osemdeset tisoč prebivalci Ljubljane je bilo veliko uradnikov, nameščencev, dijakov, študentov, učiteljev, upokojencev, majhnih posestnikov in trgovcev, gostilničarjev, obrtnikov, med katerimi je bilo sorazmerno malo večjih posestnikov, pomembnejših tovarnarjev, trgovcev ali finančnikov, sorazmerno malo pa tudi pravih industrijskih delavcev. Ne pozabi na nezanemarljiv sloj duhovščine ter sloj pretežno levičarskega kulturnega izobraženstva, ki se je zbiralo okoli univerze in književnih mesečnikov. Zavrača torej kvantitativna merila, saj pravi, da razred ni razred, dokler je samo količina, množica, temveč potrebuje zavest, hotenje, usmerjenost in gibanje, le tako lahko za seboj potegne množico. K naraščanju zavesti je pripomoglo tudi, da so bile tradicionalne narodne in politične ustanove omrtvičene, kar pravzaprav predstavlja zunanjo, od gibanja neodvisno okoliščino, s tem pa pripovedovalec zgodbe priznava, da je bil uspeh gibanja odvisen od specifičnega zgodovinskega trenutka in ne le od načrtovanja šolanih revolucionarjev.

Že prej pa Martin omenja peterko Ferdinanda Esa, njegovo dekle je nekoč vprašalo, ali je tudi ta fantič borec, tovariši pa so mu ob tem dali pokroviteljsko priznanje. Največ o tem pove v intervjuju s Tomažem Kalinom, ko ga zaslišuje o tem, zakaj je zgodbo zamolčal. Takrat ga sprašuje, ali je vedel, da je Ferdinand pozneje izdajal, na kar odgovori, da je poznal govorice, da je Ferdinand izdal ne samo skupino, temveč tudi mnogo drugih, da je bil ujet v past in fizično in psihično trpinčen, da so mu grozili s posilstvom in ubojem dekleta. Poročal je tudi o govoricah, da Vasja pri mučenju ni klonil, zato so ga tudi kmalu ustrelili kot talca. Kalina vseeno zanima, zakaj je zgodbo zamolčal in ne razume, da je Martina vse skupaj hudo prizadelo, saj je potreboval njihovo vodstvo in zgled, povedal pa je tudi, da se je pogosto na koga preveč navezal. Kalin spodbudi primerjavo z Rožinim izdajstvom, ki je za Martina drugačno, saj to nedvomno je izdajstvo, nato pa mu naroči, naj poroči o peterki spiše in priloži življenjepis. Martinovo pretirano navezovanje na ljudi na nekem drugem mestu komentira tudi Pisani Tedi, ki se mu njegova lastnost ne zdi primerna »času razuma« (prav tam: 217), ki je nastopil.

Martin o Ferdinandovem izdajstvu ne sodi, čeprav so poročila, ki jih je poveljstvo posredovalo Samu, drastična, da je Ferdinand v karabinjerski uniformi sodeloval pri aretaciji tovariša N. N.

v Rožni dolini, ki ga je poznal. Že iz nenavadnih okoliščin izvemo, da je bil v to verjetno na krut način prisiljen in tovarišem ni želel škoditi: »Obkolili so hišo z vseh strani, preden pa so žrtev odpeljali, se je Ferdinand z njo pogovarjal, in sicer na tako izzivalen, tako nenavaden način, da je bil član družine, ki je pozneje o vsem tem poročal, prepričan, da je želel dati vsem navzočim vedeti, da je izdajalec in da naj to dejstvo sporočijo naprej, če le kako morejo.« (prav tam: 342) Že prej v romanu je tudi povedano, da so Ferdinandu grozili, da bodo pred njegovimi očmi posili in ubili njegovo dekle Julijo, ki pa si je, ko je o izdaji zvedela, prerezala žile. Prav zaradi osebne tragike je Martin do svojega nekdanjega tovariša prizanesljiv. Zadnje srečanje z njim je za glavno književno osebo pomenilo »slovo od mladosti«: »Sklonil sem glavo. Kot v strahu, da se podre svet. Karabinjer me je že trenutek nato potisnil v smrdljivo vojašnično vežo, od tam pa kar sunil po stopnicah, ki so peljale v klet. Ni mi bilo mar bolečine, ko sem padel po kamnitem tlaku, ali krvi, ki se mi je ulila iz nosa, še manj stražarja – v dolgem kletnem hodniku je sedel za strojnico in mi škodoželjno porožljal z redenikom. Globoko v meni je nekaj spregovorilo o času najhujših preizkušenj, ki čakajo človeka v njem samem.« (prav tam: 346–7)

4.7 *Noč in dan* (1977)

V vseh dozdajšnjih romanih se odstira pisateljeva želja popisati slovenski upor v času druge svetovne vojne, kar uresniči v obsežnem romanu epopeji *Noč in dan*, ki prvič izide leta 1977, nato pa še enkrat v skrajšani različici, in sicer leta 1980. Roman prikaže velik nabor mogočih »vlog«, v katerih se je posameznik, ki se je opredelil za Osvobodilno fronto, lahko med vojno znašel.

V času izida je pisatelj član komisije CK ZKS za idejno-politična vprašanja in član komisije Skupščine SRS za mednarodne odnose.

Roman prikazuje nekakšen spopad dobrega in zlega, saj je OF prikazana kot edina prava izbira, protirevolucionarni tabor pa je ves čas prikazan kot neorganiziran, temačen, sektaški, mestoma celo demoničen. V drugem delu romana – še posebej, ko se vojna približuje koncu – postaja vse bolj jasna podoba vojne kot dolge noči in dneva, ki ga nestrpno čakajo še posebej na zadnjo noč, ko domobranci zapustijo Ljubljano, zavzamejo pa jo partizanske čete. Čeprav je ob izgubi dekleta, ki se je zgodila tik pred koncem, Jošt zelo potrta, se prepusti evforiji ulice in se veseli, da je končno zasijal dan.

Romanu postavljajo okvir pisma (mrtvi) ljubici, v katerih pripovedovalec razkriva svojo življenjsko zgodbo do konca druge svetovne vojne. Bralec do konca ni prepričan, kateremu dekletu piše, a izkaže se, da gre za bolničarko Miro, ki je njegova »Evridika«. Pripoveduje o svojem otroštvu in mladosti, predvsem o času tik pred začetkom vojne na naših tleh, konča pa s pesmijo, ki jo piše na večer potem, ko so partizani vkorakali v Ljubljano, torej 9. maja 1945.

Osrednjo književno osebo Jošta Kodra spremljamo v viharju druge svetovne vojne – od začetnega povezovanja z OF v okupirani Ljubljani, podtalnega sabotažnega delovanja, prek italijanskega koncentracijskega taborišča (Gonars in Monigo), kjer ostane do italijanske kapitulacije, pa do odhoda v partizane (Novo mesto), kjer se udeleži turjaške bitke, nato pa je ranjen med miniranjem železniške proge na Primorskem. Tako ga spoznamo kot ilegalca, taboriščnika, partizana, ranjenca, dokler se ob nemški ofenzivi ponovno umakne v Ljubljano, kjer nadaljuje ilegalno delo, proti koncu pa se poveže še z narodno zaščito. Vojna tematika je neločljivo povezana z ljubezenskimi izkušnjami, skozi katere Jošt dozoreva, vedno znova pa je soočen z izgubo svoje ljubljene – prva ljubezen, Milka, se pod prisilo staršev poroči, druga, učiteljica Barbara, v zaporu stori samomor (takšno je uradno poročilo), Veronika se vrne k očetu svojega otroka, bolničarka Mira, ki se izkaže za njegovo pravo ljubezen, pa izgubi življenje kot žrtev črne roke (oziroma kakšne druge domnevno protirevolucionarne vojaške ali policijske organizacije), saj je sodelovala pri reševanju pacienta, ki je bil pomemben revolucionar oziroma komunist.

Poleg ljubezni je predvsem v prvem delu v ospredju tudi prijateljstvo predmestnih dečkov, ki si vsi skupaj kupijo eno kolo in z njim raziskujejo Barje in okolico Ljubljane, skupaj pa tudi stopijo na pot povezovanja z OF – Polde in Ljubo sta bila že prej povezana tudi s komunisti –, tako imenovani kolesarji za nekaj dni odidejo tudi v lški vintgar, kjer se uri v preživetju v naravi in imajo politične pogovore.

4.7.1 Vrednotenje druge svetovne vojne

Roman Joštovo zgodbo predstavlja linearno po kronološkem zaporedju, v retrospektivah pa se vrača včasih v otroštvo ali v zgodbe svojih staršev in staršev svojih prijateljev. Analiza bo zato sledila po etapah Joštovim vlogam v različnih obdobjih. Pogledali si bomo, kako so prikazani okupatorji in kako domači nasprotniki OF.

V prvem podpoglavju pripovedovalec naslovnici svojih pisem pove, da je v svoje delo vključil veliko zgodovinskih dejstev, na katera gleda s časovno oddaljene perspektive, zato poudari, da jih vidi drugače kot takrat, ko so se zgodila. Poudari tudi pluralnost resnice, ki je odvisna od perspektive. To je izraženo v uvodu, pozneje v romanu pa redkeje, saj je prevladujoča perspektiva pripadnika OF, medtem ko so domači nasprotniki vsi prikazani kot bolj ali manj izprijeni, včasih pa je njihova »napačna« odločitev upravičena z neustreznim okoljem, v katerem so odraščali, živeli. V izhodišče pripovedovalec postavi »občutiti« in ne »razumeti« (prav tam: 10), torej bolj kot razumsko poudarja čustveno, njegov namen je bralcu (bolj kot podajati zgodovinska dejstva in podatke) ustvariti vzdušje, v katerem se lahko potopi v Joštovo življenje in občuti stiske in zmagoslavja, ki jih je doživljal.

4.7.1.1 Resnične zgodovinske osebnosti

V romanu je omenjenih več zgodovinskih oseb, vendar se ne srečujejo dejansko z literarnimi osebami. Omenjen je tudi pater Pij (tukaj oče Frančišek), ki je poznan po svojih zamaknjenjih in stigmah, kot spovednik, ki je sam naštel grehe spovedanca, ter po soočanju s hudičem v različnih podobah, slednje je v romanu tudi omenjeno. Največ je političnih voditeljev iz časa vojne, pa tudi iz časov jugoslovanske kraljevine in avstro-ogrskega cesarstva. Oče, ki je bil vojak na Soški fronti, večkrat omeni cesarja Franca Jožefa, do katerega ni preveč prizanesljiv, Gavrila Principa in nadvojvodo Ferdinanda. V zvezi z železničarsko stavko 20. aprila 1920 je omenjen takratni predsednik deželne vlade, dr. Janko Brejc (1869–1934). Od domačih politikov srečamo še nekdanjega ljubljanskega župana Ivana Hribarja, ki je omenjen brez imena in priimka, kakor stari politik in senator, ki se je uredil in zavil v zastavo ob okupaciji skočil v Ljubljano, bana Natlačena, ki je predstavljen nenaklonjeno, očita mu njegov obisk Mussolinija in zatiranje, da se zavzema za svobodo slovenskega naroda in priznava za edino zakonito oblast londonsko vlado, kar gospod Cesar označi za »norosti« (prav tam a: 350). Na drugem mestu je med grafiti, ki so jih pisali aktivisti, omenjen tudi: »Natlačen je izdajalec!« (prav tam a: 390) Poroča tudi o njegovem uboju, škofa Rožmana, ki je vedno imenovan samo kot škof, izvemo pa o njegovem sestanku z OF ter da je postajal »čedalje bolj zaripel in čedalje bolj škof« (prav tam a: 280), o njem razmišlja tudi Ljubo, ki izpostavi, da bo obveljala njegova podoba, kakršen se kaže pri nas, ne glede na to, kako deluje v zunanji politiki. Pozneje je govora Lovru Hacinu in njegovi policiji ter o Leonu Rupniku. V zvezi s Kraljevino Jugoslavijo se omenjajo kralj Aleksander, kralj Peter, general Simović, Vladko Maček, Dragiša Cvetković in Draža Mihajlović, iz revolucionarnega tabora so omenjeni Ljubo Šercer, Vladimir Kante, ki je delal pri Hacinovi policiji in kot obveščevalec za OF – februarja 1945 je bil izdan, aretiran in usmrčen z obešanjem. Od znanih Slovencev omenimo še Henrika Tumo, Louisa Adamiča, Hinka Smrekarja in Frana Saleškega Finžgarja.

Jošt na Turjaku sreča Pavla Strnišo, ustanovitelja Jugoslovanske vojske v domovini, ki ga oče enkrat poimenuje Rdeča larfa.

Osebe, povezane z italijansko okupacijo, so general Mario Robotti (1882–1955), poveljnik 11. armadnega korpusa, Emilio Grazioli (1899–1969), višji častnik fašistične milice, general Mario Roatta (1887–1968), Pietro Badoglio (1871–1956), maršal, ki po Musolinijevem padcu prevzame oblast, general Gastone Gambara (1890–1962), Benito Mussolini, imenovan tudi duce, in kralj Viktor Emanuel. Od znanih osebnosti je omenjen pevec Beniamino Gigli.

Pomenkov o Hitlerju se Jošt spominja še iz predvojnih časov, nato pa se običajno njegovo ime ali izraz »firer« pojavlja v opisovanju političnih in vojaških razmer ali v različnih pogovorih knjiženih oseb o njih. Ko pripovedovalec govori o zunanji politiki, srečamo Göringa, Keitla, Jodla in Ribbentropa. Z nemško okupacijo so povezana naslednja imena: general Alexander Löhr (1885–1947), SS-ovski general Erwin Friedrich Karl Rösener (1902–1946), Friedrich W.

Rainer (1903–1947), feldmaršal Wilhelm Bodewin Johann Gustav Keitel (1882–1946), ki je podpisal uradno nemško kapitulacijo, in tudi habsburški dedič Oton Habsburški. V pogovorih o mednarodni politični situaciji najdemo imena zaveznikov sil osi, najprej francoskega generala Petaina, španskega generala Franca, norveškega Quislinga, sledijo bolgarski car Boris, romunski Antonescu, madžarski admiral Horthy, francoski Laval, slovaški Tiso, hrvaški Ante Pavelić, general Kvaternik. V drugem delu romana je govora o Titu, Šubašiču, Williamu Jonesu, predstavniku zaveznikov pri glavnem štabu, od zahodnih zaveznikov sta omenjena še Winston Churchill in Stalin, navedene so tudi nekatere njune izjave.

Zgodovinska oseba iz mnogo starejšega obdobja pa je judovski zgodovinar Jožef Flavij, o katerem Joštu pripoveduje Julij. Njegova vloga v judovsko-rimski vojni je prikazana kot tipska podoba slovenskih tradicionalnih politikov med drugo svetovno vojno, ki so se zavzemali za politiko čakanja in preprečevanja večjega števila žrtev. Ob omembi izsiljene »spokorniške izjave« duhovnikov na kočevskem procesu tudi navede odlomek iz njegove Judovske vojne.

4.7.1.2 Slutnja vojne in predvojne politične razmere

Podobno kot v romanu *Plat zvona* je prikazan predvojni čas nezadovoljstva prebivalcev, politične razdeljenosti, neurejenost države, nakazani pa so tudi širši, zunanje-politični dejavniki tega časa in opredeljevanje predmestnega prebivalstva do njih.

Joštov oče Peter kot železničar pripada skupini ljudi, ki je o dogodkih po Evropi dobro poučena, poleg tega pa zainteresirana za dejavno udeležbo pri socialnih spremembah. Že ko je bil Jošt star osem let in si je namesto naramnic priskrbel pas za hlače, oče napove »pasje čase« (prav tam a: 18) in je s sinovo samostojnostjo zadovoljen, saj mu utegne priti prav. Prvi neposredno spregovori o bližajoči se vojni potepuh Božiček, ki veliko hodi naokrog, pozna ljudi in opaža, da so iz sebe: »Ljubi mir je preč, fant moj, in ne bodo ga rešile župnikove solzave pridige.« (prav tam a: 25) Nato Joštu našteje vsa nenavadna vedenja ljudi, ki spravljajo zaloge, se zatekajo k *Svetemu pismu* ali razvratu, kar so po njegovem očitni znaki prihajajoče katastrofe.

Književne osebe, ki prihajajo iz predmestnega okolja, o gospodi in vladarjih nimajo dobrega mnenja – Peter Koder veliko slabega pove o cesarju Francu Jožefu, tako tudi Ana, Joštova mama, Božičku reče, da ona ni nobena gospa, saj naj bi to pomenilo, da bi imela nekaj pod palcem, ne bi pa imela sebe. Primer prikaza usihajočega meščanstva oziroma preživetih časov gospode je gospa Emilija, o kateri Joštov oče govori zelo negativno, ob čemer si Jošt kar predstavlja vonj po starih mestnih hišah, moralni razkrojenosti, po preperelem pohištvu, žametnih prevlekah, od moljev požrtih zastorov, mračnih oljnih slikah, na katerih so upodobljeni meščani kmečkega porekla. Iz Poldeta kipi mladeniška razredna jeza, ki zelo poudarja tujost plemičev in ne da priznanja ljudem domačega porekla, ki jim je s podjetnostjo uspel vzpon po družbeni lestvici, ne glede na to, ali je bilo to pošteno. Polde vse skupaj imenuje: »napol kmečka kapitalistična družba z močnimi ostanki tujega meščanstva in

fevdalne preteklosti – na tej zlasti trmoglavu vztrajajo dediči nekdanjega, predvsem tujega plemstva in Cerkve, lastnice velikega dela slovenskih gozdov.« (prav tam a: 101)

Vzoprednico z romanom *Plat zvona* lahko potegnemo tudi glede odnosa do šole – pripovedovalec pravi, da so bile šole starokopitne in brez zveze z življenjem, edino, kar je bilo v njih dobrega, je bilo, da so jim privzgojile nekaj domoljublja in jim odpirale okna v svet, kakršnega niso poznali. Dalje pa kritizira šolo, ki da preveč uporablja glagola »smeti« in »morati« (prav tam: 32) ter preveč ukaluplja mlade v modele »popeglanih« (prav tam: 65) meščanskih dečkov in deklic.

Oče Peter pogosto skozi spomine iz prve svetovne vojne govori o tem, kako izgleda vojna: »ko je naravnost zaželeno, da človek postane žival. In ko postane, se začne vesti kot žival. In potem potrebuješ močnega duha, da vse to preživiš.« (prav tam a: 35) Zanj je razlika med vojnama predvsem v tem, da mu je bilo v prvi zapovedano, kaj je prava, »pravična stvar«, v drugi pa se je za svoj prav odločil sam.

Z idejami oktobrske revolucije se je že novembra 1918 v nemški proletarski revoluciji srečal Poldetov oče, o čemer kolesarjem pripoveduje Polde in pojasnjuje, da revolucija ni uspela, ker jih je bilo premalo, predvsem pa zato, ker so bili slabo organizirani in notranje razdvojeni. Ta dejavnost se pozna tudi pri sinu, saj se že zgodaj zanima za delavsko vprašanje, o katerem razlaga prijateljem, med katerimi Malika imenuje kolesarski delavski razred – tako Malik pravi tudi samemu sebi, ko se sooči z ljubosumnim vojakom, ki mu je speljal dekle na plesu.

Poldetov oče neko spomladansko nedeljo obiše Kodrove in očetu napove, da vse kaže, da bodo doživeli še eno vojsko, iz česar Jošt takoj sklepa, da so Nemci zasedli Češkoslovaško, torej gre za marec 1939, ob tem pa je omenjena tudi priključitev Avstrije leto poprej. Franc se spominja, kako so med vojskovanjem v Galiciji »vedeli«, da druga svetovna vojna ni mogoča, saj bi vse uničila. Franc poroča, da je že dobil vojaški raspored, po katerem bo moral v primeru vojne v vojsko s tovarnjakom vred, skrbi pa ga, kako bi se sploh soočili s tako motorizirano vojsko, kot je nemška. Zanimivo je, kako si Jošt takoj predstavlja drugo svetovno vojno glede na to, kar je od očeta slišal o prvi: »Spet o tekla kri v potokih. Možje bodo padali kot klasje pod koso. Iz ruševin in pogorišč se bo kadilo vse do zvezd. Od topniškega ognja bodo pokali bobniči v ušesih in se razkrajala zdrava pamet. V trenutkih zatišja bodo fantje na glas prebirali zaljubljena dekliška pisma in kvantali kot profesor Železnikar. Človeški obup se bo norčeval iz samega sebe in skušal onesnažiti zadnjo iskrico kakega upanja.« (prav tam a: 106) Ko uporablja prihodnjik, Jošt misli na pričakovani pogovor dveh kameradov iz prve svetovne vojne, ki bo sledil, hkrati pa je s tem nakazano, da se bo krvava zgodovina ponovila tudi novi generaciji. Franc za svojega sina pravi, da ima »polno betico« vseh mogočih »komunističnih norosti« (prav tam), ob čemer ga Peter spomni na njegovo sodelovanje v nemški »boljševiški prekuciji« (prav tam).

V soseski Kodrovih vsi o vseh vse vedo, med drugim, kaj si kdo misli o Hitlerju, opisana so njihova stališča do različnih vprašanj, predvsem pa se Jošt s politiko srečuje v šoli, kjer učitelji brez zadržkov razkrivajo svoja politična prepričanja, očitne delitve so med sokoli in orli oziroma slovenskimi fanti, pri čemer denimo profesor Janez Repar preferira sokoliče, ki pripadajo telovadnemu društvu tradicionalne liberalne oziroma napredne stranke, Franc Špas pa obožuje kralja, Jožef Vatovec je republikanec. Omenjeno je stalno rivalstvo med telovadmi društvu, za katerimi so stale politične stranke, Joštov oče pa vse skupaj vrže v isti koš in primerja z vojnimi časi, ko so bili v istih jarkih ljudje vseh prepričanj. Skrajnejše menjenje spozna pri Matevžu Vrtačniku, pri katerem opazi neprikrito sovraštvo do nekaterih ljudi, slojev, organizacij in ustanov.

O vseh sosedih ima Peter izdelano mennje glede njihove politične opredelitve – tiste, ki so vedno volili tiste, za katere se je zavzemala vladajoča oblast, imenuje »politični figarji« (prav tam a: 114), konservativce, ki naj bi mislili, da sta revščina in zaostalost človeku dani od Boga, je imenoval »klerikalne uši« (prav tam), »premožni liberalci« (prav tam) pa so bili zanj tisti, ki so svojo prostost iz slabe vesti razgllašali za splošno. Franca Petka je, imel za poštenega socialista malo starinskega kova, mesarja Antona Svetka za »prodanca najbolj nazadnjaški klerikalni politiki« (prav tam), Lojzeta Zvitorepca pa je celo sumil za oboževalca Hitlerja in Mussolinija. Tu je omenjena tudi nemška manjšina, ki se je začela predvsem po *Anschlussu* glasneje oglašati in delovati v okviru t. i. kulturbunda, in sicer kot nemčurji in vsa »špekulantska golazen« (prav tam a: 115).

Zaostrovanje razmer v svetu natančno spremljajo tudi kolesarji, ki jim Ljubo poroča s kar natančnim navajenjem podatkov: »1936: Nemčija zasede Porurje. Italijani si priključijo Abesinijo. Malo nato priredi Franco puč v Španiji. Še malo pozneje se ustanovi Os Rim–Berlin. 1937: Japonska napade vnovič Kitajsko. 1938: Nemci zasedejo Avstrijo na veliko zadovoljstvo velikega števila Avstrijcev. Temu pravijo Anschluss. Malo pozneje zasedejo Nemci Sudete, Poljaki Tešin, Slovaki razglasijo avtonomijo, ravno tako Podkarpatska Ukrajina. 1939: Nemci zasedejo Češko. Slovaška se pridruži Nemčiji. Franco zavzame Madrid. Italija zasede Albanijo. Nemčija in Italija skleneta železni pakt. Tu smo zdaj.« (prav tam a: 115) Doda, da je na vrsti Poljska, če se ne moti, Malik pa, da je njegov mojster mnenja, da bomo za Poljaki na vrsti mi, saj Nemce pozna in ne bodo odnehali, dokler »ne dobijo po repu« (prav tam). Matjaž se vpraša, kaj pa bodo storili Rusi – v Ljubovem odgovoru je že zaznati naklonjenost Sovjetski zvezi: »Zato se pogaja z vsemi, ne da bi pozabila na to, kar jo spremlja vse od intervencijskih vojn po Oktobrski revoluciji.« (Prav tam) Ljubo tudi meni, da bi bila zagotovo kos Nemcem, glede na to, da Ljubo prej našteva dogodke do železnega pakta (22. maj 1939), do sporazuma Hitler–Stalin (oziroma Ribbentrop–Molotov, 23. avgust 1939) še ni prišlo, in fantje se celo sprašujejo, ali bo kdo branil Poljsko. Ljubo in Polde sta predvsem protiimperialistično razpoložena in menita, da kapital misli po svoje in da Velika Britanija ne bo ničesar rešila, saj

je z italijanskim napadom na Abesinijo celo zaslužila, tiste, ki menijo, da bodo Angleži vse spravili v red, pa imenujeta »anglofili« (prav tam a: 217). Zavedajo se, da bo morebitna obramba Poljske pomenila začetek druge svetovne vojne. Kolesarjem se pridruži mladi kmet, ki se zaveda, da se nekaj kuha v svetu. Z Ljubom govorita o fašizmu, ki že vlada v Italiji, Nemčiji, Španiji, nekaj podobnega pa v Romuniji in na Madžarskem, Ljubo sodi, da ima fašizem tudi pri nas »dosti prijateljev« (prav tam). Kmetu, ki meni, da so Nemci ob pamet, Ljubo razloži, da jih je strah, da bi tudi Jugoslavijo priključili Osi in pravi, da so tudi pri nas petokolonaši, uniformirani in oboroženi kulturbundovci, in to ne le na Kočevskem. Ljubo nato potoži nad tem, da žandarji namesto njih lovijo komuniste ter da se simpatije vlade obračajo k Nemcem in Italijanom.

Opravljanje mature Joštove generacije je zaznamovano z napetostjo – opisuje, kako si profesorja matematike in kemije med seboj šepetata o vojaških pripravah, gradnji zaklonišč, utrjevanju kleti.

Poleg Poldeta in Ljuba Jošta o politiki izobražuje in usmerja predvsem Barbara, ki mu daje gradivo in literaturo – tudi od takratne oblasti prepovedano oziroma nezaželeno –, ob kateri lahko premišljuje o teh ključnih vprašanjih, denimo skozi zgodbo Henrika Tume, ki je liberalno politično usmeritev zamenjal za socialistično. Opazovanju sveta in družbe okoli sebe Barbara pravi »socialna radovednost« (prav tam a: 128). Ves ta vpliv na Jošta se izkaže za uspešnega, saj skozi prizmo socialnih razlik sodi okolico, vendar ob tem ostane samosvoj. Tako opazuje nenavaden prizor, ko sredi Trnovega zagleda nenavadnega jezdeca, ki se zdi, kot bi prišel iz Anglije ali iz 19. stoletja, saj je v bleščečih se škornjih, z usnjenim bičem. Jošt, ki se mu zdi prizor smešen in kot da ne sodi v okolje, hitro naniza nekaj negativno obarvanih stereotipov: »Kaj neki si misli tale veličastni gospod, ko takole vzravnano jezdi med temile našimi vrtniki in hišicami? Je baron, grof, tovarnar? Je Slovenec ali Nemec? Da ni Nemec, nemčur, kulturbundovec, nemški ali avstrijski nacist ali kaj podobnega?« (prav tam a: 133) Dalje se sprašuje, kakšen je namen njegove ježe, šport ali razkazovanje, ob tem pa naj bi Jošt čutil posmeh in ne zavisti. Nekaj Joštovih sošolcev je prihajalo iz takšnega okolja – opiše urejene hiše s stranišči in kopalnicami, celo s centralno kurjavo, z vrtovi, na katerih so gojili izbrano cvetje, drevesa, plemenite pse, mačke, ptice, imeli so založene police s knjigami, dragocene preproge in kristalno posodje, za urejenost pa najete služabnike in hišnike, otroci pa tudi domače učitelje. Pripoveduje o sošolcu, ki je tekoče govoril nemško in fracosko, učiteljica pa naj bi mu bila vsestransko na razpolago. Močno poudari namreč, da so v tej družbi veljali drugačni moralni standardi, pogosto jo povezuje z razvratom. V to okolje so včasih prišli sošolci na zabavo in pripovedovali, kako »bomba« in »prima« (prav tam a: 138) je bilo. Teto Emilijo, ki je predstavnica tega sveta, Jošt tudi obišče. Vse v njeni vili je staro, nekoliko razpadajoče, obledelo, porumenelo, s stropa se luščijo plasti mavca, celo služabnica je zelo postarana in sključena. Sicer je Emilija zdrava in pri močeh, a zelo naveličana, vdana, živi v spominih na

radoživo mladost, polkovnika Jensterleta ter blišč nekdanjih plesov in zabav, v času, o katerem zgodovinarji ne pišejo pravično, se ji zdi: »Mislijo pač, da so demokratje, zato da morajo trezno, brez duha in domišljije pisariti o tistih čudovitih časih.« (prav tam a: 157) Kot za vsako generacijo, je tudi za Emilijo najlepši čas čas njene mladosti, a opozori na to, kako so se nekateri navduševali nad propadom Avstro-Ogrske, zdaj ob vzponu nacizma, pa nam utegne biti žal za njo. Vzpostavljajoči se sistem in nasilje ji nikakor nista všeč: »tole, kar se zdaj dogaja v Nemčiji, je pruska varianta nemštva. Nič več žlahtnega ni v njem. Po njenem bo ta nemški socializem poguba tako za Nemčijo kot za Avstrijo. Včasih so Slovenci iz srca sovražili bradatega Franca Jožefa, ná, zdaj pa nekateri malikujejo Hitlerja, tega brezglavega pleskarskega šušmarja, ki se ima celo za slikarja.« (prav tam a: 161–2) Joštu se zdi, da slednji pri nas nima mnogo oboževalcev, morda jih je kaj na Štajerskem in pri med nami živečih Nemcih. Pred drugo svetovno vojno je pri nas živel kar nekaj Nemcev, nemška manjšina naj bi takrat štela okoli trideset tisoč ali več ljudi.¹¹ Največ je bilo Kočevskih Nemcev ali Kočevarjev, ki so tam živeli že od prve polovice 14. stoletja.

Opisani svet je kontrast proletarskega predmestnega sveta, kjer so bila stanovanja brez kopalnic, celo brez vode in stranišč, kljub temu, da so delavci zaslužili manj, so morali plačevati zasebne zdravnike, posojila pa so dobili z oderuški obrestmi. Ob tem je Jošt prepoznal tudi varuhe obstoječega neurejenega in nepravičnega sistema, ki so bili policaji, uradniki, financarji in duhovniki, vsem pa je bilo skupno, da so imeli oči kot na preži. Veliko brezposelnih je čakalo na sezone priložnosti za zaslužek, npr. kidanje snega, vedno znova so do njih prihajale informacije o novih odpuščanjih, zato je razumljiva njihova jeza na industrialce, stanodajalce so imeli za oderuhe, uradnike za podkupljive, poštarje za tatove, železničarje za tihotapce itd. Zdomci, ki so odhajali na delo v Nemčijo, so prinašali novice o tamkajšnji urejenosti razmer za delavce in pripovedovali, kako imeniten red je uvedel Adolf Hitler: »vsakdo ima svoje delo, vsakdo svoj kos kruha, vsakdo svojo uniformo. Celó v delavskih barakah da imajo kopalnice in radijske sprejemnike.« (prav tam a: 141)

V negotovosti jeseni 1940 Muc in Jošt pričneta študij prava, pri čemer Muc sploh ne računa na resen študij, brucovanje se mu zdi le mladostna utvara. Glede na negotove razmere Jošta preseneti Milkina odločitev, da se bo poročila z dogovorjenim ženinom, njen oče je namreč mnenja, da si mora ravno v takšnih razmerah zagotoviti kolikor toliko trdno eksistenco. Njeno izdajo nato Jošt označi za »kapitulacijo« (prav tam a: 148) pred zahtevami staršev.

¹¹ Podatki o predvojnem številu Nemcev pri nas so sledeči: »Statistični urad Kulturbunda je v Sloveniji januarja 1941 naštel 28.075 Nemcev, nemška publicistika pa je ocenjevala, da je bilo med obema vojnoma v Sloveniji od 50.000 do 70.000 Nemcev, od tega 14.000 do 20.000 na Kočevskem. Po ocenah naj bi bilo leta 1928 na slovenskem Štajerskem okoli 32.578 Nemcev, od tega 10.000 v Mariboru in okoli 4800 v Apaški kotlini.« Po vojni, leta 1948 pa so jih našteali le še 1824, saj se jih je mnogo izselilo, so bili izgnani ali pa se niso želeli opredeliti za Nemce. (Na spletu)

4.7.1.3 *Aprilska vojna, kapitulacija Jugoslavije in NDH*

Z navedkom citata iz letaka »Proti kapitulaciji« se avtor ne izogne prvotni protiimperialistični usmeritvi poznejše OF, ki je pozivala k uporabi proti obema taboroma imperialističnih »razbojnikov« (prav tam a: 163, 169) – proti fašistom in proti Angležem. Časi okupacije so za pripovedovalca »črni dnevi« (prav tam a: 165) in preden jih začne opisovati, načne vprašanje pomnjenja, pozabljanja in zapisovanja spominov: »Malokdo bi danes še kaj vedel o štoklji, ki je ranjena tavala po razrušenem Beogradu, ali o medvedu, ki je s Kalemegdana ves zmeden odhlačal k Donavi, bežeč pred mestom, ki je gorelo in se kadilo nad sedemnajst tisoč mrlič v razvalinah zaradi operacije »Kazen«, če ne bi bil tega v svojih spominih zapisal sir Winston Churchill.« (prav tam)

Pripovedovalec poroča o tem, da ljudje večinoma niso vedeli, da so se jugoslovanski politiki z Nemci dogovarjali glede prevoza čez Jugoslavijo za napad na Grčijo in o Hitlerjevem »Napotilu št. 25«, o katerem je javnost izvedela iz nürnberškega procesa in ki je vseboval načrt o uničenju Jugoslavije. Med ljudmi je vladala panika, potekali so protesti pod geslom: »Bolje rat nego pakt« (prav tam a: 166) proti pristopu k trojnemu paktu (ki jih je spodbujala tudi britanska vlada, saj – kakor lahko sklepamo tudi iz v romanu navedenih Churchillovih besed – je s tem želela zaustaviti Nemce), pri katerih so sodelovali tudi kolesarji in 27. aprila (!) pred Univerzo vzklikali zoper Trojni pakt in terjali pogodbo o medsebojni pomoči s Sovjetsko zvezo, na isti dan kot so se pri Hitlerju zbrali Göring, Keitel, Jodl, Ribbentrop. Datum protestov na tem mestu ni pravi – očitno gre za lapsus, saj so se sicer protesti odvijali točno en mesec prej, 27. marca 1941. Te proteste vidi pripovedovalec kot znamenje preboja mladih v aktivno držo, k jeziku politike, upora, besa in pripravljenosti. Krivdo za utvare protestnikov pripovedovalec pripiše Churchill, ki je računal na jugoslovansko-grško-turško zavezništvo, ki bi ustavilo nemško prodiranje. Joštov oče nasprotno meni, da Grki kot majhen narod ne bodo učinkovita pomoč, Turki pa se verjetno ne bodo izpostavili zaradi svojih sosedov in se ne bodo priključili vojskovanju z Nemci. Ozračje po teh dogodkih je opisano kot negotovo, napeto, ljudje kot nemirni in nestrpni, tudi prestrašeni. Kolesarji se nato odpravijo »v prostovoljce«, pripovedovalec pa pojasni tudi tiste okoliščine, za katere takrat niso vedeli, denimo za Churchillovo brzojavko predsedniku Simonoviću, v kateri ga je skušal prepričati, naj vsaj napadejo Italijane v Albaniji. Vlada naj bi v tem času ljudi mirila in prikrivala informacije.

Literarno dogajanje avtor včasih zelo natančno umesti v sočasno svetovno dogajanje – zgodovinska dejstva in usoda književnih oseb se v naslednjem opisu dogajanja zanimivo prepletejo, pripovedovalec pa naslavlja neposredno naslovnico pisem:

Če pogledaš v zgodovinske knjige, boš ugotovila, da je tisto noč, ko so se kolesarji z vlakom cizili proti Novemu mestu, Stalin poklical v Kremelj jugoslovanskega poslanika in delegacijo, ki je bila prišla na pogovore, in jim ponudil pogodbo o tem, da bo spoštovala neodvisnost, suverene pravice in teritorialno neodvisnost dežele. Že pred tem je mogočni knez Pavle odpotoval v Grčijo, Mussolini je

poklical k sebi Anteja Pavelića, sir John Dill je v Beogradu naletel na »zmešnjavo in otrplost. (prav tam a: 168)

Pripovedovalec zatem ponovno izrazi svoje neodobravanje predvojne meščanske politike, po njegovem so bili vsi politiki podkupljeni, zbegani, neodločni ali brez pravega vpliva. To verjetno temelji na zbeganosti klerikalcev, ki so decembra 1940 nenadoma ostali brez vodilnega izkušenega politika Antona Korošca, poleg tega pa tudi pozneje liberalcem in Slovenski ljudski stranki ni uspelo organizirati prepričljivejšega odporniškega gibanja oziroma so jih komunisti (z ostalimi ustanovnimi skupinami) prehiteli. Razen ob slovenski politiki se pripovedovalec pomudi še ob jugoslovanski in svetovni, ko navrže vlogo »starega hrvatskega prebrisanca« (prav tam) Vladka Mačka, ki je po padcu Cvetkovićeve vlade »igral na iste karte« (prav tam), poroča o samomoru madžarskega predsednika vlade, ko so se nemške enote že vozile skozi državo, o Churchillovem govoru 27. marca (tokrat je mesec pravi) pred »svojimi konservativci« (prav tam) ki jim je dejal, da je »jugoslovanski narod našel svojo dušo« (prav tam) in je računal, da bodo na Balkanu odprli fronto in Nemce napeljali k napadu na Sovjetsko zvezo.

Posredno pripovedovalec omeni, da so vojašnice in vojaška skladišča kar odprli, ljudje pa so od tam nosili živila in nekateri tudi orožje – to je zanimalo manj ljudi. O boju jugoslovanske vojske je rečeno samo, da so vojaki podrli nekaj mostov in predorov in požgali skladišča, nato pa so se umaknili. Iz pripovedovalčevih besed je razvidno, da ljudem za državo, ki so jo imenovali »ušivo« (prav tam a: 169), ni bilo mar. Komunistični letak *Proti kapitulaciji*, ki ga kolesarji niso videli, so pa poznali njegovo vsebino, je opozarjal na nevarnost imperializma – fašističnega italijansko-nemškega ter angleškega, komunistom nasprotno pa je časopis *Slovenec* poročal o rodoljubnosti francoskega maršala Petaina, ki je bil klerikalnemu taboru zgled uspešne rešitve danih razmer, ki je vključevala kolaboracijo z okupatorji. Že takoj ob okupaciji sta bili med ljudmi vsaj dve vrsti mnenj: eno, da se je treba braniti, in drugo, da je to brez pomena, saj niti Poljska niti Francija nista zdržali. To sejanje strahu, nezaupanja in obupa pripovedovalec pripisuje nemški »peti koloni« (prav tam a: 169) – večinoma pri nas živečim Nemcem in ostalim simpatizerjem. Situacijo z Nemci pojasnjuje natančneje; pravi, da je v Sloveniji takrat živelo okoli 30.000 Nemcev, od tega 11.000 Kočevarjev, »poleg tega pa so zadnja leta, zlasti po Anschlusu, preplavljali deželo nacistični turisti in poslovni ljudje. Domači Nemci so imeli svoje časopise, organizacij, obveščevalne in teroristične skupine in enotno vodstvo za vso Jugoslavijo.« (prav tam) Pripovedovalec predvsem očita oblastem, ki so sicer najprej »kdaj pa kdaj trje prijemale« (prav tam a: 170), po kapitulaciji Francije in Petainovi Višijski Franciji pa so popuščali in izvajali tako imenovano politiko dobrikanja, kar je prineslo celo protijudovske ukrepe; naveden je »*numerus clausus*« (prav tam) za študente. Očitno so pristaši nacizma v mestu tudi grafitirali – Jošt pa ob napisu *Sieg-Heil* sprva sploh ne ve, kaj naj bi to pomenilo. Lenčka poroča o nemških vohunih, ki naj bi imeli sezname ljudi in podatke o njihovi naklonjenosti Nemčiji, Malik o mojstru, ki mu je nekdo ponujal denar, če bi narisal vodovodno shemo mesta, zanimivo pa je, da Ljubo poroča o mladih Kočevarjih, ki so odhajali

v Nemčijo, nato pa so jih na Nizozemskem, v Belgiji in Franciji že videli kot pripadnike enot SS. Kočevarska zgodovina je še vedno odrinjena in nedorečena tema, ki niha med skrajnima stališčema. Seveda so bili nemška manjšina na slovenskem predmet nacistične propagande in se jih je kar 97 odstotkov odločilo za selitev na nemško ozemlje, nekateri pa tudi v matično Nemčijo, vendar so se tisti, ki so ostali v vaseh, s svojimi slovenskimi sosedi večinoma pridružili partizanom (gl. Mekina 2004).

Pripovedovalec v romanu o ravnanju slovenskih Nemcev (in t. i. nemčurjev) pove še več – da so dobili navodilo, naj se pred mobilizacijo poskrijejo, predvsem po beograjskem puču (pod vodstvom generala Dušana Simovića), ko so nemški mediji (prej je omenjen časopis *Volksruf*) poročali o uničevanju nemških trgovin, šol, kmetij in o preganjanju Nemcev, o čemer naj ne bi bilo resničnih poročil, a je kljub vsemu v Gradec pribežalo okoli pet tisoč beguncev iz Jugoslavije. Ljubljancani so v tistih dneh veliko pripovedovali, kako so videli kakšnega agenta z nemškim ovčarjem, ki je izgledal kakor »šturmovec« (prav tam a: 171) – pripadnik enot SA oziroma paravojaške organizacije Sturmabteilung –, širijo se tudi govorice o kupovanju blaga za nacistične zastave in nemškem pritisku na železnice glede prevoza čet. Negotovi podporniki mladega kralja še upajo na rešitev, nasprotniki pa pričakujejo njegov umik.

Nemir v mestu je koristil prodajalcem časopisa, ki so v tistih dneh veliko prodali, iz odmevnih novic pa so se celo norčevali, obenem je že nastopilo varčevanje – omenjena sta ukrepa enotne krušne moke in uvedba brezmesnih dni – ženske na trgu pripovedujejo, da se žito na veliko prodaja v Nemčijo.

Dan pred napadom na Jugoslavijo, na aprilsko soboto se prostovoljci odpravijo na »vojno pustolovščino« (prav tam a: 172) – o tem pripovedovalec najprej poroča zelo jedrnato o klavrnem koncu, ko so jih v Zagrebu nove oblasti »navdušene nad nemško svobodo in pijane od žganja, nagnale kot naivne zapeljance nazaj,« (prav tam), Kraljevine Jugoslavije je bilo tako konec, čemur pripovedovalec doda, da so si jo razdelili v dobrih desetih dneh Nemci, Italijani, Madžari in Bolgari, nastala pa je še »Nezavisna država Hrvatska«. Za to razlago se pripovedovalec vrne na točko, na kateri so kolesarji tja odšli – doma so se vsi poslovili, samo Matjaž je pobegnil brez slovesa, saj mu oče »domoljubne norosti« (prav tam) ne bi dovolil, čeprav je bil pristaš sokolov in navdušen monarhist, Joštov oče pa je sinu celo dal nekaj denarja in čevlje, čeprav je mnenja, da iz vsega tega nič ne bo. Na tej točki se poleg obrambe domovine takoj pojavijo tudi ideje o razrednem boju v »posebnih vojaških razmerah« (prav tam a: 173), o katerem vso pot na vlaku pripoveduje Polde. Formulacija kaže na to, da so komunisti namenoma izkoristili nastalo situacijo in vojno za socialno revolucijo. Med prostovoljci je tudi eden, ki ima komunizem za enako grožnjo, kot sta fašizem in nacizem. Sicer so imeli prostovoljci do vojne podobna pričakovanja kakor v prejšnjih – dekleta jim na postajo prinesejo šopke, hrano in pijačo, Matjažu je ena tako všeč, da jo vpraša po naslovu, ki ga ostalim ne želi povedati, da ne bi oni pisarili njegovi izbranki. Kraljeva vojska je v nasprotju s

prostovoljci opisana kot brez navdušenja, slabo organizirana, posebno slaba pa je tudi organizacija opremljanja in oborožitve prostovoljcev, ki so izvedeli, da se je pričakovani napad začel z vseh strani, niso pa dobili nadaljnjih ukazov. Ko so pojedli, kar so prinesli s seboj, so se prehranjevali pri domačinih, ki so bili prijazni, a so nanje pogosto gledali s sočutjem, saj so vedeli, da je vse skupaj zaman. Takšna podoba stare jugoslovanske vojske je ves čas prisotna v romanu in se je po vojni močno utrdila v strokovnem in v splošnem mnenju, danes pa zasledimo tudi prispevke, ki o njej kažejo drugačno sliko, ki izpostavlja problem prepozne razglasitve tajne mobilizacije, zaradi česar vpoklicani rezervisti niti še niso dospeli do zbirališč in svojih enot.

Vzrok neorganiziranja prostovoljcev je bil v njihovi povezanosti s komunisti. To kolesarjem pove neki neznanec približno petintridesetih let, ki jih seznani o pogajanjih z dravsko divizijo jugoslovanske vojske, s katero so se pogajali delegati komunistov in bili zato zaprti. Prostovoljcev niso pošiljali na meje, temveč proti Kočevju in Bosni. Pomenljive so neznančeve besede, ki razkrivajo bolj revolucionarno kot osvobodilno plat oziroma vsaj njuno zanj neločljivo prepletenost: »Naj je bila Jugoslavija še tako izkoriščevalska, treba jo je braniti. Bila je in ostane naša. Red v njej morajo narediti sami. Beograjska vlada je že zdavnaj vse skupaj izdala. Generali da so se vnaprej podelali v hlače. [...] Vojna je za vojsko izgubljena, ne pa za nas.« (prav tam a: 176) Matjaž nato neznanca vpraša, kaj to pomeni za nas, ob čemer se ta nasmehne in pravi, da je mislil: »delovno ljudstvo, zlasti pa na domoljubno in bojovito delavsko in študentovsko mladino, pripravljeno braniti domovino, kakršna koli je že.« (prav tam) Zatem pove, da je bil napad nemški odgovor na državni udar in upiranje pristopu k trojnemu paktu, da so Nemci bombardirali tudi Zidani Most in streljali na Ljubljano, pove pa tudi, da se morajo oni pripraviti na dolgotrajno podtalno vojno. Zatem Polde poskuša najti zanesljivo zvezo v mestu, vrne pa se z informacijami o zmedu med vojaštvom in starimi politiki ter da bo prav kmalu prišlo do uradne kapitulacije. Polde pričakuje pobeg gospode – morda so s tem mišljeni politiki, ki so odšli v emigracijo v London. Več podrobnosti se razkrije v pogovoru Malika in Ljuba, ki govorita o odnosu jugoslovanske vojske in komunistov – Ljubo pravi, da je kljub vsemu pričakoval, da bodo glede na resnost situacije prostovoljce vključili v obrambo, Malik pa se spomni razglasa jugoslovanskega Centralnega komiteja, v katerem je pisalo: »Združite se in nudite odpor izdajalskim oblastnikom, ki nameravajo upropasti deželo ...« (prav tam a: 178) Do objave razglasa je prišlo pred 27. marcem, kakor poroča Ljubo, pod vlado Cvetković-Maček, sogovornika pa dalje premlevata obračun pronemške in proangleške struje v jugoslovanski politiki in Simovićev vojaški udar, ki je bil v angleškem interesu. V tem pogovoru se razkriva namen komunistov, zakaj so spodbujali pristaše k prostovoljni priključitvi vojski – da bi »razkrinkali« (prav tam a: 178) dejanske namene uradne oblasti. Kolesarja govorita še o starem znancu, ki sta ga srečala s pripadniki mladinske komunistične organizacije SKO iz Slovenskega kluba – ta je namreč pravil, da bo možno edino partizansko bojevanje. Dalje mladeniča šepetata o razdeljenosti v hrvaški družbi med »mačkovci« in »frankovci« (prav tam

a: 178). S pojmom »frankovci« so navadno označeni hrvaški nacionalisti (k tem so spadali tudi ustaši), »mačkovci« pa so bili privrženci Vladka Mačka. Zaskrbljena sta za svojo usodo, Ljubo je prepričan, da je tudi med jugoslovanskimi častniki vsaj nekaj poštenih, somišljenikov, Malik pa premleva, kako je mogoče, da so vsi vplivni ljudje nekemu »prodani« (prav tam a: 179), pri čemer izpusti samo »prodanost« (prav tam) idejam komunizma in vplivu Sovjetske zveze.

Odločnejši od prvih je Polde, ki vztraja pri optimizmu in izpolnjevanju svojih nalog, obenem pa je mnenja, da jih gospoda ne bo pustila zraven. Temu sledijo Joštovi zapiski s prvoosebni pripovedovalcem, v katerih nadaljnje dogajanje do vrnitve v Ljubljano podrobno opiše. Prostovoljci v koloni z zastavo in harmoniko vkorakajo v vojašnico v Zagrebu, ljudje jih čudno gledajo, na stenah pa vidijo grafite »Živio Ante Pavelić!« (prav tam: 180). Opreme in orožja prostovoljci tu ne dobijo, Jošt pravi, da so izgubili zaupanje še v vojsko, bili so razočarani, njihova pričakovanja neuresničena, izvedeli so, da se vojska organizira nekje v Bosni, da je v Zagrebu zaprt cel polk iz Karlovca, ki se je uprl, da so zaprti tudi nekateri slovenski rezervisti, medtem ko je Jošt povsem obupan, se čudi tistim, ki so sposobni igrati igre in kvantati. Jošt opazi arhivske dokumente, ki jih je nekdo zažgal.

Nenadoma nestrpno čakanje preseka prihod Nemcev, Jošt dogajanje opazuje skrit. Nemški vojaki so brezizrazni, zdolgočaseni ali utrujeni, z njimi pa sodelujejo tudi civilisti s trakovi na rokah, ki so videti smešni, oblečeni različno, nekateri s klobuki, s čepicami ali razoglavi, smrdijo po slabem žganju, ob prizoru pa Jošt pomisli, da se nemara kaj podobnega prav tisti trenutek dogaja v Ljubljani. Prostovoljci morajo vse, kar imajo vojaškega, oddati, tisti, ki so prišli iz Maribora že v uniformah, se morajo sleči. Na tem mestu prvič srečamo poimenovanje »ustaš« (prav tam a: 183) – tako rečejo človeku, ki med preiskovanjem, ali ima kdo še kaj vojaškega, surovo kriči, za njim pa zbrane nagovori majhen človek s slavnostnim nastopom, ki jim pove, da prevzemajo oblast v NDH in da je končno svoboda. Prostovoljcem nato svetujejo, naj se v štiriindvajsetih urah »poberejo« (prav tam) domov, kje bodo lahko varno šli, jim ne ve povedati. Zunaj ljudje popivajo in vpijejo: »Bog i Hrvati« (prav tam a: 184), poznano ustaško geslo, in se nasilno vedejo, nekdo deli jugoslovanske bankovce. Kolesarji nato na poti srečajo več skupin narodnih straž, ki jih Ljubo imenuje kmečka sodrga. Na poti izvejo podrobnosti, da so Hrvati razglasili NDH, da je komandant neki Kvaternik in da imajo Nemce za osvoboditelje. Zunanji znaki okupacije so zastave s kljukastimi križi in zvonjenje zvonov, ki se Joštu ne zdi umestno. Pot domov ni enostavna, saj jih kar naprej zasmehujejo, zmerjajo, dolžijo navdušenja za vojno, mostovi na meji so neprehodni, kar pot podaljša, na srečo najdejo prenočišče pri dobrih ljudeh, ki jim dajo navodila, kje bodo lahko prišli v Slovenijo. Ko prečkajo Sotlo, jim kmetje povedo, da vsaj opostošenje ni hudo – nekaj požganih kozolcev, razbitih avtomobilov ali zavržene vojaške opreme, ki jo odsvetujejo pobirati. Pri omenjenih kmetih je prisoten močan strah pred komunisti, ki se potikajo po deželi poleg potepuhov in roparjev: »Komunisti bi radi pobrali kmetom zemljo, meščanom hiše in vpeljali skupne kotle in skupne ženske.

Cerkve bi požgali, duhovne pobili in za otroke naredili jasli kot za živino. Oni imajo enega takega med seboj, samo da ga še niso odkrili. A ga bodo že še in bo potem nehal pisariti po stenah Živel Stalin!« (prav tam a: 187) Mnenje o komunistih je slabo, posplošeno in poenostavljeno, polno nekoliko grotesknega pretiravanja, vaščani si pod tem pojmom predstavljajo celo uvedbo »skupnih žensk« (prav tam). Ravno to pretiravanje relativizira njihov odpor do komunistov, ki se zdi po teh izjavah nerazumen, smešen. Polde jih nato vpraša, komu so naklonjeni, ali se imajo za mačkovce ali za paveličevce, vendar, preprosti kot so, niso izrazito politično opredeljeni – pravijo, da so zavedni Hrvatje in da se ne bi radi vojskovali, držijo se navodil, saj jim obljublajo mir in svobodo. Nemce imajo za gosposke in plemenite in menijo, da so nekoč bolje živeli kot v Jugoslaviji – nikoli niso marali srbskih žandarjev. Njihova prva skrb je preživeti družine, za podkrepitev svojega mnenja pa navedejo še avtoritete, ki mislijo enako: župan, župnik, cerkovnik, nadučitelj in poštar. Zanimivo, da jih kolesarji ne obsojajo (druga merila kot pozneje za domače nasprotnike), Polde meni, da so zapeljani, da so se ujeli na »limanice sebičnosti in nevednosti« (prav tam a: 188). Govorice o ustaših, četnikih, domobrancih in taboriščih, v katerih »na debelo koljejo« (prav tam a: 409) Srbe, Cigane, Žide, Slovence, Hrvate in ostale nasprotnike, pridejo pozneje v Gonars, kjer je zaprt Jošt.

Kolesarji imajo o razmerah doma precej omejeno vedenje, na gozdni stezi srečajo moža, ki jim pove, kako je z vračanjem prostovoljcev domov, kako so prestrašeni, kako klatijo neumnosti, da bo Hitler zavzel ves svet, nekateri so s seboj prinesli orožje, vojaške potrebščine. Tudi on pričakuje, da jih bodo Nemci pustili pri miru, čeprav ni njihov navdušenec, Hrvatov pa sploh ne mara in pravi, da so podivjali – pripisuje jim atentat na kralja Aleksandra leta 1934, Vladka Mačka pozna, ne pa tudi Pavelića in Kvaternika, Mačka je razumel kot Hitlerju nakonjeno opozicijo beograjski vladi, dokler ni sam prišel vanjo. Vožnja z vlakom je negotova, ko pa pridejo v Ljubljano, Jošt vidi novo situacijo: na stenah so plakati, na katerih ban Marko Natlačen v imenu »nekakšnega« (prav tam a: 192) narodnega sveta napoveduje skorajšnjo zasedbo ozemlja, drugi pa pripada že italijanskim oblastem, ki od prebivalcev zahtevajo, naj obdržijo red, varujejo mir in oddajo orožje.

Ko mati Joštu poroča o dogodkih v mestu, srečamo že znano zgodovinsko snov požara v skladišču bencina in municije v Šentvidu, govori o nemškem preletu in streljanju nad mestom na cvetno nedeljo, nato pa so v mesto vkorakali Italijani in na Grad obesili svojo zastavo, nemčurji so morali nemške zastave pospraviti. Kapitulacija je bila razglašena v časopisih, ljudje so bili potrti in večinoma doma, premlevali so, da je italijanska okupacija verjetno ugodnejša. Krompirja, kruha, tobaka, mesa je zmanjkalo, mati pa ni mogla kupiti zaloge, zacvetela je črna borza. Joštov oče takoj izrazi večji strah pred »domačimi gnidami« (prav tam a: 193), saj pri tujih veš, kdo je kaj in kaj pričakovati od njega, pri domačih pa ne. Ta drugačna merila, uperjena bolj proti domačim nasprotnikom, so potem navzoča skozi celoten roman.

Na to kratkotrajno vojno in vračanje v Ljubljano se Jošt spomni še na nekaterih mestih pozneje v romanu, aprilska vojna pa se pojavi še v zgodbi katere od drugih književnih oseb, denimo pri Magdaleni, kjer Jošt živi zadnje leto vojne – njen mož, s katerim se je razšla, je namreč ravno takrat padel na meji: »Očitno je pripadal eni tistih redkih čet, ki so sodile, da je njihova dolžnost braniti državne meje tudi potem, ko je beograjska vlada že kapitulirala in je kralj pobegnil v tujino.« (prav tam b: 182).

4.7.1.4 Osvobodilna fronta v mestu

Po vrnitvi iz aprilske vojne so kolesarji skoraj en mesec brez stikov, roman pa dogajanje v maju izpusti in četrto poglavje se začne junija 1941, ko Muc vpraša Jošta, ali so njega že »povabili« (prav tam a: 197), nato pa nadaljuje, da je OF čisto resna stvar (čas Protiimperialistične fronte je torej izpuščen) ter da se bodo očitno v resnici res bojevali. Muca je namreč obiskal Polde ter ga provsem navdušil z mislijo, da ne bodo kar čakali. Jošt je o vsem tem že izvedel doma in iz *Slovenskega poročevalca*, zato s svojim poznavanjem dogajanja prijatelja preseneti. Ta pa prizna, da si je vojne potihem že pred nekaj leti želel in si predstavljal, »kako izbruhne vojna, kako se postavim na pravo stran, postanem vojak, častnik, general.« (prav tam a: 198) Skrivaj je hodil tudi na strelišče in se dobro izuril. Zanimivo je, da si je predstavljal vojno, kjer je treba izbrati stran.

Ljubo teden dni pozneje na sestanku govori o zgodovinski priložnosti, ki se je s tem pokazala zanje – to je mogoče razumeti v Mucevem smislu, kot priložnost za samouresničitev, glede na Ljubovo politično aktivnost pa bi lahko bila s tem mišljena zgodovinska priložnost za revolucijo, saj v nadaljevanju našteva točke slovenske zgodovine, v katerih se je izrazilo uporništvu. Govori tudi o tem, da mišljenje in nazor nista dovolj, temveč da je treba pripadnost gibanju dokazati z dejavnostjo, za vsaj majhen prispevek ni po njegovem nihče prestar ali premlad, prepričan je, da gre za pravično stvar. Ljubo nemški napad na Sovjetsko zvezo komentira, da se je z njim začela prava svetovna vojna: »Na vrat si je nakopal večino sveta. Mnogi so dolgo ugibali, ali se je bo lotil ali ne. Odločil se je, prepričan, da izbojuje odločino bitko še pred zimo. Odprl si je fronte na vseh straneh, mi pa smo mu jo odprli na Balkanu.« (prav tam a: 200) Iz tega pa je razvidno, da se je OF močnejše organizirala šele ob razdoru pakta med Hitlerjem in Stalinom. Te besede v mislih Jošt ponovi naslednje jutro pri Barbari, kar kaže na njihovo težo.

Bolj teoretično se Jošt s socialnim vprašanjem začne ukvarjati ob Barbarinih spodbudah, k njej tudi odide po prej omenjenem sestanku, ko ji pravi, da mora premisliti o svojem drugem odhodu v vojsko. Barbari tedaj pove, kaj njegov oče pravi o tem prihajajočem času: »Zelena luč za junaška srca. Razpotje za obotavljivce. Skrivalnica za pokvarjence. Končna postaja za prodance.« (prav tam a: 201) Z odnosom z Barbaro se v Joštu vzpostavlja enakovredna ljubezen do ženske in do družbe, na Milko pozabi. Jošt pravi: »Zaljublencem so se pridružili zaljublenci v svobodo.« (prav tam a: 207) To označuje posebno strast revolucionarjev in pripadnikov OF, ki bi jo lahko primerjali z ljubezenskim zanosom – pri njem se intimno in

kolektivno prepleteta, njuno razmerje njuno dejavnost »za gibanje« le še povečuje. Barbara se zaveda, da se jima lahko marsikaj pripeti, zato se tudi razjoka na njuno prvo skupno noč. Nato Joštu zaupa svojo življenjsko zgodbo in kako je v njej razvila jezo na nepravične razmere, ki ji sama pravi nagnjenost k hudobi, šele pozneje pa se ji je razkrilo, da je v svetu na splošno prisotna socialna nepravičnost.

Okupacijo Jošt primerja z zverjo, ki preži v temi, kar pomeni, da je grozeče prisotna, ne pa še zares aktivna, »besni pogled živali, ujete v past« (prav tam a: 208) pa ima neki brkati karabinjer, ki ga opazuje Jošt. Poletje 1941 je tako zadnje Joštovo študentsko poletje, ozračje, kot pripoveduje, se je pomirilo le na videz, sicer pa se je delovanje preselilo v podzemlje; »politično delo, vojaške priprave, ilegalni tisk, ilegalne delavnice, pomoč za begunce, obveščevalna mreža.« (prav tam a: 212) To poletje kolesarji za deset dni odidejo taborit v lški vintgar, da bi se navadili živeti v naravi, ponoči stražiti, sestavljati orožje, pomembni pa so tudi njihovi pogovori o fašizmu, klerikalizmu, monarhiji, o Sovjetski zvezi, zaveznikih, SKOJ-u, miniranju železnic in mostov, o slovenski inteligenci in zgodovini, Ljubo ima tri predavanja o razrednem ustroju kapitalistične družbe, Polde jim je bral iz Iljina in Cankarja. Pomenljiva je njuna polemika o slovenski inteligenci, ki je Polde ne dojema kot enovit družbeni sloj, zato je ne enači nujno z malomeščanstvom, vidi, da izobraženci večinoma podpirajo delavce, Ljubo je do izobražencev strožji, in trdi: »Dokler ne bo vodilna sila družbe spremenjena, toliko časa bo, kar se tiče intelligence, šlo samo za zvezo delavcev, kmetov in poštenih izobražencev.« (prav tam a: 213) Na taborjenju mladeniči preučujejo mednarodno situacijo na bojiščih – tistim državam, ki so jih pred dvema letoma našteali kot okupirane oziroma napadene, so se pridružile še Poljska, Danska, Norveška, Francija, Belgija, Nizozemska, Grčija, Luksemburg in Sovjetska zveza, v času taborjenja so Nemci osvojili že Litvo, Latvijo in Estonijo, zavzeli mesto Narva in se približali Sankt Peterburgu oziroma Leningradu. Situacija je bila videti grozljiva že na zemljevidu, vendar je Ljubo glede poraza Nemčije dokaj optimističen in pravi, da več kot bodo zasedli, bolj bodo njihove sile razkropljene, poleg tega je računal na »generala rusko zimo« (prav tam a: 214).

Muc in Matjaž sta pisala kroniko, ki je bila slogovno šibka, subjektivna in polna pretiravanja, na kar ju Jošt vedno opozarja, saj utegne »zavesti bodoče zgodovinarje« (prav tam a: 215), ko nekoč na straži zaspi, si predstavlja njuno poročilo, če bi ga kdo odkril: »Eden izmed tovarišev je prekršil pravila vojaškega življenja in na straži zaspal. Ogrozil je našo skupno varnost in si zaslužil strog ukor, ki so mu ga tovariši izrekli ob zajtrku.« (prav tam a: 217) Sicer med svojim bivanjem v naravi vadijo spretnosti, ki so pomembne za aktivistično podtalno delovanje, poimenujejo jih: prisluškovanje, zalezovanje, zasledovanje, maskiranje, zaklanjanje, ogledništvo, risanje situacijskih skic, zazbiranje sledov, merjenje razdalj z daljnogledom, s primerjanjem ali s koraki in z busolo (kompasom). Pri vsem je bil najboljši Matjaž, ki je imel

izkušnje s skavtstvom. Med tem ko se fantje šele vadijo v spretnostih, Polde pove, da so v gozdovih proti Rakitni in Krimu že pravi partizani in Joštu je žal, da jih niso srečali.

V osvobodilno in revolucionarno gibanje se vključi Joštov oče in materi se zdi spet takšen, kakršnega je spoznala – živahen, lahkomišeln, skrivnosten, hodi na »spiritistične« (prav tam a: 219) seje, govori o pomenu železnice, ki vedno lahko prevaža tudi ilegalce, »naš« (prav tam) tovor ali poskrbi, da sovražni tovor ne pride tja, kamor bi moral. Bolj kot o osvobajanju govori o socialni revoluciji, za katero je treba izkoristiti vojno in okupacijo, ter želi, da bi se zanjo organizirali vsi: »Če tega ne storimo v tej vojni, ne bomo kmalu. Za dolgo ostanemo hlapci in za vse večne čase državni uslužbenci.« (prav tam a: 221)

Vojne razmere ustvarijo pogoje, ki ljudi zbudijo in jih aktivirajo – kakor pravi pripovedovalec, je morala v mestu zavihрати tuja zastava, da so ljudje kljub tveganju začeli izobešati svoje. Kolesarji se tako lotijo iskanja in popravljanja zavrženega orožja, kar gre od rok posebno Maliku, Polde ima doma preprosto podstrešno tiskarno, Ljubo pripravlja sabotaže, je zelo drzen in bolj premišljene prijatelje rad ozmerja z »oportunisti« (prav tam a: 223), kar je v delu pogosta žaljivka za tiste, ki so pazljivi in se opredeljujejo glede na lastne koristi. Muc se izkaže v agitaciji in pridobivanju novih pristašev, aktivno se vključi Lenčka, pri kateri je bila »javka« (prav tam), torej so se prek nje pretakala sporočila, informacije, novice, Barbara se je ukvarjala z ženskimi skupinami in jih uvajala v terensko delo, dejaven je postal celo Božiček, ki so mu nagajali, naj se potruži, da se Turčija priključi zaveznikom. Vsa ta aktivnost Jošta navdušuje, zdi se mu nemogoče, da je kaj takega mogoče v takšnem mestu, temu Ljubo pravi, da »zmešani vrtičkarski svet« postaja »skupnost« (prav tam a: 224), Jošt pa v vsem tem vidi svojevrstno ljubezen, ki ima tri pole: ljubezen do ženske, torej Barbare, do prijateljev, torej kolesarjev, in končno, ljubezen do vseh ljudi, ki jo v drugih romanih, denimo v *Grmadi*, Zupančič poimenuje kot ljubezen do družbe, tu pa naletimo še sklep, da je »lepo ljubiti žensko, svobodo in domovino v enem« (prav tam a: 242). Ob Barbarini izgubi se zavestno odreka žalovanju, saj se zagrenjen človek ne more bojevati, kot je treba. Podobno se povsem nov pogled na svet odpre Mucu, ki načrtuje čim prejšnji odhod v vojsko – ponoči razmišlja in si predstavlja: »našo vojsko, našo oblast, naše akcije, naše bitke« (prav tam a: 228), pri čemer pritegne pozornost svojilni zaimsek »naš«, ki označuje pripadnost skupnosti, gibanju. Muca skrbi zima, kako bo vplivala na potek bojev.

O vsakdanjem življenju Ljubljancev beremo v Barbarinih zapiskih, v katerih govori o razcvetu črne borze, trgovini s Trstom in Italijo, gojenju kokoši in kuncev, ki jih je spodbujala celo mestna oblast. Dalje piše o svoji pomoči »Štajercem« (prav tam a: 239), s čimer so verjetno mišljeni begunci, ki so z nemškega okupacijskega ozemlja na Štajerskem zaradi represije pobegnili v Ljubljano. Poroča tudi o demonstrativnem izpraznjenju ulic na nekdanji državni praznik decembra – čeprav ga je pred vojno bolj slavil Anžur kot ostali učitelji, so tokrat doživljajli občutke zmagoslavja ob dobro izpeljani izpraznitvi. O svoji revolucionarni

naravnosti in vzpostavljanju »novega sveta« (prav tam a: 242) Barbara ni prepričana, da bo res boljši od tega, ki ga ne mara, bo pa vsaj njen.

Mimogrede omeni še razstreljeni Preserski most, kar je povzročilo »represalije« (prav tam a: 245) nad prebivalci, sicer pa govori tudi o notranjih zagatah gibanja – ena ženska pripoveduje o slabem možu, ki trpinči in vara ženo, ob tem pa se dela pobožnega, zato ona meni, da od njega ni treba pobirati narodnega davka, saj takšnih ne potrebujejo. Pripomba izraža skrb za čim večjo moralno neoporečnost gibanja. Poleg tega so ocene lahko dokaj subjektivne, to kaže primer Jehovke Alenčice, h kateri zaradi njene domnevne razvratnosti ženske ne pridejo po narodni davek, čeprav je gibanju zelo naklonjena, njen stric pa naj bi bil celo partijski sekretar v Mostah (prav tam: 250). Moralnih vprašanj se tiče tudi njeno posredovanje pri očetu Maričke Kopitar, ki mu ni po volji njena zveza s Silvom Gorcem. Mlada zaljubljenca pravita, da se imata rada in da se konec koncev borijo tudi za svobodo ljubezenske odločitve. O razmerah v mestu pravi še, da dijake izključujejo iz šol, ker nočejo pozdravljati »po rimsko« (prav tam a: 248) in da Kloboves pripoveduje, da bodo mesto obdali z žico in bo izhod mogoč samo ob posebnih blokih, saj je izkaznice prelahko ponarediti. Ob tem pove še za politične spore med Graziolijem in generali ter za Mussolinijev obisk v Gorici. O razmerah v svetu pa zapiše, da z vzhodne fronte prihajajo obetavne novice ter da smo očitno »edini otoček svobode« (prav tam a: 251) v okupirani Evropi.

Aktivnosti povprečnejših pripadnikov OF so denimo grafitiranje, uničevanje italijanskih simbolov, tako Jošt in Polde, ko preiščeta Anžurjevo pisarno, spotoma pomendrata kraljevo in Mussolinijevo podobo, kar spominja na Demostenesove akcije v *Sedmini*. Joštova mati Ana je bila zadolžena za pobiranje narodnega davka in sporočanje podatkov terenskemu odboru OF, kar ji je všeč, ker ima stik z ljudmi, ki so sicer sila preprosti in ki jim je vojna le en strah več. Ana svoje prepričanje spreminja skozi to delovanje in pravi, da v kralja ne verjame več, prav tako ne v škofa (gre za ljubljanskega škofa Rožmana), ki se je preveč »kazal z Graziolijem« (prav tam a: 266), prav tako kot voditelji nekaterih strank. Za blago, ki so ga nekateri ponujali, ker niso imeli denarja, je bil zadolžen poseben »intendant« (prav tam) s posebnimi zvezami in s skrivnimi skladišči – iz teh so oskrbovali partizane in družine tistih, katerih skrbniki so bili v zaporih. Joštovemu očetu ni bilo všeč, če so ljudje hoteli poravnati znesek vnaprej, saj je bil pomen plačevanja tudi v tem, da so vedeli, kaj se pri kom dogaja, kaj si kdo misli. Ko je oblast v mestu po novem letu dobila vojska, je bilo za Ano in druge aktiviste težje, saj je bilo mesto pregrajeno s španskimi jezdec, ograjeno z žico, z bunkerji in razdeljeno na območja, po katerih je vojska z ovadui preiskovala možko prebivalstvo, zato jo opozarjajo na večjo konspiracijo.

Odnos do OF v romanu je resen, eksistencialen, čustven in poln velikih pojmov, velja za edino pravilno izbiro, ki se ji književne osebe povsem predajo: »Boj za obstoj je odlagal misel na smrt. Misel na smrt je spodbujala k življenju. Umetne zgradbe se podirajo, sanje kalijo, utvare razbijajo ob čereh surove stvarnosti. Velike besede resnica, pravica, svoboda se morajo

spreminjati v dejanja, če nočejo ostajati prazne. Zanos, hrabrost, strah, poniglavost, sebičnost, vse se lahko hkrati nakopiči v človeku. Izkoplje se lahko samo z dejanjem, če pač ne želi, da se docela zakrkne, skrije, pogrezne pod zemljo, po kateri divja nenehen boj.« (prav tam a: 269) Zaostrovanje razmer ne prepreči aktivnosti kolesarjev – kljub temu so tiskali in delili letake, ilegalne časopise, rezali telefonske žice, tu in tam ukradli kakšen pisalni stroj, črnilo za tisk, sestavine za izdelavo bomb ali orožje, ki je ostalo iz aprilske vojne ali so razorožili kakšnega Italijana, kar pa so morali takoj predati vojaškemu referentu.

Imenovane so vrste manjših skupin, ki so obstajale v OF – udarne, bojne, sabotažne skupine ali trojke narodne zaščite. Kljub zmedi pripovedovalec pravi, da je na zunaj izgledalo, kot da organizacija deluje povsem povezano. Majhne skupine so omogočale dobro konspiracijo, ker je imel zvezo z nekom višje v hierarhiji samo eden in drugi niso vedeli, kdo je v trojki, je bilo skupine težje odkriti z izdajo. V takšnem načinu delovanja so se urili že pred vojno pri telovadnem društvu Sokol.

Pripovedovalec omeni dogodek, ko je dvanajstletni deček v kinu izmaknil pištolo nekemu podčastniku in streljal na prvega vojaka, nato pa so ga zaprli – v zaporih so bili različni ljudje: borci, aktivisti, pustolovci, zločinci, tudi Jošt se je ponoči počutil kot v pustolovski knjigi. Pustolovska razsežnost aktivizma in partizanstva je bila v dozdejšnjih romanih že izpostavljena, a ne kot glavni vzrok za priključitev uporništvu, kar v literarnem svetu poznamo denimo iz romana Vitomila Zupana *Menuet za kitaro* (1975) – romana sta nastala v razmeroma istem času, a enako snov literarno obdelata zelo drugače.

Pravičnost je perspektiva, s katere pripovedovalec gleda na OF ves čas. Skozi to gleda tudi na vosovske likvidacije, pri čemer so likvidatorji predstavljeni kot mučenci, ki se izpostavijo in žrtvujejo svojo vest, ki jo v imenu idej, v katere verjamejo, obremenijo z uboji: »Z ne povsem mirno roko je vosovec streljal na obsojenega izdajalca. Ves čas se je zavedal, da izvršuje pravično obsodbo, obenem pa tega, da ga utegne dejanje obremeniti do konca življenja.« (prav tam a: 279–80)

V opisih življenja in upiranja v okupirani Ljubljani, ki spremljajo osnovno zgodbo romana, pisatelj zajame neverjetno mnoštvo drobcev, od ilegalnih tiskarjev, ki so na trebih tiskali osvobodilne liste, do omembe policijskega strokovnjaka, ki je delal za OF (neimenovani agent je najverjetneje Vladimir Kante, že prej omenjen v romanu), zbiral podatke z obeh strani: »Meščan, domoljub, intelektualec, se je čutil dolžnega, da ravno od tod, iz policijskega središča služi nečemu, kar ni čisto njegovo, kar pa je blizu tistemu, o čemer misli, da bi moralo biti njegovo. Tisoči imen so šli skozi njegovo glavo, ko je uničeval ene papirje, pišoč druge, in si ves čas mislil, kako je politika zamotana stvar.« (prav tam a: 280–1) Omenjene so manjše akcije: hišnica Eliza opazuje dva šolarja, ki sta zažgala italijanski avtomobil v ulici pod Gradom, prinašanje cvetja s trobojnico pred Prešernov spomenik itn.

Delovanje OF je opisano kot »redkobesedno« (prav tam a: 283), napotila so v petnajstih ali dvajsetih vrsticah, poročila so bila kratka, prav tako gesla – preprostost in jedrnatost sta očitno dobro nagovarjali množice. Pripovedovalec kar sam navede »nove besede« (prav tam), ki so se uveljavljale v jeziku: *rajon, teren, terenec, aktivist, vosovec, partizan, kričač, brigada, tehnika, podmornica, bunker, beli, plavi, rumeni, sredinec, oportunist, oprezna rit, kanal, relej* (prav tam), ki so vse dobile nove, drugačne pomene. Vse te besede pogosto uporabljajo kolesarji – po razorožitvi dveh italijanskih vojakov govorijo o mnogih zaprtih, o velikem številu »opreznih riti« (prav tam a: 288), o misli na »našo stvar« (prav tam), o političnem vodstvu z vojaškim jedrom, pisani socialni sestavi mesta. Z akcijo so pokazali, da jih Italijani z bodečo žico in racijami ne morejo zatreti, Ljubo vidi v izpeljani razorožitvi tri prvine: puški, demonstracijo organiziranosti, borbeno izkušnjo. Pri izpeljani akciji niso vsi imeli nabojev, kar se Matjažu in Mucu dobro zdi, Ljubo in Polde opozarjata, da morajo imeti akcije vedno politično ozadje, Polde pa doda, da se morajo dokopati do brzostrelke.

Če se Kasiopeja v *Sedmini* upre tveganju, da bi pod vozičkom še kdaj peljala kar koli nevarnega, je v tem romanu motiv matere, ki pod dojenčkom v vozičku tovari nekaj za OF, predstavljen precej drugače, nič problematično, svetlolasa skodrana mati pod vozičkom pelje strojno puško in je prepričana, da mlade matere že ne bodo ustavljali: »Jošt je kot varuh stopal za njo. Opazoval jo je, se pazljivo oziral naokrog in smehljaje se premišljeval, kako ljubke so pogumne mlade ženske.« (prav tam a: 286)

Pomladi 1942 je napeto na obeh straneh frote, kolesarji pa izgubijo Poldeta, ki dobi dolžnost, zaradi katere se ne bo mogel več družiti z njimi, pustil si bo rasti brke, preselil se bo v bunker, dobil novo ime in dokumente. Pozneje Jošt pomisli, da gre za delo v ilegalni tiskarni ali v varnostno-obveščevalni službi. Ljubo pove, da bo vodstvo tudi druge aktiviste razporejalo glede na sposobnosti.

Na več mestih se pojavlja grafitiranje, velikokrat so zapisana tudi gesla, ki so jih aktivisti in mladina pisali po zidovih in na plakate z razglasi ali vabili na filmske premirere, koncerte, procesije. To so bili na primer: OF, srp in kladivo, Triglav, smrt fašizmu, svoboda narodu, Natlačen je izdajalec in tako naprej.

Jošt v zaporu izve usodo partizanskega dezerterja učitelja Janeza in prekupčevalca, nekdanjega nepremičnarja Požganega Gustla – prvi se mu veliko bolj zasmili, čeprav je storil usodno napako, drugi pa nobene, a ga označi za »Bleiweisa«²⁰ (prav tam a: 344). Ob njunih zgodbah razmišlja o enakopravnosti pred smrtjo: »Izpostavljen si smrti, če si sekretar centralnega komiteja ali pa čisto neznatni ulični aktivist s kredo v roki ali s seznamom za zbiranje posojila svobode. Konec koncev, očitno je, da je nevarno biti človek.« (prav tam a: 345)

²⁰ Primerjava nam je poznana iz Kardeljevega spisa o narodnem vprašanju.

Ženske demonstracije proti fašističnemu nasilju v Ljubljani leta 1943 niso opisane, saj je do njih prišlo med Joštovo odsotnostjo, o njih pa mu po vrnitvi iz taborišča poroča mama, ki se jih je udeležila – vzpodbudno se ji zdi, da si Italijani niso upali streljati na več tisoč žensk.

4.7.1.5 Protirevolucionarni tabor v Ljubljani

Zupančič okupacijo v svojih romanih prikazuje kot čas, ko se je med ljudmi mnogo stvari zjasnilo, ko so ljudje strnili vrste, človeške vrednote pa »najpoprej zvrtnile, nato pa izčistile« (prav tam a: 222–3), o spremembi pripovedovalec govori takole: »Ljudje so nenadoma dobili nekaj, ob čemer so se lahko ocenjevali z vsem, kar so premogli v sebi ali ob sebi. Gibanje jim je dalo preprosto, a trdno merilo, s katerim so presojali sebe in druge.« (prav tam a: 223) To merilo pri presoji ljudi ves čas nato uporabljata Jošt in pripovedovalec, pri čemer velja predvsem za domače nasprotnike, za ravnanje katerih ni opravičila, razen ponekod nezdravo okolje, v katerem so živeli in je povzročilo njihov izkrivljeni pogled. Prvič je pojav domačih nasprotnikov nakazan ob Mucovem navdušenju in nemiru, ki ga ob tem spremlja: »Jošt ga je opazoval s tihim občudovanjem, saj je vedel, kaj fant počne, in s kancem strahu, da se bo v svoji raztresenosti spozabil, naredil napako in padel v zanke katerega izmed mnogih nasprotnikov, ki so začeli kazati Osvobodilni fronti zobe.« (prav tam a: 227)

Nasprotniki so nakazani že v predvojni situaciji kot sokoli, monarhisti, klerikalci, trgovci, prvo njihovo dejanje, ki je pomembno za potek zgodbe, pa je Barbarina izdaja – ni sicer nujno, da jo je izdal nasprotnik, lahko je tudi nekdo iz gibanja, možnost obstaja, da je bila njena aretacija naključna, saj so jo prijeli s *Slovenskim poročevalcem* v torbi. Ko se kot njen bratranec oglasi v šoli, ga ravnatelj Anžur povpraša, ali se morda tudi on ne ukvarja s prepovedanimi stvarmi in ga opozori na lahkomiselnost. Njegovemu stališču je očitno vzrok moralnost in zagrenjenost, ki je bila posledica ženinega odhoda, in na začetku ga Jošt ne želi obsojati, čustvom ne podleže niti, ko Barbara v zaporu stori samomor (motiv jo poveže z Julijo v Zgodbi o Ferdinandu Esu), kar pa ne velja za njeno sodelavko Veroniko, ki za izdajo obtoži ravnatelja in pojasni, da se ga je Barbara bala. V šoli so bili z gibanjem povezane štiri učiteljice in dva učitelja, ravnatelj pa ne, četudi so ga povabili, kot razlog pa je navedel, da si kot ravnatelj, odgovoren za dobrobit šole, ne more privoščiti takšnih pustolovščin, odgovoren da je tudi pred narodom, ki mora, če želi obstati, ostati živ in se ne izpostavljati nevarnosti. Veronika je mnenja, da je ravnatelja treba spraviti s poti in ga likvidirati kot izdajalca, s čimer se ne strinjanjo vsi na šoli. Veronika se pri tem sklicuje na Odlok OF o zaščiti slovenskega naroda in na prepričanje, občutje slutnje, Jošt pa pomisli, da ona to jemlje preveč zlahka.

O Anžurju beremo v Barbarinih zapiskih, iz katerih je jasno, da se ravnatelj zavzema za politiko čakanja, katere cilj je, da slovenski narod ostane živ, Rozika ga ima za »zadrtega vernika in kraljevega domoljuba« (prav tam a: 241), Barbara pa se sprašuje, ali ne spada morda k »plavim« (prav tam). V dnevniku nato pravi, da je vse pogostejše slišati o četnikih ali plavi gardi, o kraljevi vojski, podrejeni jugoslovanski vladi v Londonu in o Anžurjevem namigovanju, da ima

fronta zmeraj dve strani, kjer je fronta, mora biti tudi protifronta, spet drugič svoje učitelje pretrese z izjavo, da je njihova domovina zdaj Provincia di Lubiana, del italijanskega kraljestva, Barbara se boji, da utegne postati nevaren. Ena od žensk, s katerimi dela in jo je zapustil mož, se boji, da je odšel k plavim. Piše tudi o racijah, pri katerih sodelujejo domači ovaduhi in o partizanskem dezertterju, ki po mestu hodi v obleki italijanskega podčastnika in ovaja ljudi. Če primerjamo poročanje o tem z zgodbo o Ferdinandu Esu v *Grmadi*, vidimo, da je v predhodnem romanu tema obedana veliko bolj kompleksno, tu pa je le komentar: »Pustolovec je v drugi uniformi izdajal, kar je bil v prvi dognal.« (prav tam a: 278) Proti koncu dnevnika je zapis, da je Barbara našla v šolski miznici grozilno sporočilo, napisano z velikimi črkami in z levo roko, v katerem so jo označili za »cipo komunistično« (prav tam a: 250), ki se »pari s Satanom« (prav tam). Sama ne poda ideje, kdo bi to lahko bil.

Jošt se odloči in se o tem pogovori z Matjažem, ki nič točnega ne ve, pravi pa, da je vse mogoče. Anžurja ne želi brez dokazov česar koli obsoditi in pravi Veroniki: »Izdajstvo je vendarle nekaj drugega kot samo starokopitnost ali trdoglavo izvrševanje šolskih predpisov.« (prav tam a: 257) Veronika je mnenja, da bi Anžur ovajal, če bi mu bilo ukazano, omeni pa, da se verjetno bolj boji komunizma, saj imajo Italijani kljub fašizmu vseeno vsaj kralja in kraljevino.

Zanimivo je, da je morala Ana poleg poročil o narodnem davku spremljati tudi vedenje nekdanjih jugoslovanskih častnikov – o njih pravi, da vse pogosteje govorijo o kralju, kraljevi vojski, četnikih. Z očetom govorita o nekem častniku Pavlu Strniši, iz izbire besed »očitno« ter »jo je pokurli« (prav tam a: 267), s katerimi pripovedovalec govori o njem, pokaže na odnos do njega: »Očitno jo je ob kapitulaciji pokuril iz vojske, tako da ni padel v ujetništvo, pozimi pa se je razvedlo, da nagovarja znance, naj bi osnovali oborožen oddelek *kraljeve vojske*.« (prav tam) Bil je čokat in zariplega obraza, zato so ga imenovali Rdeča larfa, obiskali pa so ga aktivisti in mu razložili, da: »se je Draža Mihajlović, minister za vojsko v londonski kraljevski vladi, razkrinkal kot sodelavec nemških okupatorjev. Strniša je penil od jeze in od uželjenosti, čez nekaj dni pa izginil, ne da bi bili vedeli kam.« (prav tam a: 268)

V Ljubljani je zaradi po večini komunističnega vodstva nasprotnik osvobodilnega gibanja Cerkev, kar pride do izraza pri nagovarjanju ljudi – spovednik je nekemu moškemu svetoval, naj molči in naj narodnega davka ne plačuje več, oče pa je na to dejal: »Treba je vztrajati in paziti. Treba je ljudi prepričevati. Prisiliti ni mogoče nikogar. Dobro pa bi bilo izvedeti za ime in naslov ljubeznivega spovednika.« (prav tam) Zadnja poved tako že izraža grožnjo, izbira pridevnika »ljubezniv«, katerega preneseni pomen je nasproten od dobesednega, pa to le poudari. Pripovedovalec pojasni, da je bila opredelitev v vojni nujna in neizogibna: »Ljudje so se morali odločati v sebi in zunaj sebe. Morali so se opredeljevati tudi ob še tako na videz nepomembnih besedah ali dejanjih. Vrtinec je bil premočan, da jih ne bi potegnil vase.« (prav tam a: 269)

Na podlagi novic o partizanskem nasilju v drugih delih Ljubljanske pokrajine se je več ljudi v prestolnici začelo nagibati na protirevolucionarno stran – vzroki v romanu niso navedeni, so pa posledice, ki pomenijo rast podpornikov. Kolesarji ugotavljajo, da je vsak dan več aretacij, ki niso mogle biti naključne, Ljubo govori o začetku delovanja »kontrarevolucije« (prav tam a: 269), kar je aktiviste navdalo s strahom za skrivna skladišča in tiskarne. To sovпада z menjavo oblasti, strožjim redom in pritiskom okupatorjev.

Roman ves čas prikazuje samo odnos uradne Cerkve do OF, kakršen je zvečine veljal v Ljubljani in ki je bil povsem odklonilen. Celo »bog« je prikazan kot nasprotnik gibanja. Stranske osebe, ki so blizu Cerkvi, so navadno na neki način pohabljeni, čudne, neprijetne, denimo: »Starikav cerkovnik, ves upognjen in bolehen, je vsako jutro obhodil cerkev in brisal z njenih sten znamenja brezboštva. Če mu bog po smrti odpusti številne grehe, mu jih odpusti že zavoljo tega, ker je s svetih sten njegovega hrama odstranjeval rdeča znamenja upora.« (prav tam a: 279) Avtor se tu poigra z besednjakom, ki bi ga pripisali protirevolucionarnemu taboru (npr. znamenja brezboštva), nato pa s pretiravanjem in posploševanjem krščanske vere v greh in odpuščanje razvrednoti cerkovnikovo početje in namesto brezbožnih znamenj govori o »rdečih znamenjih upora« (prav tam). Tudi o škofu pripovedovalec nima dobrega mnenja, omeni njegovo dogovarjanje z OF, ki ga je prepričevala, naj ne postane kolaborator, očita pa mu popivanje ter da ga je tok nosil proti »peklu« (prav tam a: 280), da je postajal čedalje bolj zaripel, čedalje bolj škof.

Za vaške straže ne uporablja tega imena (razen, ko poimenovanje uporabi fant, ki Maliku pove, da jim pripada), navadno govori o stražarjih in MVAC, še pogosteje o belogardistih, beli gardi, pri čemer poimenovanja niso povsem prekrivna oziroma sopomenska. Na enem mestu je kratica MVAC tudi razvozлана: »*Milizia volontaria anticomunista*« (prav tam a: 281), kar poudari povezanost z Italijani, ki so pomožno policijsko enoto oborožili. Če sklepamo po opisu iz romana, so bile vaške straže v mestu dokaj nepoznane, a so se vse več pojavljali tudi tam, oblečeni v pumparice, s črnimi baretkami z mrtvaško glavo; pripovedovalec pravi, da so bili podobni črnosrajčnikom, za pasom pa so imeli bodala. Njihovo vedenje opiše kot potuhnjeno in hkrati izzivalno. Malik enega vpraša, kakšni vojski pripada: »Fant mu je razložil, da je član vaške straže in da varuje ljudi pred rdečimi hordami. Povedal mu je, da jih je v njihovi vasi dvajset in da so si iz župnišča naredili bunker. Orožje imajo preprosto, zato pa blagoslovljeno.« (prav tam a: 281) Mladenič tako izkazuje zaupanje v blagoslov orožja, partizane pa imenuje »rdeče horde« (prav tam), kar kaže na odpor do komunizma. Nerelevantnost protikomunističnih enot je poudarjena s tem, da v njihov uspeh ne verjamejo niti bližnji teh borcev – tako je omenjana stara Svetelka, ki moli za svoje vnuke – prepričani so bili, da se vrnejo kot zmagovalci, ona pa se je bala, da jih prinesejo le še k pogrebu.

Pisatelj v romanu predstavi politično in vojaško dogajanje v mestu kot veliko zmedo, po mestu so krožila napotila vseh vrst: »zberite se okoli kralja Petra, okoli križa, okoli Matjaža, okoli

Mihajlovića, okoli Natlačena, okoli stražarjev, okoli *bele, plave* in ne vé se še katere garde.« (prav tam a: 283) Protirevolucionarni tabor v opisu deluje razdrobljen. V primerjavi z OF, ki je predstavljena kot bolj enotna, učinkovita, deluje nasprotni tabor panično. O bivšem jugoslovanskem častniku (verjetno gre za Strnišo, ki ga oče imenuje Rdeča larfa) pravi, da je v bazoviških gozdovih pomagal organizirati »kraljevsko vojsko v domovini« (prav tam a: 284) in mu ni šlo kaj prida od rok, saj Ljubljana ni bila Ravna gora – torej ozemlje, kamor se je umaknila poražena Mihajlovićevo vojska in začela z vojno proti Nemcem in ustašem, nato pa še proti partizanom. Omenjeni častnik je bil pri tem delu osamljen, vedel je, da so ob njem vseh vrst obveščevalci, pripovedovalec pa poroča še o politikih, ki so »pošiljali napotila« (prav tam a: 284) iz emigracije, kakor da so to častnikove besede: »Ušivci so pobrali šila in kopita še pravi čas in zdaj pošiljajo svoja vladna napotila za vojskovanje, kakor so jih nekoč pošiljali z dvora ali iz generalnega štaba.« (prav tam a: 284–5)

Za pomlad 1942²¹ pripovedovalec posebej poudari začetek delovanja »domačih sovražnikov« (prav tam a: 305), torej nasprotnikov komunizma. Ljubo pripoveduje, da je srečal enega izmed njih »s črno baretko in mrtvaško glavo na njej: *vaške straže, politična Slovenska zaveza*. Klerikalni fanatiki. Za zdaj jih ustanavljajo kaplani po vaseh. Jutri se bodo kot kuga razlezli po mestu.« (prav tam a: 305). Ljubo je jasen, da imajo zaradi tega oni opraviti s prvinami »državlanske vojne v osvobodilni vojni« (prav tam), ki jo bojujejo za »narodno prostost in socialno pravičnost« (prav tam).

O bližnjem srečanju s protirevolucionarnimi enotami in njihovem sodelovanju z Italijani pripoveduje Joštov sojetnik, mladi učitelj Janez, ki ni zmozel partizanskega življenja in je od tam pobegnil, pri tem pa so ga zajeli vaški stražarji. Njihovo nasilje je popisano zelo natančno, med njimi pa ni poštenega ali usmiljenega človeka, so zverinski in okrutni, Janez pravi takole: »Pretepli so me, rekli so mi pes, pasji sin, kurbin sin, obljubili so mi, da mi polomijo kosti, iztaknejo oči, izderejo jezik.« (prav tam a: 330) Več kot en teden je bil nato zaprt v »plesnivi kleti« (prav tam) vaškega župnišča, vmes so ga zasliševali in pretepali, da je večkrat bruhal, nato pa so ga po desetih dneh izročili Italijanom, ki so samo zamenjali jezik zmerljivk, omeni pa tudi, da so mu ponujali podpis neke izjave – ker so ga vaške straže ujele na begu, mu niso verjeli, da je pobegnil iz partizanske čete, tako so ga imeli za vohuna tudi Italijani. Pravi, da so se s črnimi baretkami z mrtvaško glavo vaški stražarji zelo zabavali, ko so ga ujeli, sebe so imenovali za vojščake Kristusa Kralja.

Še posebej okruten je neki bivši podčastnik Ferko, ki spada k »plavim« (prav tam a: 336), četnik, mihajlovićev, Janez pripoveduje, da je ves čas v roki držal pištolo ali nož, pri zasliševanju pa je uporabljal trike, ki so druge vojake močno zabavali. V najbolj okrutni luči se

²¹ Zgodovinski viri in pričevanja za nastanek vaških straž navajajo strah pred nasiljem partizanov na podeželju Ljubljanske pokrajine in njihova izzivanja, ki so izzvala povračilne ukrepe Italijanov. (Vodopivec 2010: 247, 251)

pokaže, ko zaprti terenki, debelušni preprosti ženski tridesetih let s puškinim kopitom raztrešči glavo, po tem pa Janezu začne pripovedovati, kako težko se je boriti proti »tisočglavi zveri boljševizma« (prav tam a: 337), ko pa niti znotraj svojega tabora, ki se po njegovem bori za resnično sobodo, niso vsi enotni. Povabi ga k sebi v službo, ko bi ga Italijani izpustili, glede teh pa pravi, da je sam prisegel kralju, ker pa ga ta ne more oborožiti, se je sprijaznil z italijanskim orožjem. Ko bo napočil čas, bodo sami prevzeli oblast v imenu londonske vlade in Draže Mihajlovića, »bele« pa bodo pospravili, kamor sodijo: » v farovže, semenišča, samostane, zakristije.« (prav tam a: 338) Janeza preganja spomin na umorjeno aktivistko, ki je smrt pričakala svetniško mirno – na Ferkovo zmerjanje se ni odzivala, njen obraz pa je ob smrti »dobil izraz blaženega miru« (prav tam a: 337).

Kaplan tudi zaslišuje Janeza in mu pravi, da ima pred Bogom in pred slovenskim narodom velikansko odgovornost, ker je kot izobraženec vstopil v »rdeče tolpe« (prav tam a: 332) in se zoperstavil človeškemu in božjemu redu. Na Janezove tožbe o vedenju njegovih stražarjev odgovori, da tako pač je v vojni, obljubi mu prav po pilatovsko, da ga bodo predali italijanskim oblastem, naj ga sodijo po svojih zakonih. O svoji politični opredelitvi in izbiri po njegovem prave strani je kaplan jasen, da ne mara ne Nemcev ne Italijanov: »Ampak v boju med dobrim in zlom stopa po poti, ki vsaj vodi k zmagi dobrega, četudi po zavitih labirintih zla.« (prav tam a: 333) Po kaplanovem obisku pride še Ferko in želi vedeti, kaj sta se pogovarjala, pri tem pa se izrazijo nasprotovanja znotraj protirevolucionarnega tabora, pri tem da ima Ferko do kaplana vzvišeno mnenje; »dober je zato, da spoveduje poscane ženske, da čveka o duhovnosti in podobnih norostih, ne pa za vojsko, kakršna mora znati uporabljati tudi nož, puško, strojnico.« (prav tam) Tudi »beli« ne marajo preveč »plavih«, drug drugega zmerjajo s farškimi oziroma kraljevimi hlapci (prav tam a: 336).

Gospod Cesar predstavi menje o Italijanih in banu; »ni stvar v tem, da so Italijani slabi vojaki, ampak v tem, da se bojujejo na napačni strani fronte. Tako kakor Natlačen, zaradi katerega je celo jugoslovanska londonska vlada požrla marsikatero grenko. Ne moreš se slikati z Graziolijem in potovati v Rim k *dučeju*, obenem pa pripovedovati, da si za svobodo slovenskega naroda, da priznavaš za edino zakonito oblast londonsko vlado in podobne norosti.« (prav tam a: 350) Cesarjeva žena Kati še meni, da bi bilo treba bana obsoditi in odstraniti sramoto, kakor so že storili v nekaj primerih, saj pravi, da v vojni veljajo drugačna pravila in zakoni.

Da se je slednje res zgodilo, izve Jošt v taborišču, ko vanj pripeljejo skupino izobražencev in jim nekdo od njih popiše obsodbo in likvidacijo, žrtev, ki so temu sledile, pa ne obžaluje: »Talci, ki so jih zanj postrelili, so bili samo še potrdilo več, da ga je bilo treba obsoditi in demonstrativno justificirati.« (prav tam a: 406) Nadaljuje, da se je »bela garda« (prav tam) dobro utrdila v postojankah, cerkvah, župniščih, šolah: »Zdaj opravlja drobno krvavo delo, da ga ni več treba italijanski vojski. Mešanica *belih* in *plavih*. Poveljniki so pogosto bivši jugoslovenski častniki. Med njimi jih je nekaj, ki so jih izpustili iz gonarškega taborišča, zato da bi prevzeli kvizlinške

vojaške dolžnosti.« (prav tam) O njih dalje premišljuje Jošt, da vojski Kristusa kralja (paradoksalno) ni nič več sveto, da je obsojena na prezir in samomor, kar je bilo v takratni situaciji še prehitro sklepati, zato se zdi, da je Joštovo spoznanje sad razpleta vojne. Jošt tudi pove, da je v tistem času pozornost zaveznikov prišla na OF, kar je omajalo pozicijo londonske vlade.

Jošt ob povratku iz taborišča čuti zgodovinsko ponavljanje – tako nekako se je oče pripeljal s soške fronte, Jošt pa ob tem premišljuje, da smo se v zgodovini Slovenci vedno borili za sosede, in se vpraša: »Ali se tudi zdaj mnogi ne bojujejo zanje?« (prav tam b: 11) Takoj zatem – in kot pritrdilni odgovor na retorično vprašanje – zagleda prizor na postajici, kjer na peronu postopa gruča »pritlikavih« (prav tam) italijanskih vojakov in dva »dolgonoža belogardista« (prav tam) s črnima baretkama – ta zunanji znak je kar naprej poudarjen –, med seboj se pogovarjajo, opazujejo vlak in kadijo. Ob prihodu domov mu mati poroča še, da sta se z očetom morala skriti ob božičnih racijah, pri katerih so Italijanom pomagali »beli« (prav tam b: 14).

Po padcu Mussolinijeve vlade, ko Vrtačnik že pričakuje italijansko kapitulacijo, domneva, da bodo poleg ozemlja Nemci od Italijanov prevzeli tudi domače pomagače: »Lahko si je misliti, kaj bo z *belimi*. V trenutku ostanejo brez rimske pestrne. Gotovo se vržejo v objem Švabom, ko so se že zapisali črnemu hudiču.« (prav tam b: 17) Ne upošteva razgibanosti protirevolucionarnega tabora, ki oblikuje tudi od okupatorjev neodvisno legijo. Justina Maček je do domačih sovražnikov še ostrejša v besedah: »In potem vsa ta naša izdajalska golazen. Ne more ga živega videti, bradatega župana in generala Rupnika. Kot da bi vstal iz groba, kjer bi moral biti že zdavnaj pokopan. [...] Celo med sosedi, dobro se poznajo med seboj, jih je nekaj, ki se vedejo ne ravno izdajalsko, zato pa sramotno. Ponižno, potuhnjeno, priliznjeno, obnem ko so prepričani, da so pravi pravcati junaki.« (prav tam b: 20) Ob teh delitvah v soseski pa Justina razmišlja o prihodnosti – kakšna bo možnost sobivanja teh ljudi: »Kako se bodo ljudje gledali med seboj? Ali bodo pozabili na hudo? Zlasti pa na tisto, kar so zakrivali drug drugemu? Sestra ti izda brata, sin očeta, sosed soseda, prijatelj prijatelja, spovednik spovedanca.« (prav tam) Justina obenem zaznava, da se v vojnih razmerah stopnjujejo vse človeške lastnosti, tako dobre kot slabe.

4.7.1.6 Podoba Italijanov

Negativno mnenje književnih oseb o Italijanih, ki so bili okupatorji, je pričakovano, vendar pa so književne osebe ponekod zmožne tudi razumeti, da so bili tudi Italijani vrženi v vojne razmere.

O njih se potrjuje nekaj že omenjenih stereotipov, npr. Italijani so prikazani kot bolj mili okupatorji, so bolj slabi, pomehkuženi vojaki, ljubimci. Prvi takšno podobo o njih predstavi Ljubo, ki o strahu in nevarnosti ob vzpostavljanju OF junija 1941 pravi: »Strah mora biti

predvsem one, tole precej klavrno italijansko vojsko. [...] Zdaj že vedo, da nas ne bodo pridobili z marmelado, sirom, makaroni, črnimi kodri in zaljubljenimi očmi.« (prav tam a: 200)

Pripovedovalec pa jih na več mestih prikazuje kot nezainteresirane za zahteve oblasti, ki jih samo izpolnjujejo, ker jih pač morajo – tako opiše nekega karabinjerja, ki je »na ves glas preklinjal mater, ki ga je rodila, očeta, ki ga je spočel, domovino, ki ga je poslala na tuje v imenu časti, slave, zgodovine in podobnih norih laži, kakršne je očitno moral poslušati na vojaških zborovanjih.« (prav tam a: 210) Taisti karabinjer je nato spregovoril slovensko s primorskim naglasom in Jošta povprašal, ali ve za kakšno prazno sobo, Jošt pravi, da jo bo dobil, a ne pri komer koli, nato pa se zapleteta v pogovor, v katerem karabinjer pravi, da jih imajo za podobne živalim, da pa sam ni rabelj, da je tudi v drugih deželah lahko vse uredil z denarjem, saj morajo ljudje tudi v vojnih časih živeti. Karabinjer poda še izjavo, ki jo pisatelj uporabi kot moto četrtega poglavja: »Dobri ljudje smo, verjemite. Dobrega srca, odprtih rok. Hudobni postanemo, kadar se moramo braniti.« (prav tam a: 195, 211) Jošt pa na to odvrne, da njih ne zanima, kaj nosijo v srcu, temveč da vidijo njihovo orožje in da sploh ne bi vedel, da karabinjer ni Italijan, če ne bi spregovoril. Izkaže se, da je na pol Slovenec in se počuti italijansko, da pa mu vojna ni všeč in je vsem skupaj vsiljena. Podobno Barbara piše v dnevniku, da je Madžarka pripovedovala, da je med Italijani mnogo primorskih Slovencev. Eden je v krčmi Pri sraki »razkrival srce« (prav tam a: 242), a so se bali, da je ovaduh in mu niso nasedli. Primorski Slovenec je tudi podčastnik, ki v Belgijski vojašnici prinaša informacije v skupne sobe, se rad šali in se ponuja, da odnese pošto domov in o tem molči, a mu mnogi ne zaupajo – Joštovo pismo dostavi mami in zato ne zahteva plačila, prav tako vedno vrne drobiž od kupljenih cigaret. Nekateri pravijo, da je provokator, ki želi ujeti »veliko ribo« (prav tam a: 325), Joštova mama pa pozneje ugiba, ali se ni s tem poskušal odkupiti, če se je za nekatere stvari sploh mogoče. Opaziti je, da primorski Slovenci pri Zupančiču niso predstavljeni kot zelo narodnozavedni; podobno je bilo v *Sedmini* s tolmačem, ki je Nikovemu očetu prevajal zahtevo na policiji. Pozneje je omenjeno, da so bili na terenu, kjer je Ana pobirala narodni davek, tudi nekateri italijanski podnajemniki, opazila pa je, da so začeli hoditi z nekaterimi domačinkami. Italijani v celotnem romanu nastopajo kot stranske književne osebe, ki se sem in tja zapletejo v pogovore s pomembnejšimi osebami, tako kot prej omenjeni karabinjer. Barbara v svojih zapiskih poroča o častniku, ki jo je povabil v Opero, a je ponudbo zavrnila, češ da je bolna, zato ji je želel pomagati in jo odpeljati v Italijo – na njeno pomenljivo vprašanje, kje pa je to, je odgovoril z nasmehom: »Tudi tu.« (prav tam a: 239)

Striženje deklet zaradi ljubimkanja z Italijani je kot čisto obstranski dogodek omenjeno v Barbarinih zapiskih, kjer pravi, da ji je Jošt povedal, kako so na Večni poti obdelali karabinjerja in deklet ter kako je on moledoval, naj je ne ostrižejo, saj je iz boljše ljubljanske družine, in brez obotavljanja dal »fičafaj« (prav tam a: 240). To je poimenovanje za fračo ali lok, v slabšalnem pomenu pa se rabi tudi za puške. Tudi Barbara poroča o prehranjevalnih navadah Italijanov, ki

pogosto streljajo mačke, golobe in veverice v Tivoliju, pobitih je bilo tudi veliko psov. Mesto preplavijo plakati s kraljevo in Mussolinijevo podobo, pogosti pa so grafiti, med katerimi se Barbari zelo duhovit zdi: »Ven, marmeladarji!« (prav tam a: 248) Italijani so namreč mesto dobro oskrbovali z marmelado, drugih dobrin pa je primanjkovalo.

Ostrižena je bila tudi Čemažarjeva Tinca, za katero so rekli, da to potem ni motilo njenih ljubimcev, ljudje so tako govorili, da bi bilo čisto prav, da bi vsako, ki ljubimka z Lahi, ostrigli do golega: »Ne zato, ker so Lahi, ampak zato, ker so okupatorji.« (prav tam a: 267) Izvemo tudi, da »imajo tako in tako svoje lastne javne hiše in dosti spolnih bolezni. Nekatere so prinesli s seboj celo iz Afrike. Če trdijo nekateri, da je ljubezen slepa, je treba v takih časih tako slepoto zdraviti. In če ne gre drugače, s škarjami in javno sramoto.« (prav tam)

Stereotip o Italijanih ljubimcih je vseprisoten – tudi ko se pojasni, kje so lahko dobili orožje: »Orožje je bilo jugoslovansko [...] ali italijansko, kadar so razorožili zaljubljenega ali neprevidnega črnolasca.« (prav tam) V njihovem ljubljenju je vedno nekaj pregrešnega, spornega, denimo: »Visok kodrast polkovnik, grenadir in don Juan, se je ljubil z operno pevko na indijski način. Ženski je dopovedoval, da je njegova vojaška, grenadirska inkarnacija samo nadaljevanje nečesa bleščečega od poprej, nečesa, kar utriplje v njegovi plavi krvi in njegovem plemenitem duhu.« (prav tam a: 278) V nadaljevanju govori o nadišavljenih časniki, ki so ob večerih hodili po promenadi in »pohotne rjave oči« (prav tam a: 281) obračali po ženskah, pripovedovalec komentira še, da je vsakomur kdaj dovolj »plačanih počepk« (prav tam).

Zelo drugačen pa je prizor, ki ga opazuje Jošt, ko se pridruži partizanom na Dolenjskem in razorožijo Italijane: »Jošt opazuje svetlolaso žensko z otrokom v naročju – črnim in kodrastim. Otrok drži v roki modro pikapolonico, sešito iz svile: velike steklene oči se ji bleščijo v soncu. Nekdo med umikajočimi se razoroženimi Italijani jima od daleč pomaha z roko. Ženska stoji čisto mirno in videti je, da bo premagala jok.« (prav tam b: 43) V opisu prizora ni čutiti obsodbe, osiveli profesor latinščine, ki s stoji ob Joštu, zamrmra verze iz Katulove pesmi, kar je edini komentar: »Toda kar ženska izreče ljubimcu v opoju naslade, to si zapisati daj v veter, v deročo vodo.« (prav tam b: 43) Slovo učinkuje tragično, ljubezni z okupatorjem pa profesor ne obsoja.

Na nekaterih mestih je nakazano, da italijanska okupacija ni dosti slabša za prebivalce od prejšnje oblasti, in sicer v smislu, da je vsakršna oblast, ki ni ljudska, slaba. V tej luči si lahko razložimo prizor Pri sraki, kjer se sestaneta Matjaž in Jošt in sedeta pod sliko Emanuela III., ki je visel v enakem formatu kot nekoč Peter II.; ob tem se nasmehmeta drug drugemu. Ker se roman s koncem vojne konča, ne izvemo, čigavo sliko so potlej obesili na to mesto in kaj je ta obraz prinesel Slovincem. Joštova mama primerja Italijane in Nemce, okrci »prilizovanje« (prav tam a: 266) prvih, ki so načrtovali na videz prijazno kulturno spajanje, in množično preseljevanje Slovencev, ki so ga izvajali Nemci.

Vendar pa so se po januarju 1942 razmere zaostrele – oblast v mestu je prevzela vojska, mesto je bilo obdano z žico, pogosto so preiskovali soseske, Polde in Matjaž sta pripovedovala o oknih, ki so bila prepleskana z apnom, za njimi pa so sedeli ovaduhi in izdajalci ter potrkali, kadar so opazili koga sumljivega. Ilegalci so se zato selili po mestu, da bi se izognili racijam, zaradi zapiranja in trganja zvez se je širila nezaupljivost med pripadniki gibanja, skupine pa so se tako pogosto morale same odločati o tem, kako bodo ravnale. OF je z letaki v italijanščini nagovarjala vojake k upor in sabotaži, naj se poberejo, če hočejo še kdaj videti svoj ljubi dom.

K zaostrovanju razmer sodi tudi streljanje talcev: »Če so Nemci že julija 1941 ustrelili deset talcev v Krškem, so italijanske oblasti sprejele odlok o tem na spomlad 1942.« (prav tam a: 271) Prav tako pa zasliševanja z mučenji na Bleiweisovi cesti, od koder so se sredi noči slišali kriki bolečine in smrtnega strahu, ki so preglasili operetne melodije z gramofonskih plošč, kar metaforično lahko pomeni, da videz prijaznih in kulturnih okupatorjev ni mogel prikriti represije, ki je vladala v mestu. Vojaške oblasti so se ravnale po okrožnici komandanta II. armade Maria Roatte, C 3 in z ukrepi želele najprej zadušiti mesto, nato pa ga razseliti. Kmalu pride tudi do italijanskega streljanja talcev, pripovedovalec poroča o treh, ki so jih ustrelili v gramozni jami pri Tomačevem – pri tem svoje dejanje reflektira eden od italijanskih vojakov: »Eden izmed strelcev se je spomnil, da je bil nekoč socialist ali nekaj podobnega, in ugotovil, da se ne more o svoji vesti pogovoriti niti s kuratom.« (prav tam a: 282) Italijani so tako predstavljeni dokaj kompleksno – temu motivu sledi napad črnosrajčnika na »lepega mladeniča« (prav tam a: 282), ki se ga je lotil kar z nožem, a so pri tem posredovali in ga z udarcem omamili ter mu zaplenili še pas z orožjem in dokumenti, zatem pa sledi dogodek, ko so italijanski vojaki nevede ustrelili gestapovskega agenta, ko so nekoga lovili.

Streljanju talcev sledi pismo o posilstvu dekleta med zaslišanjem (motiv je poznan iz *Sedmine*), pismo je nekdo poskušal ohraniti, nato pa sta se oba izgubila. Omenjena so tudi taborišča, ki so jih obiskovali papeževi odposlanci in pridigali ujetnikom – motiv poznamo iz *Grmade*. Na drugi strani je vse to potekalo pod krinko normalnega in kulturnega življenja, kjer je ob nedeljskih dopoldnevih igrala vojaška godba na pihala pred Narodnim domom, na Prešernovem trgu ali v Zvezdi, Italija pa je imenovana »domovina tenorjev« (prav tam a: 285).

Če so Italijani opisani kot ljubimci, nepremišljeni, naveličani, včasih kot žrtve vojne, pa so posebitev zla in hladnokrvnosti fašisti, črnosrajčniki – opisan je primer strašnega nečloveškega mučenja in uboja mladega propagandista med zaslišanjem, po katerem je slabo pismeni mučitelj nejevoljen odšel pisat poročilo, kot da se ni nič zgodilo – spomnil se je le lepih starih časov in si obliznil ustnice.

Ko je govora o Italiji, pisatelj mnogokrat uporabi pridevnik »bahat« (prav tam a: 287), bahati so letaki in bahata je imperialistična politika Italije. Vojaki pogosto kadijo cigarete »militare« (prav tam), to sta počela tudi vojaka na nekem križišču, kjer so ju razorožili kolesarji. V svojem

pogovoru pred tem govorita o temperamentnem sredozemskem značaju, ki se kaže v maščevanjih, ki so del kulture, zato lahko vedno veš, od koga pričakovati strel ali sunek z nožem: »Od norca, če si mu prevzel ljubico, od moža, če si mu zapeljal ženo, od očeta, če si mu ubil sina, od soseda, če si mu ukradel kokoš.« (prav tam) Njuna navzočnost v Ljubljani je predstavljena kot rezultat usodnega spleta dogodkov in čudnih zakonitosti bahate italijanske imperialne politike. Razorožitev je nato opisana z njunega vidika, tako se zgodi mimogrede in ju povsem preseneti. Po dogodku se gledišče prestavi h kolesarjem in Malik pravi, da je imel eden obraz levega razbojnika, da je bil »čisto črn, košatih obrvi, kodrastih las, mesnatih ustnic. Ko bi ga srečal na samem, bi se ga ustrašil.« (prav tam a: 289) Vojak je tujega, neprijetnega videza, pozneje Jošt trdi še, da je bil črni gotovo nepismen, čemur pritrdi Muc. Malik pravi, da bi ju lahko pri belem dnevu pobili, Polde, da sta »dva uboga hudiča« (prav tam a: 291), Jošt pa, da oče takšnim pravi »kanonfuter« (prav tam). Muc Italijanom pravi »kurji tatovi« (prav tam a: 290), Matjaž k temu doda, da pravijo, da so Nemci čisto drugačni tudi kot posamezniki. Omenjena je neenotnost v italijanski vojski – Maliku sobarica neke ljubljanske pevke, ki ljubimka z italijanskim polkovnikom, pove, da je plemiški, kodrasti in dišeči polkovnik pristaš kraljeve in ne fašistične struje, med katerima potekajo stalna trenja.

Jošt nekega dne opazuje italijanske vojake in razmišlja o njihovi domovini, kakšna je, in se sprašuje: »Tisočletne oljke, ribiške barke, duh po soli, po morju, po ribah, po olivah, po gnijočih algah? Sinja ploskev Sredozemlja ali Jadrana? Kamniti oboki brez življenja, morebiti so na njih samo množična gnezdišča vreščečih galebov? Ceste, s kamenjem tlakovane še pod Cezarjem ali pod Avgustom, in ostanki stavb, ki še danes razkazujejo nekdanjo bahavost?« (prav tam a: 308) Podoba sredozemskega toposa kot da noče biti idealizirana, kamniti oboki so mrtvi, na njih gnezdiijo vreščeči galebi, vse to pa je ujeto pod zgodovinsko bahavostjo – da ne deluje preveč enostransko, so vse trditve postavljene pod vprašaj. Vojaki, ki jih opazuje, prihajajo večinoma v parih, oboroženi s puško, so majhni, temnolasi, z »bodečimi pogledi« (prav tam) pod olivnimi čeladami. Malik je študiral, kako lahko komu zlomiš tilnik, če mu suneš čelado nazaj dovolj močno, nekdo pa jim je dal ime »operetna vojska« (prav tam).

Do pomladi 1942 se je prvotna italijanska prikupljiva in zvita politika prelevila v sovraštvo in strah, tako pride tudi do racije v Tivoliju, v kateri sta ujeta Ljubo in Jošt, ko se ji hočeta izogniti kar s pobegom pod žico. Pri tem ju zasači stražar, Siciljanec, ki o svoji domovini pravi: »Domovina kamna in pomaranč. Lepa, revna dežela, kjer je še najbolj reven vojak gospod.« (prav tam a: 315) Tako ju odpeljejo na zbirno mesto, od tam pa v Belgijsko vojašnico, kjer sta se sprehodila mimo belo prepletkanih oken, za katerimi so sedeli ovaduhi, znajdeti se v sobi, ki so jo zaporniki poimenovali »križišče« (prav tam a: 318).

Pripovedovalec v sedmem poglavju, ki se prestavi v čas, oddaljen od druge svetovne vojne, prizna, da se kot ljubljanski dečki takrat niso zavedali, kako dobro italijanski generali spremljajo razmere, navede celo odlomek iz pisma Maria Robottija, ki ga je konec oktobra pisal

komandantu II. armade: »S sredstvi, ki so mi na razpolago, zlasti pa z omejeno oblastjo, s katero razpolagamo sedaj in s katero razpolagajo moji divizionarji, bomo lahko zatrli samo učinke, ne pa tudi vzrokov nemirov. Očitno je, da je mogoče zadušiti upor le tako, da odkrijemo vodilno organizacijo v Ljubljani, ki nekaznovana v mestu zboruje, izdaja razglase, zbira fonde in volnena oblačila za upornike, razpisuje posojilo, izreka in izvršuje smrtne kazni ...« (prav tam a: 321–2) Pripovedovalec naslovnici pisem razloži, da je kljub ukrepom, ki so jih uvedli, gibanje samo raslo, se razširilo, poglobilo in začelo spopad z notranjimi nasprotniki, jih imenuje »*kontrarevolucija* reakcionarnega slovenskega meščanstva« (prav tam a: 322). Italijane pa, ko opisuje zapor v Belgijski vojašnici, imenuje »največje mojstre vojaškega direndaja« (prav tam a: 324) v zgodovini stavbe, od jutra do večera se glasno pogovarjajo, prepirajo, prepevajo arije.

Pester nabor zmerljivk za Italijane izusti tudi prekupčevalec Požgani Gustl, ki jim pravi: »Ušivci, [...] umazanci, usranci, pizdolizci, lačenbergerji, mačkojedi, sifilitiki! [...] Vsepovsod, kamor so prišli, so se osramotili kot vojaki, babjaki, kot politični usranci.« (prav tam a: 340) Naslednji sojetnik je gospod Cesar, ki je mnenja, da nedolžnih ljudi ni med Italijani, saj: »[t]isti trenutek, ko so stopili na to našo zemljo, [...] ni v njihovih očeh nihče več nedolžen,« (prav tam a: 348) tisti, ki pa z njimi sodelujejo, se jim samo prilizujejo in zagotovo niso navdušeni nad njimi, smešno se mu je zdelo tudi prvotno italijansko prilizovanje. S podobnimi besedami kot Gustl Italijane ozmerja mož v žametnem telovniku, ko ljudje žaliyo prispele internirance, pravi jim kurji tatovi, ubijalci mačk, oboževalci grbastega omejenca, kakršnega imajo za kralja in za cesarja obenem.

Padec fašističnega režima Jošt dočaka v Gonarsu – najprej v začetku marca 1943 v Torinu izbruhnejo demonstracije, nato še v Milanu in Genovi, nemiri se širijo po deželi. Julija poroča o padcu Mussolinija, vlado prevzame Pietro Badoglio, kar v taborišču obeležijo s karikaturο z napisom »Smrt fašizmu« (prav tam a: 415). O ženskih demonstracijah v Ljubljani Joštu pripoveduje še Muceva mama, ki se glede na razjarjenost žensk čudi, da ni prišlo do česa hujšega – očitno so Italijani pomislili na svoj padec moči: »Petindvajseti julij jim je dal po repu. Nekateri mislijo, da je Gambara boljši od Robottija. Figo, samo bolj strah ga je, saj sam ne vé, kaj bo z njim jutri.« (prav tam b: 21) Petindvajsetega julija 1943 je namreč padel Mussolinijev režim, o padcu pa priča tudi odstranjena podoba v krčmi oziroma »svetlejši pravokotnik« (prav tam b: 35) ob sliki kralja Viktorja Emanuala, ki je bila izrezana iz časopisa.

4.7.1.7 Podoba Judov

Prvič so Judje omenjeni, ko Jošt bere roman *Ivanhoe* in mu je Judinja Rebeka bolj všeč kot Saska Rowena, saj ga zamika Rebekina eksotičnost: »Morebiti je v njej začutil več pritajene krvi in več ljubeče velikodušnosti, več sveta, ki ga tudi sam ni poznal, *Obljubljeno deželo*, ki je za zmeraj ostala samo obljubljena, polna puščav, sonca, morja, ovac, kamel in vzhodnjaških strasti.« (prav tam a: 36) Izpostavljena je njihova tujost, neobičajnost, drugačnost, vznemirljivost. O Judih problemsko spregovori gospa Emilija, ko polemizira o nacističnem

pobijanju Judov: »Ona sicer Judov ne mara, vendar ne bi mogla trditi, da niso ljudje tako kot vsi drugi, naj so že res križali Kristusa ali ne.« (prav tam a: 162)

Jud Julij se pojavi v romanu tudi kot književna oseba, ki se z Joštom pogovarja o Jožefu Flaviju in judovski zgodovini in išče vzporednice s slovensko. Njegov oče je omenjan že prej v romanu, ko je opisano raznotero dogajanje spompadi 1942: »Žid, ki ga še niso odkrili, ker se je bil dal že zdavnaj prekrstiti, je trepetal za edinega sina. Ta se je skrival po mestu in se od Jehove zatekel h komunistom.« (prav tam a: 281) Juda, ki se ogreje za komunistične ideje, srečamo že kot Popaja v *Sedmini*. Pisatelj opiše Julijevo zunanost z vsemi judovskimi »fiziološkimi značilnostmi«: »Jošt gleda Julija, črnolasega, kodrastega, drobnega mladeniča z velikimi vzhodnjaškimi očmi, kako mu pripoveduje o judovskem uporu in koncu jeruzalemskega Templja.« (prav tam a: 298) K njemu ga je pripeljal Ljubo, saj so Julija že nekaj časa iskali, zato ga je Jošt prenočil v delavnici.

Julijevo pripovedovanje o judovskem uporu Rimljanom deluje kot biblična tipološka razlaga dogodkov med drugo svetovno vojno – celo okupator je »isti«, rimski. Podobnost je tudi v slovenski in judovski notranji razklanosti: »Kadar se namreč Judje ne spopadajo z oblegovalci, se koljejo med seboj.« (prav tam a: 299) Julij tudi razloži, zakaj mu pripoveduje o tem – ker se majhen narod upira velikemu, Jožef Flavij pa ga obremenjuje, ker je stopil na drugo stran fronte. V nadaljevanju pojasni Flavijevo razdvojenost, saj je vezan na tradicijo, vero, brate, obenem pa verjame v moč rimske države, ki obvladuje pol sveta. Sliši se kot nekakšna diagnoza slovenskih kolaborantov, podobno pa je njegovo stališče do tistih, ki se upirajo – zdijo se mu nori, nespametni, Jožef se Juliju zdi sramotno poglavje iz judovske zgodovine. Jošta vpraša, ali računamo Slovenci tudi s svojimi oboževalci Rima, s svojimi Jožefi Flaviji. Joštu pa se zdi čudno, kaj neki mu je, da se na »pravi strani« (prav tam a: 301) fronte ukvarja s takšnimi vprašanji. Julija plaši dejstvo, da je Jožef domoljub, intelektualec, politik, svečenik, svetovljan. Tu pretekle dogodke interpretira izrazito v luči sebi sodobnih procesov in dogajanj, kar je v zgodovini pogosto. Julij meni, da Jožefu določene razsežnosti upora ostanejo skrite: »Vidi, da gre za upor zoper tujce, ne razume pa, da se v upor samem tarejo različne socialne sile, ne spozna, da se v ljudstvu dogaja nekaj prvinskega« (prav tam) Julij želi Joštu s tem pomagati razumeti usodo svojega »malega naroda« (prav tam) na križišču interesov velikih sil, saj imajo Nemci in Italijani načrt razseliti Slovence.

Julijeva priključitev gibanju sicer nima socialnega ozadja – kot pravi je imenitno živel (kot pozneje izvemo, je živel v vili, na vrtu katere sta se sestajala Jošt in Mira), pravi: »Mene sta prignala k vam razum in Hamletovstvo *biti-ne biti*. Nas so že zdavnaj razgnali po svetu, ali ne bodo tudi vas? Razum mi je dopovedal, da moram biti na strani majhnih in na smrt obsojenih. Majhen sem in zatiran, četudi je moja družina bogata ... bogata vsaj po vaših pojmovanjih.« (prav tam a: 302)

4.7.1.8 Zapor – Belgijska vojašnica

Ko je Jošt z Ljubom zajet v raciji, pristane v zaporu v Belgijski vojašnici, pripovedovalec pa podrobno opiše občutke, ki jih je ob tem doživljal, negotovost, saj ni vedel, katere podatke o njem imajo, negotovost pa je povečalo odhajanje sojetnikov. Ječo so imenovali tudi »garnizon« (prav tam a: 323), nahajala pa se je v kleti enega krila Belgijske vojašnice, deloma obrnjenega k nekdanji cerkvi Srca Jezusovega. V kompleksu je danes Slovenski etnografski muzej, Metelkova mesto in Muzej sodobne umetnosti Metelkova. Ni jasno, zakaj pripovedovalec govori o nekdanji cerkvi, saj še danes stoji tam, leta 1945 je bila sicer ob eksploziji streliva poškodovana, a tudi kmalu obnovljena.

O zgradbi zapora pravi, da so bile spodaj ob dolgih hodnikih celice, nad njimi pa velike skupne sobe, kjer so se znašli še ne razvrščeni zaporniki. Njihova usoda je bila lahko sledeča: »lahko so te poslali na sodišče, v redni sodni postopek, lahko kako hladno jutro na talsko streljanje, lahko so te prepustili kaki drugi vojaški ali policijski oblasti ali pa te določili za transport, kot so govorili. Transport je pomenil internacijo v koncentracijskem taborišču.« (prav tam a: 324) V skupnih sobah so spali kar na tleh, pokriti s časopisnimi listi, v celicah pa so bili pogradi z ušivimi kratkimi odejami in popisanimi stenami. Pred tem je bil Jošt zaslišan, zasliševal pa ga je kapetan z jajčasto glavo in izbuljenimi očmi: »Komunist? Skojevec? Član fronte? Ilegalni delavec? Ne, ne, ne, ne. Kapetan je pogledoval na uro, govoril hrvaško, pogrkoval in ga ves čas opazoval, kakor bi ugibal, kaj naj počne z njegovimi odgovori.« (prav tam a: 325) V zaporu nato velja določen ritual, obrok dobijo enkrat na dan, Jošt pa ob tem ugotavlja, koliko časa sicer človek zapravi za prehranjevanje in podobno.

Ob svoji postelji v zaporu Jošt prebere napis: »Zbogom, ljuba moja« (prav tam a: 345), kar pri njem spodbudi premišljevanje o lastnini, ki jo izražajo svojilni zaimki: »Kot vidiš, se še tu uporabljajo besede, ki pomenijo moje, tvoje, naše, vaše. V tem primeru beseda moja gotovo ne pomeni lastnine, odseva pa miselnost, v kakršni so nas vzgojili.« (prav tam) Od naslednjega zapornika, gospoda Cesarja, izve, da so v gramozni jami ustrelili Toneta Tomšiča, organizacijskega sekretarja centralnega komiteja Komunistične partije (prav tam a: 349).

4.7.1.9 Italijansko koncentracijsko taborišče

Jošta v internacijo odpeljejo z vlakom, po progi, okoli katere je sto ali dvesto metrov stran počiščeno vse drevje, kar je bil ukrep proti napadom partizanov. Tržačani gledajo na ujetnike kot na odvratne zločince, zato jim pazniki ne dovolijo gledati skozi okna, saj bi se jim lahko kaj zgodilo, tragično pa je, ko neki deček, čigar babica je bila Tržačanka, pove, da je bilo mesto od nekdanj tudi slovensko. Interniranci nato govorijo o zasedbi Trsta po londonskem sporazumu 3. decembra 1918 in o zasedbi Gorice, Pulja in Reke. V zapornike so ljudje metali kamenje, se pačili, jih pljuvali, pri čemer so jih spodbujali črno oblečeni (fašistični) učitelji.

Taboriščna izkušnja je v celoti zapisana v prvi osebi – prepričljivost ji daje tudi avtorjeva osebna izkušnja taborišča. Jošt zapiše, da so bili ljudje v gonarškem taborišču – rumenem in rjavem mravljišču iz oguljenih sanj – videti neresni, komajda napol oblečeni, ostriženi, porjaveli. Spraševal se je, ali ne bo čas v taborišču povsem izgubljen, lahko je le spal, ležal, bral, premišljeval in se odzival na »apele«, ko so jih preverjali z imenom, priimkom in taboriščno številko. Jedli so malo, še tisto slabo, morali so skrbeti za higieno, v ambulantni so jim ob bolezni dali »purgo« (prav tam a: 362) ali jih namazali z jodom, tudi ko poleti izbruhne krvava griža in umirajo prve žrtve. Postopoma je taboriščnike mineval spanec. Edino upanje zunaj zanj ostaja: »vojska, ki smo jo ustvarili, a je še ne poznam. Samo tam se je, kot pripovedujejo, še ohranilo vse tisto, kar bi moralo biti v ospredju velikega platna: pravo človeško veselje, ponos, pesem, hrabrost, močatost, lepota.« (prav tam a: 363)

Ljudje se v taborišču kratkočasijo na različne načine, še vedno špekuliranja o vključitvi Turčije v vojno, kmalu pa Jošt odkrije tudi v taborišču frontno vodstvo, ki skrbi za telesno in duhovno higieno, ustanovijo celo razsodišča in kaznujejo koga z drgnjenjem s peščenim milom in sirkovo krtačo. Ljubo nato dobi zares zvezo s skupino mladih komunistov, ki jih vodi neki Milan, študent kemije, sicer pa jih je vseh skupaj sedem. Sodelovanje zahteva dolžnosti, varnostne ukrepe in strategijo hitrega obveščanja, tako se z Ljubom lotita učenja italijanščine, Ljubo pa je tudi iz sicer prirejenih novic izločal bistvene podatke o politični situaciji v svetu. V taborišču deluje celo ovaduh, Franci Slak, ki pa se Milanu zdi le »nepomembna uš« (prav tam a: 368), Joštu pa se zdi dober opomin oziroma svarilo, da ne bi kdaj sami postali taki. Taboriščni komunisti so za Jošta »novi kolesarji« (prav tam), ki pa za razliko od ljubljanskih niso vsi najprijetnejših značajev, denimo Petelin, najstarejši med njimi, je grobe narave, rad preklinja, športnik in ženskar, ki da več na zunanost kot pa na inteligenco; Vitek je bil celo kurir krimskega bataljona, ki mu je bilo prizanešeno zaradi mladostnosti, Silvo je molčeč štajerski begunec, Ljubo je imel ves čas skušnjava, da bi jim razložil kaj o zgodovini, saj se mu je zdela ključnega pomena za razumevanje sedanjosti.

Jošt v brezdrlju veliko premišljuje, spominja se Barbare in ob tem misli na človekovo lastnino kot njegov izvirni greh, na to, da ga njena ljubezen ni oddaljevala od ljudi, temveč nasprotno, o pogorelih primorskih vaseh, Rašici, Dražgošah. Dalje predstavi nekatere taboriščnike, drobce iz njihovega bivanja tam, denimo pisatelja ter kiparja oziroma slikarja, ki načrtuje postavitve kipa Marije pred barako mladoletnih, Mamin sinček premišljuje o drugi grupi odredov, kjer ima bratranca, sam pa žaluje, da so se »pustili« (prav tam a: 376) takole ujeti. Pisatelj tudi v ta roman umesti obisk kardinala, ki mladoletnim podari hruško in rožni venec iz rožičevih pešk, slednji je Maminega sinčka spomnil na prijetno ukazovalno babico, ki mu je dala življenjski napotek, naj se ukvarja le z velikimi stvarmi. Kardinal je opisan kot rdečeličen in star, pridigal je tudi o papeževi ljubezni do Slovencev, ki so mu zapeli Hej, Slovani. Milanova skupina je mnenja, da jim je ta obisk politično koristil, saj je moral tudi omahljivce prepričati o dvoličnosti

cerkvene politike. Glede očitkov, da so se »pustili« (prav tam) ujeti, Ljubo pravilno sklepa, da jim bodo to nekoč očitali (točno s temi besedami Tomaž Kalin napade Martina Dobroto v romanu *Grmada*). Najbolj v brezdelju trpijo kmetje, ki so jim pobili družine, jih razselili, zaplenili imetje, opustožili polja, izobraženci se zaposlujejo različno, se zbirajo ob molitvi, konec junija in v začetku julija pripeljejo več dijakov in študentov, ki prinesejo nekaj živahnosti in Jošt si predstavlja, da mora biti tako v Libiji ali v Egiptu, kjer potekajo bitke in taborijo številne vojske.

Pomanjkljivo hrano v taborišču dopolnjujejo paketi, ki jih domači pošiljajo prek neke zelenjavarice, iz Ljubljane vozi v Gorico, pakete pa pazniki dobro pregledajo, razlomijo celo kruh in podobno. Vseeno svojci najdejo načine in pisma zapakirajo v marmelado ali v konzerve. Pozneje pakete omejijo na enkrat mesečno, po največ pet kilogramov. V pismih je treba paziti, da se česa ne izda, tako mati Joštu piše, da je šel Muc na izlet, kar pomeni k partizanom. Veronika piše o pomanjkanju, da so začeli gojiti kunce, da se na karte dobi malo, da ni prave kave, nekateri širijo novice, da interniranci živijo kot v letoviščih.

Ko začne Jošt risati taborišče in taboriščnike, se zave razlik in podobnosti italijanskih in nemških taborišč: »*Lasciate ogni speranza, voi ch'entrate ...*, ne, tega ne morem priznati. Tu tudi ne piše kot v nemških taboriščih Arbeit macht frei, saj nimamo kaj delati, kljub temu pa je pravo pravcato taborišče.« (prav tam a: 381) Jošt riše tudi skice vzhodne fronte, kjer se kaže, da Nemci niso nepremagljivi. Pokaže se, da niti taboriščne spone niso nepremagljive, saj desetim ali celo tridesetim ljudem uspe pobegniti po osemdesetmetrskem rovu, ki so ga izkopali pod neko barako, med njimi je tudi pomembnejši ilegalec, kar med taboriščnike prinese veliko veselja, zato onemogočajo štetje, ko pa jih zaprejo v barake, ne prenehajo peti, čeprav jim ves čas govorijo, da ni dovoljeno. Milan akcijo poimenuje za gonarški Stalingrad. Izvemo nekaj več o delovanju taborišča, ki je v lasti nekega elegantnega sivolasega polkovnika, ki z njim tudi služi, ko goljufa predpise o taboriščih, kapetan oziroma komandant pa je nek debelejši človek, ki da »kapoja barake« (prav tam a: 383), pod katero so kopali rov, obesiti za roke. Varnost v taborišču se poostri, ponoči hodijo na stranišče v spremstvu. V neki posebni, zamreženi baraki so nastanjeni trije ruski letalci, ki so jim kupili celo hamoniko. Neki poročnik kaže naklonjenost do taboriščnikov in zazdi se jim, da bi utegnil biti njihov oziroma »naš človek« (prav tam a: 384), a ga kmalu premestijo. Pobegu sledijo preiskave, najdejo le nekaj osebnih predmetov in izdelkov, kot so noži iz ročajev železnih žlic ali iz odpiračev za pločevinke.

Deževne jeseni 1942 v taborišče pripeljejo Čabrance, ki so jim opustošili vasi in jih izselili – opisani so, kot da ne bi bili čisto zares ljudje, neko lepo dekle je »kosmato kot opica« (prav tam a: 393), po nesreči v kotlu za perilo skuhamo dojenčka, nato vse do golega ostrižejo. Širijo se govorice, da bodo stare taboriščnike preselili v Benetke, Renicci ali kam na jug. Ko jih selijo, po pol leta v Trstu ni nikogar več, ki bi vanje metal kamenje ali jim pljuval v obraz. Selijo jih v Monigo, kar je zanje dobro, saj so tam vojašnice, kar je dobro pred prihajajočo zimo, da se jim

ne pripeti tako kot na Rabu, kjer je pod šotori umrlo na tisoče ljudi, govori pa se, da je v italijanska taborišča interniranih okoli petindvajset tisoč Slovencev.

Taboriščna fronta v Monigu nato pripravi gladovno stavko, s katero dosežejo, da dobijo vitamine – z limono pokapano surovo zelje –, kar jim zelo koristi, posebno tistim, ki so jih pripeljali z Raba in so bili v veliko slabšem stanju. Premestitev naj bi povzročil angleški radio. Rezultat stavke je tudi kazenska premestitev odbora, ki je povedal zahteve, v Padovo ali Benetke. Tudi v Monigu jih obišče kardinal, ki ponovi svojo pridigo o ljubezni do Slovencev. Jošt pa doživi nepričakovano pozornost starejšega komandanta, ki mu odsvetuje sloneti na zidu, ker je mrzel in bi lahko dobil pljučnico ali umrl.

Z nekim profesorjem v taborišču Jošt in Ljubo modrujeta o slovenski zgodovini, sprašujejo se, na koga se jim je nasloniti, začutiti pa je tudi rahel strah pred Sovjetsko zvezo: »Smo dovolj trdni, da nas ne pohodijo naši lastni veliki zavezniki, če nas ne bo že dokončala fašistična Os Berlin–Rim–Tokio? Kaj bo s Koroško? Kaj bo s Primorsko, kaj z morjem?« (prav tam a: 403) Špekulirajo o zgodovinski majhnosti, kako se bo izrazila ter da se zna zgoditi, da Italijani pristopijo k zaveznikom. Jedro osvobodilne misli naj bi bilo vedno pri kmetih, vojakih, izobražencih, delavcih, pravi profesor, ki dodaja, da ne ve, kaj se dogaja v glavah velikih politikov, Ljubo pa trdi, da to ni pomembno, temveč je pomembno, kaj se kaže navzven: »Ljubljanski škof je tak, kot se v Sloveniji kaže, ne tak, kakršen se naskrivaj pogovarja z Rimom ali z Londonom. Natlačena bo določilo to, kar počne, ne ono, kar naskrivaj misli.« (prav tam a: 405)

V taborišču se veselijo nemškega poraza pri Stalingradu, nato pa jih zanima situacija na afriških bojiščih – spomladi 1943 jih preselijo nazaj v Gonars, kjer se v okolici že aktivneje pojavljajo partizanske enote. Ljuba nato odpeljejo v Ljubljano, kjer mu dosodijo petnajst let zapora in ga odpeljejo nekam drugam v Italijo. Pred koncem vojne se v taborišču pojavi nadloga muh, ki se je lotijo z vso resnostjo, nekdo predlaga celo, da bi barake zažgali, kakor so storile stakajoče ženske v sosednjem taborišču (prav tam a: 414). Ob padcu Mussolinijeve vlade se okrepi delovanje fronte v taborišču, saj pripravljajo načrt v sili, če bi slučajno država razpadla, preden bi jih uspeli dostaviti domov. To se sicer ne zgodi, saj prevoz domov organizirajo še italijani – podčastnik pokliče Jošta po italianiziranem imenu: Giuseppe Koder. Na poti domov tako ni več črno oblečenih fašistov, ki bi jih zmerjali, niti otrok in učiteljic.

Svoje zapiske iz taborišča Jošt zaključi s premislekom o pomenu spominjanja takšnih dogodkov: »Najbolje bo pozabiti, zapreti ta zamaščen zvezek zapiskov in ga znova odpreti šele čez leta in leta, ko bo môra docela izginila tudi iz sanj in iz spominov. Kaj naj bi z njimi? Kaj naj bi strašili otroke z njimi? Ali naj bi jih pripovedoval ljudem, ki tega sploh ne bodo več mogli razumeti?« (prav tam a: 416)

Po vrnitvi domov Jošt materi pove, da v taborišču na videz ni bilo nič hudega, vseeno pa pasje: »Človek postane samo še človeška senca,« (prav tam b: 13) na drugem mestu pa: »Bojno dejanje je nekaj več kot samo napeta putolovska akcija – človek se postavi na noge, potem ko so ga skušali spraviti na kolena. Duh po kadilu ali blagoslovljeni vodi čuti kot vonj po zgodovini slovenske ponižnosti.« (prav tam b: 15)

Nekatere spomine iz taborišča Jošt razkrije šele pozneje – denimo na moža, ki se je krčevito oklepal nočne posode in je ni maral oddati Italijanom, zato so mu jo izpulili, kar ga je spravilo v jok (prav tam b: 43). Po nekaj tednih doma Jošt ugotavlja, da je še ves iz sebe in ga je zlahka izziriti, saj ugovarja Ljubovi materi in ji očita strah in ponižnost. Z izkušnjo se sooča tudi s pomočjo humorja, ko materi pripoveduje smešne zgodbe. Posebno pozornost nameni taboriščni izkušnji v enem od podpoglavij obsežnega trinajstega poglavja, ki ga imenuje »Števiaka 2744« (prav tam b: 225), kar je bila njegova taboriščna številka. Čeprav je spomladi 1945 mislil, da je to poglavje za njim, opazi, kako močno ga je ranilo. Opisuje vzdušje, svoje počutje, protestni zbor, podobo taborišča, vse se vrne v njegovo ljubljansko sobico.

4.7.1.10 Podoba Nemcev

Nemci so bili pred vojno kar številna skupina v Sloveniji in so bili ob italijanski okupaciji Ljubljane kar razočarani. V prvem delu romana se tako ne pojavljajo veliko, srečamo gestapovskega agenta in gospo Heinz, vdovo po Avstrijcu iz Gradca, ki se je zastrupila, zavita v staro avstro-ogrsko zastavo.

V Gonarsu taboriščniki spemljajo tudi situacijo na nemških bojiščih, še posebej navdušeni so nad porazom pri Stalingradu, iz časopisov pa tudi o Hitlerjevih posvetih z zavezniki: »z bolgarskim carjem Borisom, romunskim conductorulom maršalom Antonescujem, z madžarskim admiralom Hortyjem, z norveškim predsednikom vlade Quislingom, s slovaškim prezidentom Tisom, s hrvaškim poglavnikom Pavelićem, s francoskim predsednikom Lavalom.« (prav tam a: 410)

Nemci Italijanom ne zaupajo in ob padcu Mussolinija začnejo zasedati železniško progo, kar poroča Vrtačnik, vse kaže, da bodo kmalu zamenjali Italijane, zato dalje svetuje, da kdor noče biti nemški hlapec, naj odrine na osvobojeno ozemlje – na menjavo okupatorja se pospešeno pripravljajo partiznai in železničarji, ki stremijo k temu, da bi prepelčili Nemcem zasedbo celotnega ozmelja. Pri špekulaciji o protirevolucionarni kolaboraciji z Nemci (preden je do tega prišlo), Vrtačnik izpostavi za klerikalce pomembno razliko med okupatorjema, da Hitler ne da kaj prida na Cerkev. Tudi Mucevo mamo skrbi njihov prihod: »Končno kaže, da je konec italijanskega bahanja, zato pa utegne priti še hujše – Nemci. Nemci še niso niti malo na tleh. Do zadnjega bodo brcali okoli sebe.« (prav tam b: 20) Tako pride nov sovražnik v Ljubljansko pokrajino, spremeni pa se tudi besednjak, pripovedovalec to opiše takole: »Deželi se prav operacijsko področje, domačim ljudem *brigada* ali *Osvobodilna fronta*, Nemcem *živa*

sovražnikova sila, njihovim hišam, cestam, progam, bunkerjem cilji, vojaštvu, ki ga prevažajo sem ter tja po Evropi, transporti, nemškim prisiljencem švabobranci.« (prav tam b: 100)

O nemški ofenzivi pripovedovalec pove, da je pri njej sodelovala tudi Turkmenistanska divizija, ki so jo sestavljali sovjetski ujetniki, v njej pa je bilo odkritih nekaj bolnišnic, v katerih so pobili ranjence, dosti civilnega prebivalstva so zaprli in poslali v taborišča, razbili nekaj partizanskih enot, iz katerih so pobegnili prisilni mobiliziranci in nekdanji pripadniki »belih« ali »plavih« (prav tam b: 147), pri tem pa so Nemcem že pomagali domobranci, ki so služili za »vodnike in politične ocenjevalce« (prav tam). Ob vsem tem kaže, da tega ne bodo mogli neprestano početi in se bodo morali osredotočiti na varovanje prog in ustanavljanje domobranskih postojank. Zdravnik dr. Slak o tem pripoveduje Joštu, ki mu je prišel očistiti rane, da so izdali tudi mnogo skrivališč, hrane, orožja in sanitetnega materiala ter italijanske opreme.

Že kot ranjenec Jošt premišljuje, da mora biti nadzor nad Ljubljano pod nemško okupacijo strožji od italijanskega ter da poleg njih na blokih gotovo stražijo tudi domobranci (prav tam b: 153). Hujše pa so bile tudi novice iz nemških koncentracijskih taborišč, zato se Jošt ogiba misli na mater, ki je tam zaprta.

Na zadnjo vojno pomlad Jošt premišljuje, da se je »ta imenitna nemška vojska« (prav tam b: 220) čudno postarala:

Iz njihovih oblek in izpod bahatih čelad te vse pogosteje pogleduje utrujen, ostarel obraz. Mogoče je, da so si oči s tega obraza pred tremi leti ogledovale moskovske stolpe ali poledeneli Leningrad ali pozneje za zmeraj izgubljeni Stalingrad ali s puščavskim peskom prizanesljivo zasipane kupe mrličev v severni Afriki. Včasih pomislim, da bo šla z njim v grob strašna zgodovina nečesa, kar so hoteli, in marsičesa, česar morebiti mnogi niso hoteli. Potegnilo jih je s seboj z nasiljem oblasti, propagande, germanske nadutosti, objestnega občutja nepremagljivosti, človeške pijanosti nad lahкими zmagami. (prav tam)

Z »morebiti« vključuje možnost, da se z režimom in njegovim ravnanjem mnogi niso strinjali, a to ostaja zgolj možnost. Sicer so jim kot narodu pripisane določene stereotipne lastnosti, denimo »germanska nadutost« (prav tam).

Podpoglavje Bekanntmachungen govori o razglasih o nemških talcih s Štajerske, ki jih zbira Sliva. Na prvih je podpisan brez imena Chef der Landverwaltung, na poznejših Erwin Rösener, obsegajo pa več kot tisoč imen: »Med žrtvami je opaziti veliko bratov in sester, očetov in otrok, mož in žena. Včasih se zdi, da so hkrati ustrelili celo družino. Svojce vozijo v Auschwitz, majhne otroke pa prodajajo nemškim družinam, kjer jih prekrstijo in naredijo za čistokrvne Nemce.« (prav tam b: 247) O razlogih za streljanje na kratko piše o »komunističnih tolpah« (prav tam), »roparskih bandah« (prav tam) in o umorih ki so jih te zagrešile nad domoljubnimi Štajerci in nemškimi oblastmi ali vojsko. Talce streljajo in pokopavajo na relaciji Celje–Maribor–Gradec. Ponoči Jošt sanja o seznamih, na katerih vidi svoje germanizirano ime. To spodbode val jeze v njem, prekolne Nemce in jim želi, naj se jim povzročeno zlo stoterno povrne, ob tem pa pravi,

da usmiljenja ni več in ga ne more biti. Treznejše razmišlja po bombardiranju Mirja, ko se sprašuje o krivdi nemškega naroda: »Kdo bo vse to kdaj preštel ali razvrstil? Ali bo kdo kdaj potegnil ločnico med krivdo celega nemškega naroda in krivdo tistih, ki so ga vodili? Krivdo naroda, ki je kljub vsemu tudi kot celota kriv za milijone žrtev pri drugih narodih?« (prav tam b: 252)

Kakor Italijani so bili pozneje najemniki pri Slovencih tudi Nemci. Pri Madžarki so naselli nekega starejšega filmskega mojstra, ki pa ni bil zadrt, temveč oprezen, prestrašen, sumničav, zato ima vedno pištolo ob vzglavju, zvečer pa je uspavalne tablete. Čeprav je dober, prijazen in prinaša kakšno hrano, je Madžarki zoprno, da ne bi imela zaradi njega nekoč sitnosti, da ji ne bi očitali nemčurstva. Opisan je precej stereotipno, je redkobeseden, vljuden, celo pust. Pravi, da v Nemčiji zdaj niso lepi časi, saj so mesta ves čas bombardirana.

4.7.1.11 V partizanih

Nekatere parizanske bitke so omenjene in ovrednotene že v Barbarinem dnevniku, denimo napad na Lož, ki ga oceni kot pravo vojaško presenečenje, napad na Bezuljak in Sodražico, Krinski bataljon in Ribniško četo, požig Rašice in Rašiško partizansko četo, kjer je imela Veronika bratranca. O napadu na Lož pove še več, a v drobcih – denimo da so odpeljali komandanta topniškega divizona in nekaj vojakov, da so v veliki hajki v snegu ujeli nekaj borcev Krimskega bataljona, nekaj pa se jih je prebilo v Ljubljano, o procesu zoper njih, kjer so jih osem obsodili na smrt, pet na dosmrtno ječo, ti pa so v zaporih srečali dva bivša borca, ki sta jih izdala, da so nato ujeli komandanta, ki je napadel Lož, Ljuba Šercerja, in ga s petimi soborci ustrelili pod Krimom, dva mladoletna pa pomilostili na dosmrtno ječo.

O partizanih se je seveda govorilo v mestu, predvsem Joštov oče si je že ves čas prizadeval oditi tja, o njih pa je sodil, da so bili predvsem delavci, rokodelski pomočniki, kmetje, nameščenci, študentje, dijaki, kar je Ljubo razlagal kot: »razredni temelj osvobodilnega boja« (prav tam a: 271), čeprav odstotkov ni poznal.

Za prvo Joštovo srečanje s partizani poskrbi Polde, ki mu prinese dokumente, po katerim mu naroči napisati poročilo o bitki za vas Dražgoše, čeprav nima osebne izkušnje z njo (ne Jošt ne avtor), kar Jošta skrbi, jasen pa je Poldetov namen, ki pozna njegov smisel za pisanje: »Ljubljančanom je tega treba bolj od kruha. Da bodo vedeli, kakšno vojsko imamo. Mogoče je to naša prva velika bitka po časih kmečkih puntov.« (prav tam a: 273) Sledi skoraj pet strani dolgo poročilo o treh dneh bojev – najprej govori o Cankarjevem bataljonu, ki je okoli novega leta 1942 obsegal okoli štiristo borcev in bil razdeljen v dve četi in samostojen vod, pove, kako je bil oborožen, kdaj ustanovljen (avgusta 1941 na Jelovici), nato pa še o nasprotnikih, nemškem policijskem štabu Jugovzhod, ki mu je poveljeval general Schreyer, in je imel na razpolago osem bataljonov policijskih sil in poseben smučarski patroljni oddelek, skupaj z Weissvim štabom Jug je bilo na voljo 4.000 mož, očitna premoč je bila kljub temu, da so

napadli samo s petimi bataljoni. Povod za bitko ni opisan, jasno je samo, da so bili partizani v vasi dlje nastanjeni, saj Jošt omeni, da so vas nekateri imenovali Dražgoška republika. V svojem poročilu zelo pohvali partizansko obrambo, ki ji pomagajo zimske razmere, v katerih nemški vojaki gazijo v cel sneg, poleg tega se nekateri Luksemburžani napadu uprejo – 40 jih kazensko postrelijo, nekaj ji razorožijo in pošljejo v koncentracijska taborišča. Opisi se občasno približajo tistemu pretiravanju, pred katerim Jošt sicer ves čas svari. Pohvali odličnost kurirjev, ki omogočajo hitre reakcije, dobro zamišljeno in organizirano obrambo, ki izrabi vse, kar je dano z objekti in naravnimi značilnostmi, pri čemer dobro sodelujejo tudi z vaščani, ki pa se zmedejo, ko se je treba odločiti za odhod s partizani v hribe ali tvegati in ostati doma. Nekateri drvarji drvarijo v planini in verjeno ne vedo, kaj se dogaja doma. Jošt v poročilu vse odločitve predstavi kot prave – pravi čas se pripravijo za umik v gore, to poteka organizirano, poleg gredo vaščani. Nato popiše divjanje in kruto maščevanje Nemcev nad vasjo in vaščani – v poročilu razmeroma objektivno in dramatično: »Vas zdaj gori na vse koncih in krajih. Vojaki divjajo po njej, požigajo, popivajo, mečejo ročne granate v kleti, kamor so se zatekli žene, otroci in starci, postrelijo okoli šestdeset vaščanov, med njimi nekaj otrok, se kar naprej slikajo v svojem vojaškem zmagoslavju: v belih oblekah med črnimi pogorišči.« (prav tam a: 276–7) O žrtvah med vojaki poroča, da je v Cankarjevem bataljonu padlo devet borcev, enajst pa je bilo ranjenih, pri Nemcih pa je bila premoč tudi glede tega – dvesto mrtvih in štiristo ranjenih. Po tem v zapiskih najde še nekaj pričevanj in si vso situacijo še bolj slikovito predstavlja. Poudari tudi, da v nemškem listu *Karawanken Bote*, ki je izhajal v Kranju, bitke v Dražgošah niso niti omenili – Jošt doda, da ni mogoče, da bi bilo kaj takega v Evropi res. Kot je pokazano v romanu, so bitko v vodstvu OF izkoristili za promocijo junaškosti partizanov – obstajajo tudi razlage, da so z njo izsilili nemško maščevanje nad vaščani – ki je podžgala upor proti okupatorjem v javnosti.²² Literarne obdelave te zgodovinske snovi v romanu *Noč in dan*, ki je nastal še v času mitizacije bitke, tako ne moremo šteti za prispevek k objektivnejšemu pogledu na perečo bitko, čeprav izpostavi žrtve domačinov, saj ne pojasni deleža krivde in možnosti napačne (ali celo namrene) odločitve Cankarjevega bataljona za frontalni spopad. Bitka Jošta tako prevzame, da se je večkrat spominja in v mislih zagleda »goreče Dražgoše« (prav tam a: 307).

²² Desetletja je v uradni zgodovini prevladoval pogled, ki je v ospredje postavljal izjemnost in prelomnost bitke, saj se je prvič v okupirani Evropi tako majhno število borcev zoperstavilo Nemcem, se z njimi frontalno spopadlo in jim povzročilo tolikšne izgube, ta vidik, ki ga je povojna oblast povzdignila do mita in se manifestira ob vsakoletni proslavi v vasi – ki redno dvigne obilo političnega in javnomenjskega prahu –, pa so ves čas spremljali tudi očitiki, zakaj se bataljon na željo prebivalcev ni prej umaknil globlje v gozdove Jelovice, kjer so jih bili vaščani, prestrašeni zaradi morebitnih nemških ukrepov, ko bi bataljon odkrili, pripravljeni oskrbovati s hrano. Prav zaradi hrane in zime, ki je borce izčrpavala, ter zaradi njene lege so se bili namreč zatekli v vas, kjer jih je zaradi strahu eden od vaščanov naznanil županu Železnikov, ki je sodeloval z Nemci (Žužek, Mavsar 2011) oziroma po drugih pričevanjih so to storili celo s privoljenjem borcev, kar pa se je Nemcem zdelo prepozno in so napovedali ukrep proti vaščanom – Nemce je po besedah Jožeta Dežmana (Knez 2015) še bolj razjezil predhodni pobj 45 Nemcev v Rovtu.

Večkrat naletimo na poročila o partizanskih dezertirjih, ki so postali okupatorjevi sodelavci in izdajalci, v zaporu pa Jošt naleti tudi na obupanega ubežnika, ki ni zdržal pritiskov v četi in so ga na begu ujele vaške straže. V partizanih je bil zgolj en mesec, a ni zdržal stalnih maršev, slabe hrane, vedenja komandirja, ki mu je ob prihodu zaplenil uro in bil do njega sumničav, tako Janez doživi deziluzijo o romantiki partizanskega bojevanja – kakor pravi tudi kaplanu, je namreč v partizane odšli zaradi romantičnega domoljubnega zanosa. Jošt Janeza opozori, da je za njegovo dezertiranje verjetno izvedela tudi frontna organizacija v njegovem kraju in ima tako malo možnosti za dober iztek svoje zgodbe.

Vesti o partizanih pridejo tudi v taborišče – neki izobraženec poroča o podrobnostih njihove reorganizacije po poletni in jesenski ofenzivi, ki je vodila v kadrovske spremembe in oblikovanje večjih borbenih enot. Jošt ob tem sanja o osvobojenem ozemlju, ob večerih pa si slika: »prizore, na katerih je veliko rdečih praporov, ognja, krvi, eksplozij, ampak ljudje na njem imajo naše obraze, nosijo naše uniforme, pojejo naše pesmi, padajo v naše grobove. Mostove podirajo naši ljudje, vlake vozijo naši železničarji, četudi na razstreljene tračnice ali v brezna pod podrtimi mostovi.« (prav tam a: 406–07) V vznesenem razmišljanju prevladuje svojilni zaimek »naš«, ki izraža kolektivno zavest v nasprotju z zasebništvom, v kontekstu časa nastanka romana, ki je od revolucionarne vneme nekaj desetletij oddaljen, še posebej s sodobnega vidika, deluje nekako neresnično, nemogoče, nepristno. Moramo se zavedati, da Zupančičevi liki resnično verjamejo v ideje revolucije, ne pa vedno tudi v njihove izpeljave.

Ko se Jošt vrne iz taborišča, je oče že odšel v Novo mesto in se pridružil partizanom, o njih pa Kodrove obvešča Vrtačnik, ki napoveduje dokončno kapitulacijo Italije in razorožitev vojakov, obenem pa Joštu pojasni, da ga v železničarski uniformi pošljejo v Novo mesto. O svoji nameri pove Veroniki, ko ji pravi: »Dom, po katerem hrepenimo, ni več dom. Nekje drugje je. Kakor da potuje, mi pa za njim.« (prav tam b: 23) Veronika mu zaželi, da bi bil dober borec, vesel partizan in prizanesljiv tovariš.

Medtem ko Jošta ni bilo, so vsi kolesarji odšli k partizanom, Muceva mama Justina se je tega zelo razveselila, saj se ji je zaradi njegove zaletavosti zdelo varneje, da ga ni v mestu, poleg tega izpostavi tudi vidik časti, češ, če že pade, naj pade vsaj kot borec (prav tam b: 19). Glede na sporočila, se je veliko premikal, saj je pisal s Štajerske, z Gorenjske, iz bližine Ljubljane, s Kočevskega, nestrpno pa je pričakoval Marjetičin prihod, glede katerega Jošt Justino potolaži, da ženska bojevitost ni odvisna od višine in teže in da se bo gotovo dobro držala.

Ko Jošt naposled pride v železničarski uniformi v Novo mesto, se mu zdi, da ljudje govorijo »jezik ugankarjev« (prav tam b: 40), saj ves čas med drugim uporabljajo izmišljena imena, pripovedujejo o zmedenosti Italijanov, ki so jim mladinci delili letake, da je okrožni partijski komite »nekje zunaj« (prav tam), a da zveze kljub temu dobro delujejo. Naposled je razglašena italijanska kapituacija, Jošt pa začne spoznavati organiziranost partizanov – napravi si sezname

vojaških enot: »XIV. divizija – Tomšičeva, Šercerjeva, Gradnikova, Prešernova brigada; XV. divizija: Gubčeva, Cankarjeva, Šlandrova brigada. Poleg brigad je uvrstil v spisek še Zapadnodolenjski in Vzhodnodolenjski odred, podrejena neposredno glavnemu štabu.« (prav tam b: 42) Pred bralca tako v grobem razgrne organiziranost v enote, ker pa roman pozneje govori o številnih reorganizacijah, to nekoliko omili zmedo, s katero se sooči bralec. Vrtačnik napove rušenje mostov in premik orožja v Rog. Prvi dogodek po italijanski kapitulaciji je razoroževanje, ki ga najprej opazimo, ko Jošt zagleda italijansko tanketo z na hitro narisano rdečo zvezdo, nato pa so opisana pogajanja, pri katerih se prevajalec nervozno poti. Jošta osupne, kako kar naenkrat vsi želijo domov, obenem pa se ustvarjajo nove partizanske enote: divizije, bataljoni, čete in narodna zaščita. Evforija, ki je za kratek čas očitno zavladovala, se kaže v nekoliko humornem – ne predpostavljam, da bi bil takšen tudi avtorjev namen – prizoru, ko partizanski kurir na motociklu pridrvi mimo kmečkih deklet in jih pozdavi: »*Smrt fašizmu, punce!*« (prav tam b: 43) Neki stražar govori celo o svobodi – ki pa žal še ni prišla. Naglušni ženski pravi: »Nič več okupatorjev. Zdaj smo samo še mi in nekaj *belih*, ki jih en-dva-tri pospravimo, kot se spodobi.« (prav tam) Glede razoroževanja ne gre prav zlahka, ponekod potekajo boji, general Cerutti se obotavlja, nekateri se skušajo izmuzniti oboroženi, drugi zlahka odidejo. Vse to spremlja tudi razglas mobilizacije, za katero so izkoristili čas pred prihodom Nemcev.

To je čas, ko okupatorski red zamenja zmešnjava: »v kakršni je mogoče le kdaj pa kdaj zaslediti zanimiv notranji red, ki se mu pravi *osvobojeno ozemlje*, ljudska oblast, oblast Osvobodilne fronte.« (prav tam b: 44) Joštova naloga je lepljenje letakov Izvršnega odbora OF, pri čemer je naveden tudi odlomek iz njihove vsebine, ki govori o tem, da sa vso oblast na osvobojenem ozemlju prevzeli OF in Narodnoosvobodilna vojska Slovenije, kakor so jo poimenovali novembra 1942. Napovedovali so popolno osvoboditev in združitve slovenskega naroda, od ljudi pa pričakovali, da razvijejo »nov val patriotizma« (prav tam b: 44) in da se posvetijo narodnoosvobodilni borbi. Vrtačnik od svojih pričakuje, da bodo znali razmišljati s svojo glavo in ne le slediti navodilom, od tistih, ki pišejo poročila pričakuje stvarost, objektivnost, natančnost, ne pa pisanja političnih parol, v čemer se z Joštom zlahka sporazumeta. Pogled na razorožene vojake Jošta navdaja z zmagoslavjem, ob tem pa opiše drobn dogodek, kako si kodrast italijanski poročnik odtrga medaljo in jo vrže v travo – ali iz razočaranja ali iz strahu – pobere pa jo skuštran kmečki deček, ki je gotovo prepričan, da je res iz zlata. Jošt je ponovno zadovoljen, saj aktivno soustvarja »novi svet« (prav tam b: 46), ki nastaja ob »joku žalosti in vrisku veselja« (prav tam). Tu dočaka tudi nemško bombardiranje Novega mesta, kar nam pove, da gre za dogajanje v septembru 1943, ko je bilo v dvainštiridesetih dneh, ko je imela oblast v mestu ljudska oblast, mesto večkrat bombardirano.

Poseben pomen ima že v tem času Kočevski Rog, od koder prihajajo navodila, ukazi, pisma, Jošt pa si ga želi obiskati, da bi videl vse, o čemer sliši pripovedovati ljudi, ki so tam bili,

pomenljivo je, ko Vrtačnik sanja, kako bo po vojni hodil tja loviti divje živali in na izlete v pragozd.

Vrtačnik naposled Jošta pošlje k »novincem« v Kočevje (jeseni 1943), kjer spozna nekaj Ljubljčanov, ki jim ugaja »čarobni skok iz suženjstva v prostost« (prav tam b: 49), neki brivec jih nato ostriže in obrije, saj pravi, da borci za svobodo ne semjo biti podobni bradatim puščavnikom ali lasatim rokovnjačem – Joštu so po taborišču lasje sicer komaj nekoliko zrasli – ob tem pa brivec predpostavlja, da bodo fantje zelo privlačni za kočevska dekleta, saj: »Gotovo ni bolj privlačnega za dekleta kot čedno ostrižen fant, zraven pa zvrhano poln ljubezni do svobode.« (prav tam) Tu avtor zopet poveže partnersko ljubezen in kolektivno. Jasno je, da se mobilizacije niso vsi razveselili, saj tudi pripovedovalec poroča, da so nekateri bežali pred partizansko vojsko, drugi pa vanjo (prav tam b: 54).

Po bitki za Turjak se začne govoriti o prihajajoči ofenzivi in reorganizaciji, zato se v Prešernovo brigado, kjer so bili Jošt, Svit in Kljun, naseli nemir. Trije tovariši so se dotlej precej povezali, Kljun je zaupal svojo zgodbo, delavsko poreklo, zaradi katerega se je zagrel za revolucionarne ideje, gospodo je namreč sovražil in dejal, da jih bo pospravil sam, če jih ne bodo drugi, pritožuje pa se tudi nad nekaterimi partizanskimi komandirji in komisarji, ki jim pravi ljubljanske srajce in ki radi pridigajo manj šolanim od sebe. Skupina je nato premeščena na novo operacijsko območje, kjer jih čaka najprej prijetno potovanje skozi »svobodne slovenske gozdove« (prav tam b: 87), na poti srečajo skupino aktivistov, ki so namenjeni na zbor odposlancev slovenskega naroda, sklican v začetku oktobra v Kočevju.²³

Naloge partizanskih enot v tem času naj bi bile tako ponovno uničevati vlake, razdirati progo in mostove, bunkerje, onemogočiti premike čet, preskrbo, mobilizacijo. Ob številnih poročilih o nehumanem ravnanju in nasilnem obnašanju partizanov, bode v oči Kljunovo navodilo, kako se vesti, ko prideš na kmetijo, opozori ga, da ne sme nikoli ustreliti psa. Na prvi kmetiji so nato zadržano prijazni in čez čas pojasnijo, da imajo z gosti slabe izkušnje, tako z »belimi, plavimi, rdečimi in s črnimi« (prav tam b: 89), ki so vsi kar naprej nekaj hoteli, »oni« (prav tam b: 90), ne partizani, pa so ustrelili jim psa, neki roparji so se nekoč izdajalo za četnike in podobno. Peter, vodja skupine, se vede povsem kavalirsko in prijaznost poplača z lirami, kar Kljuna zmoti, a mu Peter posajni, da želi povrniti, če so tudi njihovi kmetiji povzročili kaj škode. Novi nasprotnik enote je tako 71. pehotna divizija in II. SS tankovski korpus, ob notranjski železniški progi, komandir čete pa je Miha, je natančen in pravičen, zaradi česar ga Jošt občuduje, saj pohvali na kratko, pri graji pa vedno pove, kako bi moralo biti. Naposled se Jošt sooči tudi s prvim pogrebom, kjer je govora o boju za domovino, svobodo, samoodločbo, bratstvo, proti fašizmu in suženjstvu, prisotnega je veliko optimizma, smrt pa je prikazana kot junaška in

²³ Tam so nato izvolili 120-članski odbor SNOO, februarja 1944 pa so ga preimenovali v SNOS.

smotrna, zato jo je lažje sprejeti. Ob tem se Jošt zamisli, ali se borci na velikih frontah zavedajo, kdo in kje ovira vlake, kako padejo žrtve ...

Na precej prisrčen način je predstavljeno sodelovanje Antifašistične fronte žensk (AFŽ), ko si Kljun, ki mu je všeč Marija, priskrbi volnene nogavice za zimo. Ob tem tudi Svitu prigovarja, da ljubezen že ne more biti prepovedana v partizanih – zanimivo je, da je to edino poglavje njegove medvojne poti, ko Jošt ni v ljubezenski zvezi.

Na pestro sestavo partizanov opozori v svojem premišljevanju, da niso vsi na »naši strani« (prav tam b: 145) angeli – vežejo jih pogledi na nekaj bistvenih vprašanj, sicer pa je ostalo človeški faktor. Ne omenja koalicijske sestave OF, niti njenega prenehanja z Dolomitsko izjavo, edino našteva naslednje skupine ljudi, individuumov v partizanskih enotah: »komunisti, verniki, nekdanji jugoslovanski častniki, prostovoljci, mobiliziranci, celo bivši belogardisti, taki bivši arestanti ali interniranci, ki so tudi v arest in v taboriče zajadrali bolj po naključju kot zaradi političnega prepričanja ali delovanja. Med njimi so poštenjaki, nesebičneži, pogumni borci ali aktivisti, a najdejo se tudi sebičneži, vseh vrst stremuhi ali ponarejevalci, včasih tudi pravi pravcati lenuhi ali celo slabiči.« (prav tam) Jošt noče biti sodnik, meni, da bo razsodilo življenje samo, pomembna vloga vodstva pa se mu zdi, kako vse te ljudi zaposliti glede na njihove sposobnosti, kot precej posplošen primer pripovedovalec pove: »Mlad intelektualec ali prizadeta ženska bi hitro koga obsodila na smrt, kakor utegne biti starejši človek, izkušen in moder, po nepotrebnem obotavljiv ali neodločen.« (prav tam b: 146) Nadaljuje tudi o tem, da nekateri ljudje s svojim vedenjem druge od gibanja bolj odbijajo kot pridobivajo.

Po nemški ofenzivi Jurij poroča, da so od osvobojenega ozemlja ostala samo osvobojena ozemeljca, ki pa ves čas premikajo meje, kakor se premikajo okupatorji, ki so jih mnogo polovili in jih spravili v taborišča, zato je dobro, da je Jošt ostal, kjer je bil. O birigadah pravi, da se je Gradnikova prebila na Pimorsko, Tomšičeva se je razšla in se ponovno sestaja zunaj obroča, kar se je zgodilo še z nekaterimi drugimi, več se jih je preselilo drugam.

Jošt o partizanskih enotah izve tudi od Sveta, ki je delal v Logatcu, kjer so popravljali progo, ki so jo partizani razdirali: »*Cankarjeva brigada je že junija 1944 ob pomoči Gubčeve in Petnajste brigade Štampetov most razdrla, podobno kot so ga enote Štirinajste divizije oktobra 1943.*« (prav tam b: 260–1) Sveto je tako vedel za nemško prevažanje čet in orožja sem zaradi zavezniške fronte v Normandiji. 26. septembra ob napadu je nato njegov prijatelj pobegnil k partizanom, Sveta pa ni bilo ob progi. Po tem je videl značilni prizor mrve mule in borca pod mostom. Za popravilo mostu so potrebovali dvajset dni, osem več kot junija ob napadu Cankarjeve brigade. Rušenje Štampetovega most in zasluge za zamude nemških transportov omenja tudi Herbert.

Partizan je bil tudi Fili, in sicer komandant, ki so mu očitali trdoto, saj se je soočal z mnogimi muhastimi, ki so bolj vodili njega kot on njih. Pravi, da ni hujšega, kot da vojaško enoto vodijo

mladi, neizkušeni borci, pripetilo se mu je denimo, da je neki borec od veselja streljal v zrak, ker se mu je doma rodil sin, zaradi tega pa so morali vso noč bežati. V četi so imeli samo enega izkušenega vojaka, to je bil jugoslovanski podčasn timer, ki je veliko preklinjal. Poudari, da tisti, ki so bili vso vojno v vojaške enote, ne bodo nikoli razumeli ilegalcev in terencev.

4.7.1.12 Slovenska zaveza, vaške straže in četniki

Z odhodom Italijanov, ki so v nekaterih primerih slovenske protirevolucionarne enote izročili partizanom ali pa so jih tudi skušali vzeti s seboj, ostanejo enote vaških straž in četnikov za nekaj trenutkov edini sovražniki partizanov. Umikajo se v določene postojanke, tu je omenjeno »beli« (prav tam b: 44, 53), torej vaške straže v Kostanjevico in Turjak, »plavi« (prav tam), torej četniki pa v Grčarice.

O četnikih le na kratko pojasni njihovo vdajo, saj niso dobili pomoči, v romanu je omenjena nemška 71. pehotna divizija, ki pa se je držala železniške proge. Pripovedovalec pripoveduje še, da je Jugoslovanska vojska v domovini tako ostala brez glave, saj si je ranjeni komandant sodil sam oziroma pripovedovalec izbere drugače besedišče, da si je »pognal kroglo v glavo« (prav tam b: 54).

O *Slovenski zavezi*, nekakšni koaliciji predvojnih meščanskih strank, ki so podtalno pripravljale odpor proti okupatorju, avtor zapiše le, da je bila ob italijanski kapitulaciji »brez glave« (prav tam), ne pozabi pa na njihov cilj, ki je bil povezati se z zavezniki: »Hoteli bi z Angleži, ko bi se res izkrcali kje blizu. Hoteli bi z Nemci, ki pa so že tu. Pišejo napotila – zdaj taka, zdaj drugačna.« (prav tam b: 54) Druga poved pove, kaj pa je bila za protirevolucionarni tabor realna možnost – povezati se z okupatorjem, torej kolaboracija.

Odločitev likov za protirevolucionarne enote v romanu izpade še bolj problematična, ko so gledišča postavljana v književne osebe, pripadnike teh enot. Prvi obširnejši vpogled v duševnost takšnega lika dobimo ob bežečem »belogardistu iz Bizovika« (prav tam b: 54), ki se je očitno izgubil in ne more več na obkoljeni Turjak, ob tem pa: »Preklinja komando, vodstvo, boga, mater božjo in ne vé, kaj naj bi storil.« (prav tam) Iz njegove tožbe so razvidna napačna predvidevanja protirevolucionarnega tabora, ki so prikazana kot zavajanja: »Obljubljali so jim, da se znebijo emveacejevske sramote in se kot kače prelevijo v Slovensko narodno vojsko. Kar naprej so si izmišljali imena zanjo. S četniki vred, četudi niso vredni počenega groša. Italijansko orožje nas je drago stalo, ene in druge. Kljub krvi, bitkam hrabrosti smo se zaznamovali z okupatorskim hlapčevstvom.« (prav tam) Razvidna je tudi razdeljenost med četniki in vaškimi stražami, saj prvih ne mara. Pripovedovalec opiše bežečega kot mladega, prestrašenega, obupanega in razočaranega, saj se mu je podrlo vse, v kar je verjel. Da bi ustrelil partizanskega kurirja, ki drvi mimo, nima moči. Ideja, da so se zatekli v Turjak, se mu zdi nespametna, položaj brezizhoden, ob tem pove, da niso imeli pravega načrta, da so le sanjali o izkrcanju zveznikov pri Trstu ali v Istri, imeli so ideje, da bi se umaknili v Dolomite, v Ljubljano, k Nemcem, proti

obali. Mladenič se zaveda, da je povsod »ofarska oblast« (prav tam b: 56), tako ima načrt, kako se vesti v primeru, da ga zajamejo. Res pade v zasedo Kljuna, Svita in Jošta, prvi ga že od daleč označi za »belčka« (prav tam) in »mežnarskega sinčka« (prav tam). Fant jim zagotovi, da je prišel iz Ribnice, skuša jih prepričati, da ni bil v vojaški enoti, zato mu Kljun zagotovi: »Nikar ne misli, da bele kar na debelo pobijamo. Tudi onihle s Turjaka ne bomo. Pač pa bomo med njimi poiskali klavce, organizatorje, izdajalce. Drugi pa – kakor kateri. Bi šel z nami?« (prav tam b: 58) Kljun predpostavlja pošteno sojenje in ponujeno možnost priključitve partizanom, ob tem pa tovarišema zammra, da se »jih bodo nabrali« (prav tam), da ne bodo imeli kam z njimi. Fanta nato vpraša, ali je že slišal za Alcazar, ker so »njihovi« (prav tam) z njim primerjali Turjak.²⁴ Kljun fantu pravi, da mu lahko komisar razloži, kako je bilo tam v resnici, ne v filmih, torej je bil komisar morda španski borec. Na poti proti bazi, kjer je bila njihova enota, Kljun sprašuje Jošta o njegovi poti, nato pa mu da nauk, naj ima vedno pri sebi zaklon in naj pazi, komu kaj pove, saj bo splošna mobilizacija povzročila, da bo v partizanske vrste prišel marsikdo.

O »tabelih« (prav tam b: 138), ki so ga zasliševali o odhodu sina k partizanom, razmišlja tudi Jurij, ki okrevajočega Jošta prestavi na varno pred nemško ofenzivo. Med njimi je bil posebej »pasji« (prav tam) nek zviti, priliznjen in zloben fant, ki so ga klicali Mežnar, pozneje pa je padel na Koševskem, kjer je deloval kot italijanski vodnik. Jurij si tega ne more predstavljati, kako lahko sovražniku pomagaš loviti domače ljudi. Na drugem mestu opozori, da je ob razdeljenosti ljudi problem maščevalnost, ki povzroča tudi izdaje.

4.7.1.13 Bitka za Turjak

Pripovedovalec poroča, da so na Turjaku vaške straže in ostanek četnikov ustanovili dve brigadi – Krim in Triglav, pri čemer je prva ostala na gradu, druga pa se je premaknila v Zapotok, od tam v Ljubljano, kjer so jih Nemci razorožili in »spravili« (prav tam b: 72) v staro Domobransko vojašnico. Pred Turjakom Kljun osvetli, kam so se namenile določene brigade: »Tomšičeva [...] je odšla proti Cerknici. Blizu so Šlandrova, Gradnikova, Ljubljanska, Šercerjeva, Levsikova. Oni znotraj pa se ves čas prepirajo. Glavo stavim, da bodo zamudili trenutek, ko bi se še lahko izmuznili.« (prav tam b: 60) Vse osebe, ki se pojavjajo v tem delu, o končni zmagi partizanov pri obleganju Turjaka očitno ne dvomijo, na tak način se med seboj tudi pogovarjajo, denimo Kljun in Stari, ki poroča: »Naročili smo težko havbico, primojduš, tako da ne bomo samo s kroglicami pikali v tole debelo turjaško rit.« (prav tam) Komandir govori v podobnem tonu, ko Kljunu ponudi požirek žganja, ki so ga priskrbeli terenci, in sicer poroča, kaj se dogaja za obzidjem: »Kar naprej se ravšajo. Ne morejo se zediniti. Stari politični spori, stara bika za prestiž. Zdaj je začasni komandant neki znameniti kaplan. Spusili smo noter objokano dekle,

²⁴ Gre za primerjavo utrdb – Alcazarja v Toledu, kamor se je pred republikanci v španski državljanski vojni leta 1936 zatekel polkovnik José Moscardó Ituarte, in gradu Turjak, kjer so se zbrali pripadniki vaških straž po italijanski kapitulaciji.

trdila je, da gre po brata, a je ni nazaj. Notri imajo tudi nekaj naših. Ujeli so jih, ko smo se malo lahko miselno približevali osjemu gnezdu. Šele z oklepniki smo jih nagnali za zidove. Zdaj tičijo kot v mišnici.« (prav tam b: 61) Komandir Brne napove, da bodo z zasedo proti želimeljski dolini poskušali prekiniti morebitne prehode med Turjakom in Zapotokom, kar je Joštova prva bojna naloga – komandir Petelin ga zato opozori, naj ne začne streljati brez posveta z njim, da ne bi »užgali po naših« (prav tam b: 66).

Svit premišnjuje o ljudeh, ki so v gradu in si želijo »mučeniške palme« (prav tam b: 62), zaradi česar se nekoliko boji soočenja z njimi – predstavlja si jih glede na soočenje s cerkvijo, ki ga je izkusil kot ministrant, vse skupaj ga odbija, zdelo se mu je nekja umetnega, izmišljenega. Zato se tudi ni želel pridružiti vaškim stražam. Vera in religija sta pri Zupančiču na več mestih prikazani kot nekaj nenaravnega, preživetega, v nasprotju z zakoni narave, ki jih odkriva pozneje v staroverstvu in v revolucionarnem vitalizmu, verni ljudje pa kot zagrenjeni fanatiki, kot na primer Pintarjevi, ki so »krvolični« (prav tam b: 235) in »bledolični« (prav tam). Motiv vernosti med partizani se izogiba.

Jošt si poskuša predstavljati, kako je na gradu, kako so lahko ljudje gotovo prepričani, da se ne bodo mogli rešiti brez pomoči, da Nemci ne grejo dlje od Škofljice, predstavlja si duhovnika maševati v kapeli (prav tam b: 67), Jošt razmišlja, ali je Rdeča larfa tudi tam – pozneje ga sreča z vsem okrasjem, škarjačo, epoletami –, predstavlja si, kako v gradu pojejo pesmi tolažbe ali sovraštva, z njimi na nek način sočustvuje, saj so mnogi preprosti kmečki fantje, ki so jih kaplani »spravili« (prav tam) v vaške straže, predstavlja si, da pijejo vino, ker so jim oskrbo z vodo onemogočili, morda podlegajo utvari »junaške smrti« (prav tam). Sklepa tudi, da se je zapotoški skupini uspelo prebiti do Barja.

Podoba, kako pripovedovalec vidi Turjak in njegove trenutne prebivalce, zgovorno obsoja ravnanje nasprotnega tabora v vojni: »Grad je pod tem velikim očesom samo majčkeno gnezdece, v katerem so se v teh dneh ugnezдили obup, razklanost, tesnoba, vsestranska stiska, ki so se dolgo pripravljali. Zdaj kakor da se je zgostila v črno gmoto, ki davi misel in žene ljudi v čustvene skrajnosti. Ni se je mogoče znebiti, ker jo je ustvarila misel, ki je hotela biti vse obenem – osvobodilna in hlapčevska. Priznavala je razmere, ki jih ne bi bila smela, in iz razredne sebičnosti priznavala moč, obsojeno na poraz.« (prav tam b: 69) Drugače misleče torej vidi kot pohabljenе pod vplivom strahu ali lastne majhnosti, v fašistični pasti naj bi se po njegovem znaši celi narodi, ki so sprejeli »hlapčevsko samoobrambo« (prav tam: 71) kot edino mogočo.

Po treh dneh topovskega ognja Jošt razmišlja, da ne bi bilo napak poklicati okrepitev, Kljuna pa moti, da grad ni temeljito obkoljen in so partizani že močno utrujeni. Vse to reši prihod težke havbice, ki naj bi bila kalibra 155 mm. Zanje je dobro tudi, da se znotraj vname požar, saj jim je razgnalo municijo. Jošt predlaga, naj odidejo v grad skozi streho, kar tudi storijo, pri

pregledu naletijo na hudo opitega vojaka, ki sloni ob zidu, na drugem zidu pa napisano geslo »Živel, Kristus Kralj!« (prav tam b: 75) K še bolj blazni podobi vernikov v romanu prispeva ženska, ki v kotu moli, ima rjav, kozav obraz, izbuljene oči in zavrešči: »Orate fratres!« (prav tam b: 76) Ujetnike nato Kljun imenuje »Alkazarci« (prav tam b: 77) in pozneje »plevel«, »ušivci«, nekdo pa »golazen« (prav tam b: 78). Poročilo v romanu govori o kakšnih 700 ujetnikih. Jošta najbolj pretrese, ko zagleda Anžurja, katerega obraz izraža obup, zakrknjenost, hudobijo, kar pa zanj še vedno ni dokaz, da je izdajalec. Tudi sicer so med ujetniki omenjeni samo res slabi, denimo rdečelasec, ki je zloglasen ropar in ubijalec. Ves čas se partizani norčujejo iz njih, denimo, da jih bodo v Kočevje peljali z vlakom, da se ne bi pevec utrudili, saj niso »hajkali po hribih« (prav tam b: 80), temveč po cestah ob Italijanih, ne dajo jim vode in jim očitajo, da so pili laško vino. To vedenje ni problematizirano, saj je ves čas jasno, kdo naj bi imel prav. Ob cesti stojijo ljudje, nekateri obžalujejo njihovo usodo, stražar jokajočo žensko grobo zavrne, zakaj ni stokala prej, nekdo drug pa privošči nekemu Albinu, ki ga ozmerja s »pasjim sinom« (prav tam), da mu bo povrnjeno za zlo, ki ga je storil. Jošt kljub neodobravanju nikogar ne zmerja, pokaže se kot neoporečna oseba, celo razmišlja, kako se v vrsti premika sedemsto različnih usod iz enega ali dveh let vojne, v katerih so zajete vse poglobitve in različne vsakršne vojne usode. Pozneje v krčmi kramljajo, da nekaj ujetnikov želi celo v partizane.

Montirani Kočevski proces je prikazan kot sodba »poglavitnim orgnizatorjem in ubijalcem« (prav tam b: 91), omenjen je tudi predstavnik zaveznikov v glavnem štabu, William Jones. Ob vsem tem pa po nešmški ofenzivi zdravnik dr. Slak meni, da so bili v procesu preveč prizanesljivi, da so jih imeli preveč za prisilne mobilizirane, žrtve »belih fanatikov« (prav tam b: 148), ne pa za fanatike same. Zdravnik še napove, da se bo sovraštvo sedaj še bolj razgorelo, da se bodo »beli« (prav tam) vrnil v gradove in župnišča, od koder bodo ustrahovali okolico. O tem procesu naletimo še na en netočen podatek, in sicer o spokorniški izjavi, iz katere naj bi se nekateri norčevali, vendar pa vemo, kako vsiljena in ponižujoča je bila v resnici zanje. Zapisano je tudi, da so jih le šestnajst obsodili na smrt, kar drži, vendar so jih poleg teh obsodili okoli 250, 400 pa so jih usmrtili brez sodbe, med njimi tudi ranjence (Vodopivec: 257).

Kot edina bitka, v kateri je bil Jošt udeležen, se Turjak ves čas vrača v njegove misli – poveže ga z znano primerjavo z bitko za Alcazar, o kateri si je v Ljubljani s kolesarji ogledal italijanski film, o njem pa je Polde dejal, da je prirejen. Jošt se spominja mogočnih zidov in primerja: »Dva meseca in pol obleganja, medtem ko je Turjak padel po nekaj dneh. [...] Samo da je slovenski Alcazar padel, tam pa so izgubili bitko republikanci. Med drugim s pomočjo generala Roatte, Gambare in drugih, ki so se proslavili tudi pri nas.« (Zupančič 1977 b: 156) Nekoč, ko že deluje v Ljubljani, se Jošt spomni, da so pijanega »belogardista« (prav tam b: 173) verjetno pozabili na grajskem hodniku, potem ko mu je Kljun pobral orožje.

4.7.1.14 Ranjenec

Jošt je ranjen v napadu na neki bunker, ki so ga morali zaposliti, kar pomeni ves čas napadati – napad je scenografsko popisan z vsemi svetlobnimi učinki (rdeča raketa) in tudi zvočnimi (rezgetanje strojnic). Rana je precej huda, in sicer na predelu trebušne votline, Jošt pa prejme zato pohvale, Kljun temu pravi »patizanski krst« (prav tam b: 107). Okrevanje poteka pri Mariji doma, kjer ga obiskuje zdravnik, ona ga obvešča o dogajanju, omeni napad na Rakek in nemški vdor proti Cerknici, pripoveduje o padlem možu in otroku, ki je na varnem, o nujnosti medsebojne pomoči, z njim pa rada govori tudi njena nekoliko posebna mati, ki mu govori o ženski, ki se je spremenila v kobilo – to je neke noči srečal človek, ki so ga klicali Kačja smrt, njegov vnuk pa je postal »kdove zakaj belogardist« (prav tam b: 122). O njem so pripovedovali same nečloveške zgodbe, kot kazni se »poštenim ljudem« (prav tam b: 123) ni zdelo vredno, da bi ga pokopali globoko, tako so njegov grob razkopale lisice. V njenem naravnem redu se je tako vse povrnilo. Starka je bila partizanom podobna še v nečem – v izumljanju novih besed. Joštu starka zavida, da je »videl življenje z obeh strani« (prav tam), opozori pa ga, naj po vojski ne postane »škricast urandnik« (prav tam). Večkrat ga obišče Kljun, ki pripoveduje o nemški ofenzivi v Istri in na Goriškem, kjer so partizane hudo razkropili oziroma »razhajkali« (prav tam b: 116), Jošta pa moti, da ne ve več o mednarodni situaciji.

Na tej postaji Joštove medvojne »odisejade« mimogrede spoznamo še eno posebno in pomembno skupino za delovanje partizanske vojske, to so zdravniki in bolnišnice. Jošt domneva, da mora biti zdravnikov veliko vključenih, do bolnišnice v Ribnici pa zaradi prihajajoče nemške ofenzive ne pride, predstavijo ga k neki družini v zaledje. Tja ga pripelje Jurij, ki pripoveduje, kako te vojna zaznamuje, četudi te nič ne doleti. Sam ima sina v Gradnikovi brigadi, zaradi česar so ga zasliševali »tabeli« (prav tam b: 138).

Pri družini Jošt spozna učitelja Roberta, ki je njegov novi stik z zunanjim svetom, pripoveduje o bojih pri Ilirski Bistrici, okoli Snežnika in Mašuna, kjer je Tomšičeva, v Gorskem kotarju, pod Gorjanci in ob Kolpi. Dalje govori še o bombardiranju Novega mesta, Mokronoga in Višnje Gore in o začetku ofenzive na Primorskem in v Istri. O vaščanih pravi, da so se do zdaj »dobro držali« (prav tam b: 143), torej so se v vojni opredelili za OF, k čemur je pripomogla učiteljeva aktivnost, saj je bil le ta s skupnostjo močno povezan. Že ob italijanski zasedbi jim je velel, naj je ne priznajo. Vaščani so napravili bunker za skrivanje orožja, ki so ga po naročilu dajali fantom, ki so odhajali v partizane, v njem pa so skrivali tudi papir in hrano. Da vaščani niso samo naivni učiteljevi sledilci, pokaže Anino spraševanje, ali bo po vojni res kaj boljše ali so lepe besede samo limanice za »uboge ljudi« (prav tam b: 144), na kar ji Jošt odgovori: »Gre samo za to, da ustvarimo razmere, v kakršnih ne bomo več prisiljeni biti nečloveški,« (prav tam), kar pojasni, da naj bi nečloveškost izvirala iz revščine, izkoriščanja, napačne vzgoje in gospostva. To pri njem sproži razmišljanje o tem, da tudi med njegovimi niso sami angeli.

Pri protagonistih ni nikoli zaznati, da bi dvomili o prihajajoči svobodi, četudi še ne kaže, da bi bilo vojne kmalu konec, tako vedno govorijo o svobodi, ki bo – učitelj Robert denimo govori o ranah, ki jih niti svoboda ne bo mogla povsem zaceliti. Ko pa se Joštove rane dokaj zacelijo, ga Jurij pripelje do nekega bataljona, kjer sreča Vrtačnika, ki mu med drugim pove, da je njegova mama zaprta v nemškem taborišču, tako da ob vrnitvi v mesto tam nikogar nima.

4.7.1.15 Romi in Sinti med drugo svetovno vojno

Tema skupinama, ki sta pred drugo svetovno vojno bivali (in se selili) po večjem ozemlju današnje Slovenije, ni namenjene posebne pozornosti niti v tem romau epopeji, tako to ostaja pozabljeni genocid – verjetno tudi zato, ker se ne ukvarja z dogodki na ozemlju, ki je bilo od začetka vojne okupirano od Nemcev.²⁵

Učitelj Robert nekoč mimogrede omeni, da vojna pozna samo tri vrste klatežev – vojaške begunce, ogleduhe in črnohorzijance – in pravi, da so: »pravi klateži izumrli, berači obupali, Cigani se razbežali, krošnjarji odšli domov, rokohitrci potihnil, romarji romajo samo še v sanjah, črnošolci se gredo križarsko vojno.« (prav tam b: 152) Pozornost vzbuja omemba Romov, ki da so se razbežali, pri tem pa avtor pozabi na zgoraj omenjeni nemški genocid in tudi na nekaj znanih medvojnih pobojev romskih družin, tudi žensk in otrok, ki so jih izvedli partizani²⁶, ki so jih obtožili sodelovanja z Italijani oziroma so se jim zdeli skupina, ki je potencialno nevarna, da bi to storila (Toš 2017).

4.7.1.16 Ilegalno delo v mestu in Narodna zaščita

Joštova zadnja postaja, kjer dočaka konec vojne, je enaka njegovi prvi – Ljubljana. Le da se je ta, od kar je bil zadnjič doma, zelo spremenila, tam ni več družine, prijateljev, niti Italijanov. Najprej je nastanjen pri Domnu in Marički, kjer izve, kakšna je sploh situacija v mestu, Domen mu pove, da v hiši Kodrovih zdaj stanujejo drugi ljudje, poroča tudi o nekih Azijcih, ki jih je videl skupaj z Nemci (Švabi) in Avstrijci. Pripoveduje mu o vsem, kar ve, da se zunaj mesta dogaja, denimo o sabotažah, napadih na proge, vlake, o prehrani, nemških transportih in

²⁵ Od tam so ti poslali večje število gorenjskih Romov in Sintov v koncentracijska taborišča, Madžari pa so jih s svojega območja izseljevali in uporabljali za delo. Italijani proti njim niso uvedli kakšnih posebnih ukrepov, nekaj se jih je vseeno znašlo v njihovih taboriščih, kjer je umrlo več podhranjenih novorojenčkov. Natančne številke niso znane, saj ni znano število pred vojno živelih pripadnikov teh skupnosti. (Toš 2017)

²⁶ Toš (2017) poroča o štirih pobojih: »Pomor prve sta izvršili dve četi Šercerjevega bataljona 10. maja 1942 v Gabrju pri Mačkovcu, ko sta bili pobiti dve skupini Romov; prva je štela več kot deset pripadnikov, druga skoraj petdeset. Drugi večji pomor Romov se je zgodil sredi maja 1942 v soteski Iške pri Iški vasi. Sodeč po zapiskih izžanskega župnika Janeza Klemenčiča, so partizani tedaj usmrtili 43 Romov. Kot potencialne ovaduhe so partizani v tem času pod Krimom poslali v smrti družine Romov iz Vrbljen in Podpeči. Na Notranjskem so partizanske enote na osvobojenem ozemlju usmrtil vsaj 70 Romov. Tretji pomor Romov se je zgodil konec maja 1942 v bližini Sodražice, ko so partizani aretirali skupino potujočih Romov med njihovo tradicionalno selitvijo iz kraja v kraj. Pripravili so proces pred partizanskim sodiščem, jih obtožili izdaje v korist italijanskih okupatorjev in jih nato postrelili. Med procesom pred partizanskim sodiščem so priznali, da so povedali Italijanom, kje se zbirajo partizani. Zadnji večji partizanski pomor Romov se je zgodil pri romskem naselju v bližini Kanižarice pri Črnomlju. Tam so partizani iz Belokranjskega odreda 19. julija 1942 pobili okoli šestdeset Romov iz omenjenega naselja. O tem govorijo tudi poročila italijanskih karabinjerjev iz Črnomlja.«

italijanskih postojankah. Skupaj z zakoncema praznujejo novo leto 1944 in si zaželiyo, da bi bilo to leto konec vojne.

Njegova povezava z OF je Herbert, ki ga Domen imenuje »partijska živina« (prav tam b: 166), ta mu tudi da nalogo prerisovati načrte in od njega zahteva dosledno konspiracijo in pazljivost – tako dobi dokumente, ki dokazujejo, da je bil ranjen ob bombardiranju Novega mesta, kamor je odšel po očeta, ki so ga partizani ob italijanski kapitulaciji nasilno mobilizirali. Mora se izdajati za »sredinca« (prav tam b: 176), torej neopredeljenega, čeprav bi ga prijatelji zato imeli za »oprezno rit« (prav tam), tudi dekletu, ki je žal preveč vključena v organizacijo, kar bi ga znalo ogroziti, se mora lagati, da je simpatizer, a da ne bi bil rad ponovno ranjen – tudi o svoji preteklosti mora molčati, kar je še posebno nerodno, ker se Mira rada norčuje iz tako imenovanih simpatizerjev in se ves čas trudi navdušiti Jošta za dejavno sodelovanje z OF, ga obtožuje, da je sebičnež tudi v socialnem smislu, kar situacijo le otežuje in ga spravlja v osebno stisko. Jošt občuti vse večjo tesnobo in meni, da živi v svetu, kakršnega ne bi smelo biti, v mestu vlada opreznost, nezaupanje, manjka pa duha, smeha, hrane. Prav Mirina teta Magdalena je takšna, ki obsoja nasilje, okupacijo, pomaknjkanje, nikoli pa se ne opredeljuje, ne sodi o Italijanih, Nemcih, domobrancih ali partizanih, šele pozneje Jošt odkrije, da ponoči šiva zastave – k trobojnici priloži še krpo rdečega blaga, da lahko zvezdo doda, kdor želi – Jošt na to pravi: »Kaj bi brez zvezd na nebu in na zastavah?« (prav tam b: 184) Magdalena za Filija, ki mu je všeč, pravi, da ima polno glavo tistega »komunističnega papirja« (prav tam), za Jošta pa, da tudi on hodi po nevarnih poteh v ljubezni do domovine in dekleta.

Prek Mire dobimo vpogled v medvojno delovanje bolnišnico, v kateri je pomembno, da so ljudje na »pravi strani fronte« (prav tam b: 175) in da ne izdajajo ter da pomagajo, komur je pomoč predvsem potrebna, kar se danes »natanko vé« (prav tam). Omenjen je »četrti oddelek« (prav tam b: 230), kjer so se zdravili ranjeni ali bolni ujeti aktivisti ali borci, torej je šlo za nekakšen bolnišnični zapor. Mira vojno in ljubezen dojema podobno kot Jošt (le da ji on tega ne sme razkriti) – ko ga prepričuje za priključitev h gibanju, pravi, da je vojna tudi njuna stvar. Prepričana je, da se je tisti, ki je deležen ljubezni, dolžan prizadevati si za srečo drugih. Na teoretični ravni se njune predstave dobro ujemajo, poleti 1944 pogosto zaspita v Začaranem vrtu, kakor poimenujeta vrt vile, kjer se srečujeta, sanjarita o prihodnjem svetu, v katerem razpustita nazadnjaštvo in preselita ljudi, tako da odpravita nacionalne države. Njune pesmi, ki si jih pišeta, so poleg intimne ljubezni napolnjene z ljubeznijo do osvobodilnega boja, vsebujejo namreč besedne zveze, kot »prave zastave« (prav tam b: 195), »pravi bojovníki« (prav tam), »saj že jutri pereberem *Kapital*« (prav tam) in podobno. K priključitvi ga spodbuja tudi Severina, ki ga opozarja, naj osvobodi mesto, stori častno dejanje in ne pusti, da ga osvobodijo drugi.

Pripovedovalec napove bližajoči se konec, mesto je skrbno zamreženo, podobno koncentracijskemu taborišču, vladata mu nasilje in strah, uporniško gibanje pa le občasno

zmore pokazati nekdanjo silovitost, tako Jošt sanja o jeseni leta 1943, ko je bil lahko svobodnejši. Pripovedovalec bralca uvede v zadnje mesece vojne kar v prihodnjiku, pripoveduje, da je vsak dan komu namenjen Dachau – nemško koncentracijsko taborišče – ali Sveti Urh – domobransko oporišče, ki je pridobilo veljavo najbolj krvavega morišča. Pripoveduje o dvakratnem obešanju doktorja Vladimirja Kanteta, »policijskega funkcionarja in vosovca, skozi čigar roke tečejo mnoga pomembna obvestila z obeh strani fronte« (prav tam b: 206), saj je nekdo od policajev vrv očitno načel. Zanimivo je, da Zupančič omeni prav Kanteta, o katerem se kljub njegovim velikim zaslugam za OF dolgo ni smelo govoriti. Zaposlen je bil pri politični policiji Lovra Hacina, s svojo izoliranostjo in nedostopnostjo pa je dolgo časa ostajal povsem nesumljiv, povezal se je s Kidričevima, saj je simpatiziral z OF, nato pa je zbiral vse vrste informacij, posebej potrebnim je priskrbel živilske karte, aktivistom pa dovolilnice za izstop iz mesta. Domnevno ga je izdal nekdo iz njegovih vrst, govora je tudi o konkretnih imenih, končnega odgovora na vprašanje pa še ni. Tajni imeni Lija in Filister, pod katerima je izdajal poročila, je takoj priznal, za kar je bil obsojen na smrt z obešanjem, čeprav se je vrv pretrgala, so kazen izvršili še enkrat, njegovo truplo pa sramotili s tem, da so mu slekli hlače in sezuli čevlje kot nekakšen opomin, čeprav je šla okupacija proti koncu, nemški porazi na svetovnih bojiščih pa so se vrstili (Vladimir Kante, dokumentarni portret, 2015).

Pripovedovalec pred koncem vojne tudi zavzame stališče do nemožnosti neopredelitve za eno ali za drugo stran (Zupančič 1977 b: 206), zadnje leto vojne pa označi za čas zahrbtnih smrti, pajčevine, zased, pasti, krvoločnosti, nezaupanja v mestu. Pripovedovalec uvede ponovno Joštvo prvoosebno poročanje o dogodkih, in sicer v obliki zapisov, ki so naslovljeni z eno osebo, dogodkom ali pojmom. Herbert mu da natančna navodila za opravljanje naloge, ob čemer poudari, da je ključ revolucionarne organizacije prav to, da vsak dobro opravlja svoje delo, ne mara hvalisanja, parade, svojo organizacijo pa dojema kot podtalno vojsko. Joštova naloga je med drugim, da je prav z vsemi prijazno zadržan, tudi z družinami z nasprotne strani. Herbert je že od leta 1942 pri narodni zaščiti, pri sindikatih je bil aktiven že pred vojno.

V dom Kodrovih se je naselila neka družina – Jošt je ob obisku previden, saj gre lahko za »varovance belih« (prav tam b: 214) –, ki so se v mesto preselili pred partizankim nasiljem. Prestrašena ženska pove, da so jih tja naselili, potem ko so jim doma vse požgali, po koncu pa se nameravajo takoj vrniti. Jošt ji ne želi nič žalega, naj tam kar ostanejo in da se bo vrnil takoj po vojni. O partizanih Jošt izve kaj prek železničarjev, ki poročajo predvsem o razdiranjih proge – tako Slivnik, ki se ukvarja s tihotapljenjem, pripoveduje o nekih kemikalijah, ki so jih prevažali in so se vnele, ko so partizani na vagone streljali s strojnicami.

Revolucionarna misel je ves čas prisotna ob osvobodilni tudi pri Miri, ki pravi, da se ne borijo, da bi živeli kakor koli, temveč da bi živeli drugače, kot so doslej.

V prejšnjih romanih je bilo večkrat opisano, kako so po vojni bolj cenili nekdanje borce kot pa aktiviste, bolj partizane kot pa tiste, ki so vojno preživeli v mestu, v tem romanu pa se pojavi književna oseba, ki kritizira kar sebe samega, in sicer je to Tomaž Peternel. Ima se za oportunisto, ker vojno preživlja v mestu, ki ga imenuje »ograjeno kolišče« (prav tam: 223), namesto da bi bil »zunaj« (prav tam) v kakšni partizanski diviziji, kamor bi sodil. Rad bi bil komunist, a meni, da nima pravih lastnosti za to, saj je premalo odločen in trden, prevečkrat ga mučijo strah in dvomi. Kot aktivist Tomaž krade moko za OF, kar je počel že njegov oče. Za Filija Jošt sklepa, da je član partije, kar sodi po njegovih nazorih in pojmovanju revolucionarne discipline. Fili tudi meni, da bi Tomaža »pozdravilo« (prav tam b: 233), če bi se udeležil bojev. Aktivistom v mestu pa pripisuje pomembno vlogo, če bi slučajno prišlo do bojev za mesto. Sčasoma Jošt spozna delo znotraj okupiranega mesta – eni zbirajo hrano, zdravila, denar, obleko, orožje, municijo, stroje, orodje, barve, papir, podatke – in o tem razmišlja: »To očitno ustvarja notranji občutek usodne povezanosti, ki ga ni mogoče razdeti s propagandnim in policijskim nasiljem.« (prav tam b: 228)

V mestu Jošt doživi bombardiranje Mirja in pripoveduje, da je bomba priletela tudi v delovno sobo Frana Saleškega Finžgarja, ki je preživel, saj se je razletela šele na cesti, eksplozija pa je poškodovala njegov sluh (prav tam b: 251). Podrtih je bilo nekaj hiš, ki so pod seboj pokopale okoli petdeset žrtev, med njimi so tudi cele družine. Jošt takrat ni v bližini, sliši le zamolklo bobnenje in poziv v zaklonišča. Bombe vidi kot problematične, saj ciljajo objekte – železnice, tovarne, vojašnice, transporti, ceste, naselja – pod katerimi umirajo ne glede na politično prepričanje vojniki in civilisti, krivi in nekrivi. Ob tem omeni tudi zavezniške letalce in pomoč, ki prihaja v Bosno in Belo krajino.

Nacionalni vidik je poudarjen pri Medvedu, ki mu Jošt dostavlja risbe, a je bolan. Rad bi dočakal svobodo, ki bo priborjena in ne darovana, saj je doživel eno osvoboditev po prvi svetovni vojni, ko smo se Slovenci še spraševali, ali smo pleme, rod ali morebiti res narod, imeli pa smo manj svojih svobodnih narodnih ustanov kot ob začetku druge svetovne vojne. Medved je mnenja, da se je takrat Narodni svet izkazal s svojo neodločnostjo, zato pa ga niso mogle premamiti različne »bele ali črne ali plave fraze« (prav tam b: 266). Zanima ga, kaj je Jošta pripeljalo v gibanje, na kar mu odgovori, da vse troje, domoljubje, razredna strast, prijatelji in dekleta, pri čemer so se zadnji spontano znašli na isti strani fronte. Vpraša ga še, kako si predstavlja bodočo družbeno ureditev, Jošt pa pravi, da republikansko, torej brez kraljev, in demokratično, tako da bo oblast v rokah delovne večine, utemeljena na družbeni lasti poglavitnih proizvodnih sredstev, Cerkev pa ločena od šole. Medved pojasni, da ga to zanima predvsem zato, ali te ideje res živijo med ljudmi, ali so to le predstave vodstva, torej SNOS-a in AVNOJ-a, saj se mu zdi, da so nekatere ideje premalo preverjene pri ljudeh (prav tam b: 267).

Fili in Jošt se pogovarjata tudi o nekaterih dogodkih, ki zaznamujejo jugoslovansko zgodovino, denimo o vladi Šubašić–Tito, za katero presodita, da pomeni konec vpliva londonske vlade.

Sveto naposled ustanovi trojko narodne zaščite, ki jo je sestavljalo pet članov, njene naloge pa so bile pregledati »osvobodilno stanje« (prav tam b: 304) v okolišu, narediti spisek pomembnih sovražnikov in njihovih gnezd, morali so biti v stalni pripravljenosti, da – ko pade ukaz – takoj polovijo sovražne osebe, razstrelijo predvidene objekte, oziroma zavarujejo druge, onemogočijo nekatere zveze. Narodna zaščita mora biti tudi pripravljena na akcije znotraj mesta, v primeru, da bi domobranci branili Ljubljano, sicer pa bi morali v mestu predvsem preprečiti paniko in maščevalne akcije prebivalstva. Pred koncem vojne so pripravili trakove za rokave, zastave in drugo.

Na ožjem mednarodnem polju se dogaja prodor četrte armade proti Trstu, nemški umik iz Grčije, iz česar Jošt sklepa, da jih še kakšen mesec loči od svobode in Jošt si želi iz mesta, pri čemer mu Herbert nasprotuje. Jošt mu pripoveduje o organiziranosti trojk v večje enote, tista, katere del je Svetova trojka, šteje namreč okoli tristo mož, na nasprotni stani pa je malo Nemcev, večinoma gre za domobrance, *pepejevce* ter »tolpe, ki so se priklatile od drugod« (prav tam b: 312), torej četnike, vlasovce, ljotičevce, nedičevce ...

Tik pred koncem Magdalena že šiva zastave z zvezdami, pozneje celo podnevi, Svetova trojka pa obišče trgovca Zalaznika, mu zapleni denar, orožje, hrano in dobi zagotovilo, da ne izprazni skladiča pred osvoboditvijo, sicer mu ga požgejo ali vržejo v zrak. Očitno je, kaj ga je motilo – da poleg osvobodilnega boja poteka tudi »socialna prekucija« (prav tam b: 323). Obiščejo nadporočnika domobranske vojske, Mateja Tratnika, mu zaplenijo kovček, ki ga ima pripravljenega za beg, precej je težak, kar Jošt komentira, da zato, ker se poslavlja za zmeraj, Štefana Ovsca pa nameravajo prestreči, ko bo hotel odpotovati.

Medtem ko so nasprotniki naslikani zelo enopomensko, zna biti pisatelj do svoje strani bolj kritičen, hkrati pa poskuša nepravilnosti vedno osmisлити in jih prikazati vsaj kot logične. Že med vojno, predvsem pa proti koncu, postajajo pripadniki OF vse bolj oprezni drug do drugega, Jošt denimo ne sme govoriti o svoji partizanski preteklosti – na težavo Tilen opozori Sveta, saj je bil v svoji enoti kot ubežnik iz logaškega taborišča slabše sprejet kakor domobranci, za katere je bila razglašena amnestija, če se pridružijo nasprotnikom. Sveto tako pove Joštu, da je včasih bolje, če rečeš, da dotlej nisi imel nič s Fronto (prav tam b: 399). Dalje pripoveduje, kako so Tilna zapostavljali, niso ga marali v SKOJ ali v komunistično partijo. Jošta vse to ne zmoti preveč, je nekako sprijaznjen, da Tilen pač ne bo dobil medalje za hrabrost, kar pa niti ni važno, v svoji naivnosti in veselju ob zmagi verjame, da se bo vse še razjasnilo, predvideva pa, da bodo starejši borci zviška gledali na mlajše, pozneje priključene, da bodo nekateri vrednotili zasluge (prav tam b: 400). Podobno naiven je bil Martin Dobrota v romanu *Grmada*, ki govori o povojnem preganjanju nekdanjih borcev in aktivistov ter o vrednostnem razlikovanju enih od drugih, ki ga ta roman šele napoveduje.

4.7.1.17 Podoba domobrancev

Kmalu po turjaški bitki na osvobojenem ozemlju izvedo, da so Nemci v Ljubljanski pokrajini postavili za predsednika generala Rupnika, ki naj bi kmalu osnoval novo vojsko, podrejeno nemškemu policijskemu poveljstvu, njihovo jedro pa naj bi bili »beli« in »plavi« (prav tam b: 87), ki so se prebili iz Zapotoka in od drugod. Od odposlancev, ki odhajajo na Kočevski zbor, izvedo, da je Slovenska domobranska legija ustanovljena, razpisana pa je tudi splošna mobilizacija. Kljun poroča, da so se pri uničevanju Štampetovega mostu (železniški viadukt pri Vrhniki) srečali z Nemci in tudi z domobranci.

Jošt jih prvič vidi na poti v Ljubljano, ker stojijo na peronih s puškami na ramah. Kurjač jih imenuje »zelenci« (prav tam b: 163), ki se šopirijo in napove, da jim bodo kmalu podkurili pod »ritjo« (prav tam). Zamenjava besede v frazemu – namesto podkuriti pod nogami – deluje bolj žaljivo in tudi neotesano. Jošta moti, kako o domobranskih junaštvih poročajo kot o junaštvih slovenske vojske, ne pa kot policijske legije, podrejene SS-gruppenführerju in policijskemu generalu Erwinu Rösenerju (prav tam b: 171). Nad ravnanjem Cerkve je zgrožen, pripisuje pa ji celo podeljevanje nekakšnih odpustkov za zločine, storjene v imenu protirevolucije (prav tam b: 178). V Severininem očitku Joštu je razvidno še nekaj – dejanska namera drugih v državljanski vojni, da bi osvobodili deželo, tako ga vpraša: »Bi rad, da bi te osvobodili domobranci ali četniki ali *vlasovci*?« (prav tam b: 200)

Domobranska prisega je omenjena mimogrede in brez posebnega razglabljanja komu, kako, zakaj: »Domobranska vojska bo slovesno prisegla Hitlerju.« (prav tam b: 206) Takoj nato pa sledi prva omemba črne roke: »Razrečeni prsti *črne roke* bodo naslikani po hišnih vratih in stenah. Trupla poklanih bodo metali v Ljubljano ali v Savo ali jih zakopavali »v smrekah«. (prav tam) Še vedno v prihodnjiku govori o poboju osemindvajsetih aktivistov in funkcionarjev, ki so jih vzeli iz zaporov in ubili na Turjaku, čeprav je bila zmaga partizanov gotova, s tem pa tudi opraviči partizansko ravnanje po vojni, čeprav pobojev nikjer ne omenja: »Samo nekaj dni nato bodo panično bežali in prosjačili za milost v imenu slovenstva in vsesplošne človečnosti. Še na misel jim ne bo prišlo, da bi utegnili biti zmagovalci upravičeno neusmiljeni.« (Prav tam) V tej misli predpostavlja kaznovanje domobrancev za zločine črne roke, kar pomeni, da organizacijo dojema kot del domobranstva.²⁷

Jošt se sprašuje, kaj bo, ko bo konec tega »križevega pota« (prav tam b: 222) – kaj se bo zgodilo z levim in kaj z desnim razbojnikom, kar nakazuje spet na življenje po vojni in odnos med stranema v državljanski vojni.

²⁷ Torej jih dojema podobno kot zgodovinar Božo Repe (2017), ki ima črno roko za namerno organizacijo pod okriljem domobrancev, ki skrbi za likvidacije, pri nekaterih drugih zgodovinarjih (Griesser Pečar 2007: 241–45) pa se pojavljajo tudi drugačni pogledi, ki organizacije ne povezujejo neposredno z domobranci, ob čemer pa moramo povedati, da kakšne temeljite znanstvene razprave o njej ni zaslediti.

Domobranci so prikazani tudi kot podkupljivi in nezvesti svojemu krščanskemu nauku – ravnaajo v vseh primerih v njegovem nasprotju, če ga že ne celo izkrivljajo. Primer podkupljivosti najdemo v zgodbi Tomaža Peterlina, ki od nekdanjega sošolca domobranca kupi dve puški in tri pištole (prav tam b: 223), pri čemer mora na *Sveto pismo* priseči, da ga ne izda. Tomaž je tudi eden redkih, ki pomisli na možnost zmage domobrancev, saj se sprašuje, kaj bo, če zavezniki le pridejo pravi čas in dogodki stečejo tako, kakor si želijo »prezident Rupnik« (prav tam b: 224) in celo mnogi med Nemci, poudari, da imajo zahodne zaveznike tudi »beli« (prav tam) za zaveznike, vlada v Londonu pa se je pritajila in verjetno čaka na priložnost. Podobno skrbi Filija, ki razpreda o nesoglasjih znotraj protifašistične koalicije (zaradi komunizma), zaradi česar se mu zdi mogoče, da bi se zahodni zavezniki sporazumeli s Hitlerjem proti Sovjetski zvezi.

Rupnika omeni tudi Sliva, ki komentira enega od njegovih govorov, da je kot bi »prižgali prdec« (prav tam b: 229). Ob tem pripoveduje Jošt o številnih prookupatorskih enotah v mestu: »Potem se med njimi prikažejo s svojimi širokimi obrazi Mongoli, kot jim pravijo, vlasovci, bradati srbski ali črnogorski četniki, hrvaški domobranci.« (prav tam) Več o njih ne izvemo iz romana.

Domobranska pričakovanja o koncu vojne so večkrat omenjena – včasih o njih pripoveduje pripovedovalec, Jošt, včasih pa so položena v usta pristašev domobranstva ali domobrancev samih, v njihova razmišljanja ali pogovore. Jošt o tem pripoveduje sledeče: »Domobranci v svojih svetlo zelenih uniformah čakajo *svojo uro*, kot pravijo. Zdaj zdaj nastopi trenutek ko pošljejo okupatorja prijateljsko čez Alpe in prevzamejo oblast kot narodna vojska skupaj z zavezniki.« (prav tam) O pripadnikih politične policije, ki jih imenuje »pepejevcii« (prav tam), pravi, da so vedno v civilu, a jih izdajajo škonji, omeni njihove čistke leta 1944 in začetka leta 1945, le da jetnikov ne vozijo več v nemška taborišča. Jošt tudi poudari učinkovitost obveščevalnih služb za OF, mimo katerih ne uide nobena bistvena informacija iz domobranskih in nemških štabov, jim pa je to mrežo na začetku leta 1945 uspelo dobro razbiti, kar je zahtevalo obnovitev zvez.

Družine, ki podpirajo domobrance, so prikazane kot okrutne in sprevržene, versko fanatične, kot denimo Pintarjevi, ki prosijo Boga, naj pokonča sovražnike (prav tam b: 235). Fili jih imenuje »obsedence, kakršnih je dosti« (prav tam b: 236), ki pa so nevarni zato, ker v svojem strahu utegnejo postati izdajalci. Prav od Filija Jošt izve, da je v mestu spet Anžur – v domobranski uniformi in v civilu – ter da izvaja protikomunistična predavanja. Druga družina, ki je z domobranstvom še bolj povezana, pa so Pajkovi, od katerih spomladi 1945 živi le še mama, Helena Pajk, o kateri pravi Magdalena, da je čisto sama, saj so ji moža ustrelili: »ko je kot domobranski intendant plenil kmetom živino. Sinova sta oba padla, mlajši še kot belogardist na Turjaku, starejši že kot domobranec pol leta pozneje, malo pred očetom.« (prav tam b: 249) Okoliščine očetove smrti kažejo na vojno ropanje. Družina je predstavljena kot

čudna že pred vojno, moralno vzvišena, kot da bi jo zlepilo sovraštvo, fanta sta bila resna, mračna, oče je bil hudoben, Magdalena pravi, da je bil »posebne vrste razvratnež« (prav tam), ki pa si ni dovolil razvrata do vojne. Mati je redno hodila k maši, moški v družini pa le ob večjih praznikih, na zunaj so bili urejeni, izžarevali so čudno strastnost in se prepirali tudi s spovednikom. To nam daje občuek, da želi avtor predstaviti nasprotnike kot posameznike iz čudnega okolja, s čudnimi lastnostmi, so neživljenjski, neprijetni. Tudi reakcije sosedov, ko so jih videli v uniformah, so bile: »kaj drugega naj bi bili tudi pričakovali od njih.« (prav tam b: 250) Helena v tem delu še upa na zmago njenih, o sinu pravi, da je padel kot junak, kot žrtev bratomorilske komunistične zarote, upa na čas, ko jim bodo postavili spomenike in bo njeno trpljenje poveljučano.

Ob koncu vojne so »beli«, ki jih Jošt preimenuje v »črne« (prav tam b: 235), opisani kot podivjani (prav tam), tudi Jošt se prične bati, da bi končal v gozdovih okoli Svetega Urha ali v Ljubljani, kmalu nato pa zgodbe iz domobranskih mučilnic potisnejo v pozabo strašne novice iz nemških uničevalnih taborišč. O mučilnicah je naveden podatek, da so uporabljali gramofone, da so preglasili kričanje mučenih.

Med stranskimi literarnimi osebami najdemo tudi nekaj domobrancev, ki so natančneje predstavljeni, nekateri celo nastopajo v dialogih – denimo Jernej Cafuta, Joštov nekdanji sošolec, s katerim se srečata na ulici. Jernej je v domobranski uniformi in ima našitke podčastnika. Prvi podatek, ki ga izvemo o njem, je, da je prvi ali drugi letnik gimnazije ponavljal in tako ni bil več Joštov sošolec, zato se ga je ta slabo spomnil, Jernej pa si je zapomnil, kako so »tarevni« (prav tam b: 239) v šoli držali skupaj, drug podatek pa govori, da ima rdečeličen, »kmečki« (prav tam) obraz. Ponudi mu tudi, naj se pridruži njihovi vojski – če ni kakšen prikriti »ofar« (prav tam b: 240) –, da plače niso slabe, obutev in obleka zastonj, ob tem pa jih kurat kar sproti odveže grehov, denimo ko se poigrajo s kakšno »ofarsko punčaro« (prav tam). Cafutova pot je šla prek vaških straž, prek Legije smrti, ob ustanovitvi domobranstva pa je napredoval v višji čin, bitke za Turjak se ni udeležil, saj je z gradu do časa odšel. Prepričan je v zmago svojih v povezavi z zavezniki. Fili o njem pove, da je »znan star belogadist« (prav tam b: 241), ropar in ubijalec, za katerega je dokazano, da je pred materjo v postelji ustrelil sedemnajstletno dekle, ki ni hotelo z njim na zaslišanje, ter da je sodeloval pri mučenju in usmrčitvi treh kmetov, ki so dajali hrano partizanom, o tem pa je pričal prisilno mobilizirani domobranec, ki je bil z njim, ko je z lopato obglavil enega izmed njih. Fili meni še, da so domobranci moralno razkrojeni, poroča tudi o tem, da se včasih preoblečejo v partizane in preizkušajo, katera družina jim bo priskočila na pomoč – te potem ubijejo in vržejo v reko. Našteje mu še domobranske postojanke na Barju, v Dobrunjah pri Svetem Urhu, na Ježici in Orlah ter pove, da žrtev nihče ne evidentira, zato število ni znano.

Jošt se udeleži protikomunističnega predavanja, kjer mora pripraviti kratko poročilo. Govorita rdečeličen mlajši človek kmečkega videza in Anžur, prvi o poslanstvu Jezusa Kristusa dandanes,

o poklicanosti »pravih bojevnikov za prostost slovenskega naroda« (prav tam b: 258), Anžur pa govori o domobranstvu, Nemcih, Japoncih, hinavski londonski politiki in o protikomunistični zavezi doma. Njegov govor je veliko bolj sovražen in strasten. Turjaško bitko osvetli skozi izdajstvo Italijanov, partizane pa kritizira tudi na podlagi tega, po kom poimenujejo svoje brigade – po puntarju Gubcu, freigeistu Prešernu in socialistu Cankarju. Na vprašanje enega od udeležениh v odgovoru Anžur obsodi bivše jugoslovanske častnike in duhovnike, ki so na partizanski strani, kar je ena od redkih omemb tega. Napove, da jih bodo pokončali oni, če ne pa »rdeče horde« (prav tam), ker so krivoprisežniki. Anžur na vprašanje o črni roki odgovori, da je to »preki sod« (prav tam b: 259), torej naglo sodišče, in kazen za najhujše zločince, kar kaže na teorijo, da je črna roka del domobranstva. Dalje predava o socializmu, ki ga delavcem predstavlja kot »rdečo obsedenost« (prav tam) in prikaže njegove ideje kot »raj za vse, raj za nikogar« (prav tam), ljudje v dvorani pa se vsemu temu posmehujejo in pokašljujejo. Herbert nasilno propagando pohvali, saj meni, da mora prepričati še večje omahljivce.

Prek Svetove zgodbe izvemo za taborišče v Logatcu, kjer so delali tisti, ki so bili mobilizirani v domobransko vojsko, a si niso tja želeli, kot izbiro manjšega zla, Sveto pripoveduje o tem, da so se temu še Nemci posmehovali. V delovni službi Todt so nato popravljali progo Ljubljana–Trst, in sicer na odseku med Verdom in Logatcem, ker so jo nenehno napadale partizanske enote Sedmega in Devetega korpusa. Sveto Joštu pripoveduje, kako so z nekim Dolencem pripravljali osvoboditev delavcev, vendar je bil načrt izdan, oziroma je stražar na dogovorjeno geslo Dolenca ustrelil, delavce so zmerjali in jih zaprli v Ljubljani, od koder je Sveto pobegnil domov. Jošt mu svetuje, naj ne hodi iz mesta, saj so »beli« (prav tam b: 264) okoli njega razvrščeni kakor »rožni venec« (prav tam), temveč naj se raje poveže z narodno zaščito.

O črni roki govori tudi Medved, ki Jošta sprašuje, ali je to le »organizacija verskih fanatikov« (prav tam b: 267), Jošt pa pravi, da v njej delujejo beli, plavi, politična policija in gestapo, omeni pa možnost, da je to nova opozicija tudi domobrancem in Nemcem. Medved je nad zgodbami zgrožen, čeprav na podoben način izginjajo tudi ljudje, ki jih likvidira VOS, vendar ta povezava v romanu ni nikoli omenjena, saj je VOS ves čas predstavljena kot izvršelec pravičnih obsodb izdajalcev. Medved se spominja, da so tudi v obdobju med vojnama občasno brez postopka in zaslišanja koga pospravili. Omenja se plešasti kapucin, ki čez dan berači po vaških hišah, ponoči pa s črnorokci »uresničuje božjo voljo« (prav tam b: 289).

Več pozornosti črni roki posveti v podpoglavjih, ki govorita o zapiskih, ki jih Mira dobi pri pacientki Teodori, že naslovljeni so Mrtvaški ples (prav tam b: 273), Mučeniki (prav tam b: 298) in Gabrijel (prav tam b: 306), v njih pa vlada okultistično, mistično, razvratno vzdušje, preveva jih izprijenost, bolnost, sadomazohizem, utemeljen na izkrivljeni podobi katoliškega koncepta mučeništva, kar kaže na izredni verski fanatizem. Govori o »stanju duha« (prav tam b: 273) v neki skupini črne roke, pri čemer se krvniki tam prerekajo o načinih umsrtitev, denimo Izidor kot najhujšo kazen vrši počasno ubijanje, Teodora ljubimka z njimi oziroma gre za nekakšne

orgije, navdihnjene z vzdušjem *Stare zaveze*, Bolfenk, ki je v resnici Jernej Cafuta slovi kot »mojster noža« (prav tam b: 274), ki je pravi rabelj, saj ob ubijanju uživa na sadomazohističen način, zagovarja, da enako trpita mučitelj kot mučenec. Z Izidorjem sta večkrat posiljevala Polono, jetnico, ki je pometala »svetišče« (prav tam b: 283), nato pa jo je Bolfenk neke noči verjetno ubil. Volkun opozarja na spornost njihovega početja, saj si s takšnim odnosom nakopljejo težave pri nadzornikih (prav tam b: 280). Napoti jih h kuratu, da jih spove, ta pa jim tudi pridiga o nujnosti boja z zlim proti zlu in jih opozori, naj ne pozabijo na Grčarice in na Turjak. Zapiski so delo Gabrijela, ki popiše tudi nekaj umorov in obisk inšpektorja, ki jih opozori, naj uboje opravljajo tehnično brezhibno, z okusom in brez prič, pri čemer se Gabrijel sprašuje, kdo je ta inšpektor, saj se ga ne spominja iz boja. Jasno je, da je skupina delovala izven pravil, ki jim jih je določalo vodstvo. Volkun je ob tem obisku »mesnico« (prav tam b: 283) prikril, vsem pa naroči, da je treba pospraviti in uničiti dokaze, ob tem je omenjeno, da imajo »rdeči« (prav tam b: 281) že pol dežele v rokah. Ukaz Gabrijel dojame kot kapitulacijo, priznanje greha, zločina, čemur se upre, odide k Teodori in na njena vrata po odhodu nariše »roko božjega sodnika« (prav tam b: 282). Poroča o Volkunovem požigu dokumentacije. Teodora oziroma Katarina se pozneje izpove Miri, pri čemer govori o grešnosti, kesanju, žrtvovanju, o zaljubljenosti v kaplana, članstvu v Marijini družbi, želji po odhodu v samostan, pripoveduje o spolnem odnosu z Bolfenkom neposredno po izvršeni usmrčitvi, o Gabrijelovem prebiranju krutih zgodb iz *Svetega pisma*. Pove tudi, da je prepričana, da so Gabrijela »darovali« (prav tam b: 302), ji pa je žal za temi nenavadnimi fanti, ki so bili tako zaneseno verni in nečloveško divjaški. Jošt se ob tem sprašuje, kako je mogoče, da postane človek zaradi kakšnega svojega prepričanja tak fanatik, da proti političnim nasprotnikom razveljavi vse človeško v sebi, obenem pa trdno veruje, da opravlja angelsko poslanstvo. Filiju pravi, da je mogoče: »da imajo zelo verni ljudje vseh vrst težave v gibanju, kakršno je naše, in drugič, da imajo verski fanatiki, zlasti če so se opredelili za vojskovanje, očitno svojo posebno moralo, ki jih odvezuje slehrnega greha, storjenega nad nasprotniki. Drugače si ni mogoče razložiti strašne mešanice pobožnosti in grozodejstev nad ljudmi, kakršni so izpričani od vseh začetkov bele garde sèm.« (prav tam b: 308) O tem sklepa iz govoric o Svetem Urhu, kjer naj bi vsako jutro maševali ter spovedovali črnorokce, in iz dejstva, da so na Turjaku zajeli šestindvajset duhovnikov in semeniščnikov, med katerimi so nekatere obsodili, druge izpustili, kar dojema kot napako, saj so ti »začeli znova po starem« (prav tam). Kot v opozicijo temu Fili pravi, da se partizanov ne sprašuje po veri, temveč ali so se pripravljene boriti za svobodo. Jošt razume pobijanje v vojni, ne pa mučenja, klanja, sramotenja in ostale »srednjeveške navlake« (prav tam b: 309), čeprav se je to dogajalo tudi na njegovi strani fronte (med in po vojni). Nekaj podobnega takoj za tem omeni, in sicer pravi, da so bila tudi za njihovo vojsko potrebna stroga navodila in veliko skrbi in političnega prepričevanja, da se v njej ne bi razpaslo kaj podobnega, da prikaže nasprotnike še bolj neživiljenjske, se sprašuje, kaj se počne v Bratovščini za srečno zadnjo uro, katere zavetnik je sv. Dizma, desni razbojnik.

V zvezi z domačimi nasprotniki tudi ob koncu vojne Jošt razmišlja o primerjavi z Jožefom Flavijem, ki je svoje rojake prepričeval, da njihov boj ni boj za svobodo, temveč za smrt, v čemer vidi primerjavo z mnenjem, naj okupatorjem ne dajemo povoda, da bi nas iztrebili. Ob tem se spomni na učitelja Janeza, ki ni želel postati denunciant, agent, poklicni sovražnik ljudi in je bil nato ustreljen. Jošt pravi, da je ta trenutek Jožef Flavij v Ljubljani, njegovi pajdaši pa povsod naokrog: »Bog tako hoče, govorijo in ubijajo, rišejo črno roko po hišnih zidovih, vratih, polknicah ali plotovih, pošiljajo ljudi v nemška taborišča, ko italijanskih že zdavnaj ni več, in vse skupaj postaja neresnično. *Za pet Kriščevih ran – naj pade partizan!*« (prav tam b: 288) Zatem dobimo razlago, od kod poimenovanje za pokopavanje »v smrekah« (prav tam) – nekdo si je domislil, da bi s sajenjem smrečic prikrili grobove, a so jih s tem le bolje označili.

Svetova trojka narodne zaščite poroča, da se med Nemci in domobranci najdejo ljudje, ki so pripravljeni prodati manjše količine orožja. Jošt jim naroči, naj si dobro ogledajo Anžurja, Sveto pa zatrdi, da ga primejo ne samo kot sovražnika, temveč kot izdajalca. Žrtev izdaje je tudi Mira, ki jo neznanci v domobranskih oblekah počakajo pred bolnišnico, strpajo v avto in odpeljejo v neznano, njeno izginotje pa ni nikjer zabeleženo, zato se Jošt zбоji najhujšega, da jo odpeljejo k Svetemu Urhu ali za Savo. Res v Zalogu najdejo naplavljen žensko truplo z iztaknjenimi očmi in razrezanim obrazom – ne le da je bila umorjena tik pred koncem, to se je celo zgodilo na zelo okruten način.

Na predvečer osvoboditve Ljubljane član Protikomunističnega odbora Henrik Vesel obišče novinarja Štefana Ovsca in v njunem pogovoru je predstavljen pogled z nasprotne strani, ki bi bil lahko priložnost za uravnoteženje enostranskosti romana, a je še v njunem govoru taktika protirevolucionarnega odbora predstavljena kot pomanjkljiva, poskus oblikovanja parlamenta je zgolj omenjen in predstavljen kot izmišljotina brez podlage: »Ko je bila seja parlamenta, ki so si ga kar na lepem izmislili, je dal naduti Rösener zapleniti *Slovenca*. Narodni odbor, narodna vojska, zahodni zavezniki, Velika Slovenija. Pomisli, da je hotel Rupnik ostati do zadnjega zvest Nemcem, to se pravi Rösenerju, Rösener Krainerju, Krainer že mrtvemu *firerju*, ko se vendar vé, da so se tudi oni skušali sporazumeti z zahodnimi zavezniki.« (prav tam b: 333) V nadaljevanju sta še bolj kritična, saj menita, da jim je ves čas šlo vse narobe, da ni bilo enotnosti, skupne ideje, jasne zavesti, za kaj gre, da so se pričkali kot v starih časih, medtem pa je šla dejanska oblast po gobe. Njuno stališče je bližje Joštovemu oziroma pisateljevemu, kakor pa bi ga pripisali pripadnikoma protirevolucionarnega tabora: »Vse te naše ušive legije: bele, plave, smrtne, domobranske. Proslavile so se, da se bog usmili, bolj s pokoli kot z bitkami. Nemci se navsezadnje predajo celo komunistom, zavezniki se pogovarjajo z Nemci, z nami nihče.« (prav tam b: 333–4) Ovsec temu doda še, da jih je zapustila londonska vlada, prav tako kot Šubašić. Oba se zavedata, da so partizani dobro obveščeni o njuni dejavnosti, saj je bilo Veselovo ime omenjeno že na kočevskem procesu, zato je trdno odločen, da pobegne: »Sina imam pri domobrancih. Hči se je omožila z nemškim majorjem, ki mu je dišal moj denar. Svojim

lastnim ljudem ne verjamem več. Odločil sem se zadnji trenutek, da jo pobrišem. Natančno vem, da je to potem za zmeraj.« (prav tam b: 334) Vesel namreč ve, da bi ga v nasprotnem primeru ubili, reče celo, da bi se čudil, ko bi tega ne storili. Njun pogovor nanese celo na škofa Rožmana, ki da je »odpetal« (prav tam b: 335), saj mu ni preostalo drugega. Stališče dveh predstavnikov protirevolucionarnega tabora tako le podkrepi stališče, ki je prisotno v celotnem romanu, in ne pušča nobenih dvomov ali možnosti za drugačno interpretacijo zgodovinskih dogodkov. Prekla in Martin iz Svetove trojke nato Ovsca zajameta, preden uspe zbežati, in sicer na zbornem mestu, kjer naj bi prijatelji pozabili nanj.

Podobna je vloga dveh trgovcev, Ivana Zalaznika in Petra Knapa, prvi je predstavljen kot opreznejši, ki je »za vsak primer« (prav tam b: 339) dal nekaj blaga OF. Knap podobno kot prejšnja dva tarna o izdaji zveznikov, londonske vlade in navsezadnje tudi Rupnika: »Uspeli so prepričati svet, da so domobranci čisto navadna kvizlinška policijska formacija, mi, trgovci, pa čisto navadna strahopetna drhal, ki bi se rada zadnji trenutek izvlekla iz kaše.« (prav tam) Nadaljuje, da je blila napaka storjena davno poprej in pojasni svoje nerazumevanje domobranske prisege in neodobravanje črne roke in pokola na Turjaku: »Nikoli nisem mogel razumeti tistega sranja z domobransko prisego Hitlerju na stadionu za Bežigradom. Dovolj je bilo, da so jo prevedli in poslali v London. Ali s špekulacijami z Otonom Habsburškim. [...] In vse tole hudodelstvo s črno roko. Povejte mi, kdo je to vodil, ukazoval, kdo bo za vse to odgovarjal? Kmečki telebani? Nihče noče nič vedeti. Ste slišali o pokolu na Turjaku? Vse se je že razvedelo.« (prav tam b: 339–40) Z njim se strinja Zalaznik, ki pritruje, da so jih vlekli za nos že jeseni 1943, ko so obljubljali izkrcanje zveznikov v Istri, očita pa jim tudi pobjo osemindvajsetih ljudi tik pred koncem, zaradi česar so vse somišljenike prisilili v beg.

Zadnja dvojica predstavnikov protirevolucionarnega tabora sta domobranski nadporočnik Matej Tratnik in Jernej Cafuta. Pravzaprav Tratnik najprej govori z ženo Marjeto, s katero sta v vojni izgubila sina – Marjeta mu očita, da ga je vzelo očetovo domoljubje. Matej pravi, da so sicer to vojno izgubili, a pride čas, ko jo bodo dobili, čemur pa se posmehuje celo dedov portret s cigaro v roki: »Kaj neki počneš v teh zelenih holandskih cunjah, nesrečni oberleutnant? Kako si varoval koristi naše rodbine? Čakata te tujstvo in obup. Ali si se tako naučil politike?« (prav tam b: 342–3) Žena je ob vsem dogajanju povsem obupana, moti jo, da mož odhaja s krvoločnim Cafuto, strah jo je maščevanja, ki bo prišlo nadjjo, strah jo je sosedov, saj drug za drugega vsi dobro vedo, na kateri strani je bil kdo, zato si le želi, da bi jo mirno ubili, po drugi strani jo je strah tudi za moža, da bi mu partizani preprečili umik. Res ga Svetova trojka nato razoroži in pobere prtljago, ob čemer Jošt začuti »iskro hudobnega veselja« (prav tam b: 345). Prekla predlaga, da bi ga kar ustrelili, a Sveto pokaže na natančno organiziranost, saj ga opozori, da ničesar ne smejo storiti na lastno roko, ob tem pa obljubi, da jih čaka hujša zaseda od njihove. Prekla vseeno opravičuje svoje misli: »Ne vem, zakaj ga ne bi. Koliko naših so postrelili neoboroženih, zvezanih, pretepenih. Koliko poklali žensk, starcev, otrok. Jaz bi ga

brez pomisleka.« (prav tam b: 346) Tratnik in Cafuta se, prav tako kot prejšnji, počutita opeharjena in zavedena od poveljstva, poleg tega pa tudi osramočena, ko se morata tako plaziti iz mesta. Tratnik Cafuto potolaži, da se bo zavezništvo med partizani in Zahodom podrlo, takoj ko pade skupni nasprotnik, ki je že na tleh.

Okrutnost protirevolucionarnega tabora je podkrepljena z drobnim pretresljivim prizorom, ko Jošt sreča deklico Mojco, ki na vrtu čaka mamo, učiteljico Marijo, ki jo potolaži, da bo on poiskal mamo, ona pa naj odide spat. Ob tem se oglasi Mirin glas, ki pravi, da se je zlagal: »Ne boš je našel, tudi ko bi jo hotel. Ne vrne se, ker je ni več. Ni odšla zvečer, ampak pred dnevi. Zvezana z žico leži v plitvem grobu »v smrekah«.« (prav tam b: 351)

Za diskreditacijo protirevolucionarnega tabora so tako uporabljeni kar pripadniki tabora sami, denimo Marjeta se spominja: »*Slovenska narodna vojska* je utrujeno pomislila, beži, ker ji nihče več ne more verjeti. Kakor da je mogoče vojsko kar prekrstiti in s kakim odlokom spremeniti v *narodno*. Še Matej se je posmehnil tej bistrovidni politični operaciji: vnovični prisegi kralju Petru, *Narodnemu odboru*, ki je sklical na Taboru kar parlament in se nato poskril kar v mišje luknje.« (prav tam b: 352–3) Pri tem moramo priznati, da so omenjeni ključni dogodki na nasprotni strani ob koncu vojne, vendar pa brez političnega ozadja, členki v njenem monologu so zgovorni. Pripoveduje o prevzemu oblasti Narodnega odbora od Rösenerja in Rupnika, ki pa jo je skupaj s slednjima »pobrisal« (prav tam b: 353) na Koroško, kjer se bodo srečali hinavski politiki s svojimi vojaki. Marjeta se spominja dogodkov z začetka vojne, ko je gospod Bruner v njihovi hiši prekmalu izobesil nacistično zastavo, ki so jo dečki požgali, ob kapitulaciji pa je obesil že novo, tako premišljuje o zastavah, ki so v tem času visele v mestu: »Jugoslovanske, slovenske, italijanske, nemške, fašistične domobranske, partizanske, komunistične. Črne zastave za Hitlerja. Jutri bodo gotovo visele slovenske z rdečo zvezdo. V Novi založbi so jih prodajali ne veliko. Saj so jih imeli kar pod pultom.« (prav tam b: 353) Spomni se na deklico, ki so jo ubili v Zvezdi s polnim cekarjem natisnjenih papirnatih zastavic. Še ko govori o padlem sinu, se spominja, kako nesmiselno se je ogledoval v novi uniformi, nato našteje še nekaj znank, ki so jim padli otroci, denimo pri Šolarjevih vsak na drugi strani, podobno pri Peklenkovi družini, kjer je padel eden pri Nemcih, dva pri partizanih, pet pa pri legiji smrti in domobrancih, spomni se na Vetrnikovega, ki je bil pri pepejevcih, torej pri politični policiji. Za svojega moža pravi, da je vedno ostal uradnik, pogumen, da ni bil nikoli skrajnež, kar pa se ji je zdelo v dani situaciji nepomembno.

O taktiki Narodnega odbora in Slovenske narodne vojske spregovori tudi Fili, ki je proti jutru, ko se topovi umirjajo in kaže, da se bodo umaknili, povsem prepričan v zmago: »Vélíki žep jih čaka, naj storijo, kar hočejo. Vidiš, *Narodni odbor* se je zares pripravljal, da uprizori dvorni prevrat, odstavi Rupnika, sprejme kapitulacijo von Löhrove armade in se potem z njo vred pridruži zaveznikom kot del kraljevske jugoslovanske vojske. Ne boš, bratec, Rupnik je ostal zvest Nemcem. Nemci so ostali zvesti sebi, Trst pa je bil medtem že naš.« (prav tam b: 355)

Cafuta se na begu sprašuje, kdo je pravzaprav vodil »ta naš ničvredni *Narodni odbor*« (prav tam b: 358), njegovo zaničevanje pa deluje že kar smešno. Vodstvu očita, da so jih hoteli »spajdašiti« s četniki, vlasovci, ustaši, hrvaškimi domobranci in s »kaj vem še kakšno mongolsko golaznijo« (prav tam). Ker ne more iz svoje okrutne kože, priopoveduje o poboju osemindvajsetih »najbolj rdečih« (prav tam b: 359), za kar je pričakoval škofov odpustek, nato pripoveduje, kako je Izidor iztaknil nekemu dekletu (Miri) oči in kako je ob tem nepozabno kričala, Jernej v tem vidi edino upravičeno maščevanje za poraz na Turjaku – vse skupaj deluje zelo groteskno. Medtem pa so Nemci izpuščali ljudi iz taborišč in prisilnih delavnic, kakor je slišal Cafuta. Ta vzporednica domače nasprotnike naredi slabše od nacistov.

Po drugi strani je zmernejši Tratnik skesan, meni, da preteklosti ni mogoče zbrisati in se sprašuje, kdaj so naredili napako, v čem so se zmotili, najbolj verjetno se mu zdi, da v pričakovanju zavezniškega izkrcanja in razorožitvi Nemcev, ironično pa so jim morali celo dajati prednost med umikom. Cafuta se strinja, da so ostali nemški hlapci še tedaj, ko so Nemci kapitulirali, oni pa razglasili »Veliko Slovenijo« (prav tam b: 360). Tratnik izkoristi priložnost, da Cafuto vpraša, zakaj so bili tako okrutni, da niso le ubijali, temveč so tudi mučili, kar predpostavlja, da so v poveljstvu domobrancev in tudi vsaj nekoliko nižje v hierarhiji vedeli za opisane ekscese. Jernej pojasni, da so se poživinili – iz občutka obupa, nemoči, maščevalnosti, verske zanesenosti –, da je bila to pijanost, zaradi katere se je mnogokrat razjokal in obžaloval.

Na dan osvoboditve se zvrsti kar nekaj srečanj nekdanjih tovarišev. Tako Tilen Svetu razkrije, kako je bilo, ko se je pridružil partizanom in potarna, da so ga zasmehovali, ali je prišel mednje po medalijo, ob tem pa so bili drugače sprejeti tisti, ki so k njim pristopili kot nekdanji domobranci: »Potem je srečal bivšega domobranca, ki so mu, ker je bil pač domobranec, vse odpustili, kakor so v razglasih o amnestiji večkrat obljubili, njega pa se je črna pika držala vseskozi – čutil jo je celo potem, ko se je zdelo, da je vse mimo.« (prav tam b: 399)

4.7.1.18 Osvoboditev Ljubljane

Predzadnje poglavje je posvečeno zadnji noči pred osvoboditvijo, kako ljudje bedijo in pripravljajo vse potrebno, ob tem pa še vedno grmijo topovi z Gradu in z Barja, »beli« (prav tam b: 331) se pripravljajo na odhod, na beg, kar Jošt imenuje »zmota, ki se poslavlja od doma« (prav tam) oziroma »zabloda, ki je ni mogoče popraviti« (prav tam). Ob tem izrazi spoznanje, da ne bodo domobranci osvoboditelji mesta ali zmagovalci, temveč se bodo morali kot tihotapci splaziti iz mesta: »Računali so na veliko politiko, na svetovne mehanizme, na bogoljubno ljudstvo. Zmotili so se v svojem bogu ali pa jih je ta pod pritiskom zaveznikov docela zavrgel. Prisegli so Hitlerju in ubijali v imenu boga in matere božje.« (prav tam) Nasprotni tabor je v celoti prikazan kot zmoten, upravičeno poražen, zaznamovan z verskim fanatizmom, svojih napak pa ne bo mogel popraviti.

Jošt je v zadnji noči do nasprotnikov še posebno previden, saj pravi, da so zaradi strahu lahko »besni kot ose« (prav tam b: 338), tako je na vse pripravljen, ko zagleda štiri sence, ki nekaj nakladajo na tovornjak: »Potipal se je po žepu, pištola je bila še zmeraj tam, in si odgovoril: streljati, ne čakati, ne se obotavljati.« (prav tam) Jošt takrat razmišlja tudi o napadu na Grad, saj naj tam ne bi bilo veliko domobrancev – ti so se zadrževali na Barju, pri Škofljici na Orlah in pri Svetem Urhu, kakor poroča Tomažu, ta pa je bolj osredotočen na priprave za peko kruha za osvoboditelje.

Sveto in Jošt zgodaj zjutraj srečata tudi osvoboditelje, in sicer Devetindvajseto hercegovsko brigado, ki se ji predstavi kot predstavnika narodne zaščite in OF. Trije partizani v patrulji jim povedo, da njihovi prihajajo po Dolenjski cesti ter da nič drugega ne kaže, kot da mesto »zavzamejo« (prav tam b: 362), veseli so, da se ne bo treba še tu boriti. Navdušeni ljudje, ki se skrivajo za temačnimi okni, jim na cesto vržejo škatlice cigaret. Z nekaterih oken že visijo zastave z rdečo zvezdo. O umiku domobrancev pravijo, da jih bodo že ujeli, da jim ne bodo ušli. Prisotnih je še nekaj simbolov, denimo titovke in pozdrav »Smrt fašizmu« (prav tam b: 364).

Ko se noč umika dnevu, je tudi vzdušje vse bolj veselo, okna se odpirajo, zastave izobešajo, Jošt že upa reči, da je prišla svoboda, da je konec ilegale. Takrat sreča Severino, ki je vesela, da sta dočakala svobodo, a žalostna, da sta oba sama. Ko pride Jošt mimo stolnice, se mu zdi grozljiva temna gmota, tudi ura v stolpu »zlovoljno škrtne« (prav tam b: 366). Kontrast temu so dekleta, ki prrinašajo cvetlice in transparente z napisi iz samih velikih črk: »Živela Osvobodilna fronta, Živela svoboda, Živela naša vojska, Delu čast in oblast,« ter »Živela Komunistična partija! Pozdrav sedmemu korpusu NOV!« (prav tam b: 366) V besedišču literarnih oseb še bolj začne prevladovati svojilni zaimek »naši« (prav tam b: 368), ki pa ni še čisto vsem ljudem jasen, za koga gre, veliko je pogovorov o preskrbi, o hrani za prihajajočo osvobodilno vojsko, Jošt pa vseeno misli na Anžurja, ki je že tri dni zaprt v kleti. Navidezni Miri razlaga, kako vojska nima veliko časa za premišljevanje, da le pride, zasede pošto, železnico, bolnišnico, nato pa odide naprej. Neki gospod, ki ga Jošt sreča, si je želel bolj razburljive osvoboditve in obžaluje, da ni bilo bojev v mestu. Tudi Jošt premišljuje o tem in si pravi, da zmaga ni parada, da je samo konec boja. Zaveda se, da bodo zmago proslavljali tudi oportunisti, kot da ne bi razumel, da je bila večina vseeno najbolj vesela konca vojne. Pri sebi opazi, da je vznemirjen in vzkipljiv in si govori, naj ne misli na Anžurja.

Opis osvoboditve je zelo razvlečen, prav tako čas do šeste ure, ko so dogovorjeni za zbor pred Realko, opisuje, da v mesto prihajajo Petnajsta in Osemnajsta slovenska divizija ter Devetindvajseta hercegovska z juga, jugo-zahoda in z zahoda, omeni sremsko fronto, kjer je padlo dvajset ali trideset tisoč borcev (prav tam b: 371), da prihaja von Löhrova armada, ki ne bo ušla zasedi, celonočno zasedanje mestnega vodstva OF, za katero Jošt ne ve. Spomni se

taborišča ter dejstva, da je njegova mama še vedno nekje samo številka, če sploh še, želi si srečati očeta. Zaveda se, da se bodo ljudje še mesece iskali med seboj.

Kontrast vsesplošnemu veselju je Helena Pajek, ki navsezgodaj odhaja v cerkev, z Bogom pa govori v tonu, da so se njeni otroci borili v njegovem imenu, da je brat sovražil brata, hči izdala mater, človek sodil človeku, ne zdi se ji dobro, da so vojščaki postali rablji – tako tudi ona priznava izprijenost domobrancev, hkrati pa našteva žaljivke, s katerimi so jih obmetavali nasprotniki. Njeno stališče je kljub vsemu zelo prekrivno z Joštovim, saj pravi: »Črna roka je zaznamovala človeška bivališča. Iz zvonikov so metali zvonove in namesto njih postavljali strojnice. Blagoslovljena zemlja pokopališč je služila za morišča. Tvoji namestniki so jemali v roke puško namesto brevirja. [...] Vsiljevali so nam kljukasti križ – tudi v tvojem imenu. V rekah, ki si jih ustvaril človeku v radost in korist, so plavali mrliči. Pogrebci so preklinjali namesto molili, divje živali so raznašale človeške kosti, pokopane po gozdovih.« (prav tam b: 378) Iz njenih ust je obsodba še hujša, zanimivo pa je, da niti omeni ne kakšnega od partizanskih zločinov, storjenih med vojno. Prisotnost književne osebe z nasprotne strani tudi tu ni izkoriščena, da bi slovensko razdeljenost med vojno predstavila večplastno, temveč ravno nasprotno, le še bolj enoznačno. Helena se tudi kesa in očita Bogu, da ni dovolil, da bi se opredelili po pameti, po nasvet odide k Marleni Hribar, ki je bila na »drugi strani reke« (prav tam b: 382), ta pa ji reče, da je prišla pozno. Zanj ne najde pravega razumavanja in pravi, da so bili nekateri komaj ljudje ter ali ni slišala, kaj so vse z ljudmi počeli. Od Helene pričakuje, da bo nosila, kar si je naložila, in ji očita soseda, ki mu je vsa družina umrla v Auschwitzu, a vseeno ne obupava. Marlena Helene ne obtožuje, obsodbe Helena sliši v podzavesti: »V pekel pojdeš, v najhujši pekel, ki ga je mogoče zakuriti. Tvoji so prelivali slovensko kri, ne nemške. Tvoj mož je ropal in kradel pri poštenih, vernih slovenskih kmetih.« (prav tam b: 384) Marlena ne želi, da bi si Helena vzela življenje, ji pa zameri, da je nanjo preložila tolikšen del svojega bremena.

Končno je ura šest zjutraj in z Joštom bralec prispe na dvorišče realke, kjer je živahno, delijo se naloge, odstranjujejo slike kralja, dučaja, firerja, Rupnika, komandant bataljona s primorskim naglasom pove, da je ob polnoči feldmaršal Keitel podpisal uradno brezpogojno nemško kapitulacijo. Svetova trojka odide nad nekatera »гнезда« (prav tam b: 380), nato pa na stražo. Jošt doživlja veselje ulice, se sprašuje, od kod toliko rož, ljudje se komaj lahko premikajo, otroci se vozijo s tanki, godbe in harmonike igrajo, ljudje se jokajo in se smeji, naključno Hitlerjevo podobo ljudje hitro poteptajo, vzklikajo »Svoboda!« (prav tam b: 386), znamenja nedavne okupacije so v zanosu pozabljena. Joštu se to zdi zgodovina sama, ki je ni mogoče ponarediti, k temu pa pristavi, da jo lahko ponaredijo le zgodovinarji. Vse skupaj tudi topografsko natančno popiše, vmes pa naniza mnogo drobnih prizorov srečanj, borcev, ki se razveselijo tudi mesta samega, ki so ga več let lahko opazovali le od daleč.

Drugačno je razpoloženje trgovca Knapa, kamor fantje iz Svetove trojke pridejo zamenjat trobojnico brez rdeče zvezde. Bere *Poročevalca* in se posmehuje veseljačanju: »Od navdušenja

ni mogoče živeti. Z gesli ni mogoče nasititi lačnih množic. Z izjavami ni mogoče razrešiti zgodovinskega vozla med zavezniki.« (prav tam b: 387) Z vidika sodobnega bralca je zanimiv dialog med Knapom, njegovim hišnikom Matevžem, Preklo in Čričkom. Knap Matevžu pravi, naj jim dovoli zamenjati zastavo, saj so zdaj »titovci« (prav tam b: 388) na oblasti: »Koliko časa bodo, ne vem, a zdaj so. Imajo puške in vas lahko ustrelijo.« (prav tam) Matevž je mnenja, da bi ustrelili Knapa, saj »rdečkarji« (prav tam) postrelijo vse, kar ni rdeče, Knap pa izrazi upanje, da ne bodo tako rdeči, kot so obljubljali, temveč bolj »roza« (prav tam). Preseneti ga, kako jim je uspelo tako hitro natisniti *Poročevalca* in zdi se mu, da je k temu pripomogel tudi njegov denar in denar njemu podobnih, označi jih za lisjake, premetence in nasilneže. Prekla v starem Knapu vidi: »velik kup gnilega mesa, iznad katerega gleda gola mrtvaška glava s pobešenimi debelimi lici in srepim pogledom kače.« (prav tam b: 389) Matevž preda sporočilo mladih dveh Knapu, da bo treba prijaviti zaloge hrane in da bi v takšni hiši lahko stanovale štiri družine, kar kaže na prihajajočo nacionalizaijo.

Maščevanje nad nasprotniki je prikazano kot povsem upravičeno, obenem pa strogo urejeno, po predpisih. Denimo sinova ravnatelja neke gimnazije, ki ga primejo, so imeli še »lastni pajdaši za nepopoljšljiva roparja« (prav tam b: 393), tudi oče pa naj bi podpisoval zločine pr Svetem Urhu. Več o tem sprašujejo zbrani pred realko Filija, ki ima politično uro, in sicer predava o jugoslovanski in evropski vojski in politični situaciji v luči dokončne nemške kapitulacije. Na vprašanje, kaj bo z izdajalci, vojnimi zločinci, odgovori, da pojdejo pred sodišča, saj smo zdaj država. Odgovori, da vlada pride naslednji dan, na mnoga druga vprašanja pa odgovori, da ne ve in da ga naj vprašajo naslednji dan. Zbrane zanima, ali so Hitlerja res zažgali, potem ko se je ubil, kaj bo s Primorsko in Koroško, kaj bo s sovjetskimi ljudmi v nemških enotah, s tistimi, ki so iz nemških enot prišli v partizane, kdaj se ljudje vrnejo iz taborišč in kaj je z von Löhrovo armado.

Ob Filijevem primeru se pokaže tudi človeška nepopolnost med partizani, saj se sreča s komandirjem, pri katerem je bil nekoč komisar, ta pa se mu posmehne, češ da je visoko prilezel – skozi to opazko se zrcali poznejše razlikovanje med akivistami in borci, ki se je pojavljalo v prvih letih oblikovanja države. Fili se dela manj prizadetega, kot je, in pravi, da se nadutost prej ali slej sprevrže v gospodstvo, zoper kakršno so se borili, obenem pa pravi, da bi bilo smešno pričakovati, da bodo ljudje odslej kakor svetniki. Na drugi strani ob osvoboditvi sreča borca iz čete, kjer je bil komisar, ta pa mu potarna, da jim je po njegovem odhodu trda predla, dokler jih niso združili v večjo enoto. Pripoveduje še, da je bil ranjen v zadnjico, zaradi česar je bil tarča posmeha (prav tam b: 408).

Precej lepo in dosledno – kljub začetni neizprososti in surovosti – je prikazano ravnanje z nemškim ujetnikom, voznikom tovornjaka, ki trdi, da je avstrijski socialist, povedo mu, da jim bo popravljaval avtomobile, in ga zaprejo v šolo. Fili predvideva, da bo doma nekoč pripovedoval junaške zgodbe, v katerih bo njih predstavil kakor zveri. Pri redu, ki ga najdejo v tovornjaku,

na plano pride stereotip o redoljubnih in poslušnih Nemcih, ke se je kazal tudi pri nemškem vojskovanju: »Rekli so jim ubijajte in so ubijali. Rekli so jim požigajte in so požigali. Rekli so jim kapitulirajte in so kapitulirali.« (prav tam b: 397) Ob tem Fili premlewa o tem, da so bili vodilni večinoma Avstrijci, ki so vedno želeli naše ozemlje oziroma Jadransko morje, ter da bodo že jutri hoteli prepričati javnost, da niso vedeli za krematorije.

Na dan osvoboditve Ljubljane torej premišlujejo tudi o tem, kako bo v povojni Nemčiji in Avstriji, Joštu o tem pripoveduje še Madžarka, katere najemnik je zapustil mesto že pred prvim majem, prej pa je pripovedoval, da je pri njih že toliko žrtev, da jih ne morejo več pokopavati, saj so mesta tako poškodovana. Joštu se dobro zdi, da se nemški načrti niso uresničili in da so si nakopali tolikšno škodo, izkusili strah, grozo in smrt, saj so se igrali s celim človeštvom, Madžarki se Wolfgang nekoliko smili, saj je imel načete živce po tem, ko mu je izginila pištola.

Kot sestavni del osvoboditve oziroma revolucije je predstavljeno tudi zaplenjanje zasebne lastnine – opisano je natovarjanje pred Zalaznikovim skladiščem. Čriček, ki vse to popisuje, pravi, naj pazijo pri natovarjanju, saj je vse to zdaj »naše« (prav tam b: 407). Voznik tovornjaka s titovko na glavi je zaprepaden, ko vidi zalogo soli, ki je je v mestu tako primanjkovalo, da je bila dragocenejša od zlata, k temu pa Čriček pristavi, da bodo zlato odpravili. Vse skupaj daje vtis odlične organiziranosti, ki kaže na to, da je bilo vse vnaprej pripravljeno, poleg tega pa tudi pravičnosti – razlaščen trgovec dobi potrdilo o oddanem blagu, Fili pa še zagotovi, da to ni vse, kar premore.

Kot je bilo že nakazano, je dan osvoboditve pomenil tudi dan srečanj ljudi, ki se dolgo niso videli – Jošt sreča »gonarškega Milana« (prav tam b: 409), pri tem pa ugotovita, kako so taboriščniki izgubili stike med seboj. Ob tem Jošt namišljeni Miri razkrije nekaj spominov in vtisov iz tistega poglavja svojega življenja, ki je vedno predstavljeno kot zamujeni čas. Namišljena Mira nato Joštu izda, da si je želela otroka, napove pa tudi, da bo tisto noč spočetih veliko otrok ljubezni – pri tem se tako intimno in kolektivno spet povežeta: intimno kot sreča ponovnega srečanja, preživetja ter kolektivno kot zmaga, svoboda, konec vojne.

Poleg spomina na taborišče se v Joštu obudi tudi spomin na turjaško bitko, ko opazuje rakete z Gradu – spominja se, kako so plezali in skočili v grad, v negotovost, ob tem pa pravi, da so z znojem in krvjo pisali zgodovino. Bitka je predstavljena kot nekakšna napoved končne zmage, saj o v kleti umijajočih se »belogardistih« (prav tam b: 415) pravi: »Pokopani so pod težko gmoto gorečega gradu, pod zmagovalci, ki si utirajo spet pot na zemljo.« (prav tam) Po drugi strani Jošt vidi bitko kot obračun z vso zgodovino.

Večer na dan osvoboditve sklene Jošt na zabavi pri Magdaleni, kjer veliko prepevajo, pripovedujejo spomine, recimo, kako je nekdo hudo lačen na vaškem mitingu uprizoril veleposestnika in požeruha. Družbo Jošt zapusti in v sobi piše pesmi Miri, v njih pa omeni

denimo prvo slovensko vlado, zastave, padle v boju, zmagovalce na belih konjih in svojo žalost ob izgubi dekleta ter tako poveže intimno in kolektivno.

4.7.1.19 Izseljenci in begunci

Izseljevanja se roman nekajkrat rahlo dotakne – najprej o ekonomskih emigrantih Jošt spregovori z očetom, ker Vinko začne razlagati, da se bo izselil. Oče Jošta opozori, da uspeh ob selitvi ni zagotovljen, da pa sicer veliko znancev, ki so odšli po prvi svetovni vojni, živi bolje od njih, a za ceno tega, da so morali zapustiti dom (prav tam a: 49). Pobeg Vinka Prelca prizadene njegova ambiciozna starša, ki jih še bolj skrbi zato, ker je sin odšel v tako »zmedenem času« (prav tam a: 142), in sicer jeseni 1940. Kolesarji njegov odhod nekako razumejo, saj so tudi sami naveličani domačih razmer, a se zavedajo, da drugje ne utegne biti bolje.

V romanu srečamo štajerske begunce, ki so v Ljubljano pobegnili pred nacističnim nasiljem, z njimi dela Barbara, pozneje pa tudi begunce iz Ljubljankse pokrajine, ki se v mesto zatečejo pred partizani – do teh ima Jošt precej zadržan odnos, obnašajo pa se, kakor bi se bali lastne sence. Neka družina se naseli v zapuščen dom Kodrovih. Proti koncu romana se pojavi tudi beg pred maščevanjem zmagovalcev. Te je videla Marjeta Tratnik, ki se je spomnila podobe bežečih kmetov, otrok, žensk, moških, starih, mladih, s konji in z voli: »Z njihovih obrazov je bilo razbrati negotovost. Prepričali so jih, naj zbežijo. Vso vojno niso zapustili domov, zdaj, ko bo konec pa bežijo v neznano. Na obrazih Ljubljančanov, ki so jih opazovali, ni mogla razbrati usmiljenja.« (prav tam b: 352) Krivda za beg se tu prelaga na vodstvo protirevolucionarnega tabora, kakor da ti ljudje niso bili v neavarnosti pred maščevanjem zmagovalcev. Njihov beg ni predstavljen kot edina možnost za preživetje, temveč kot še ena od zmot in rezultat propagande.

Bežita tudi Cafuta in Tratnik, pri čemer prvi poudari, da so šli njihovi »firerji« (prav tam b: 357) pred njimi – za vodstvo izbere poimenovanje, pod katerim je znan Hitler, kar – se zdi – namenoma prikazuje domobrance še bolj povezane z Nemci. Pobegnili so tudi stanovalci iz Kodrove hiše in Joštu pustili ključ pri novi sosedi (prav tam b: 403), kar kaže na to, da so se v mesto umaknili pred revolucionarnim nasiljem. Pri zaplembi zalog trgovca Zalaznika Fili opozori Črička, da je na zahodu »lepa dežela Švica« (prav tam b: 408), kamor bi ga bilo treba tudi poslati, da bi napravil seznam – ponovno smo torej priča posmehljivemu odnosu do političnih beguncev.

4.7.1.20 Spominjanje, pisanje spominov in spomneniki

Bralcu je ves čas branja zaradi uvodnega poglavja, vmesnih pripovedovalčevih opazk in zgodovinskih zastranitev jasno, da je pisatelj namen popisati dogodke druge svetovne vojne pri nas skozi življenjsko pot osrednje književne osebe in njegovih bližnih, pa tudi znancev. Sedmo poglavje, za katero pričakujemo, da se bo začelo v zaporu, začne pripovedovalec, ki omeni vračanje v preteklost po »toliko letih«, govori o podrobnostih, ki so se mu vtisnile v

spomin, kot bi bile ločene od celote: »V spominu živi kot nerazločna gmota, nikjer omejena, kljub temu pa gosta, živa, utripajoča noč in dan, podobna organizmu, sestavljenem iz samih srčnih mišic.« (prav tam a: 321) Avtor, pripovedovalec in Jošt se v tem smislu nekako prelivajo drug v drugega, saj tudi Jošt pravi, da bo spomine nekoč popisal. Sam pripovedovalec pravi, da je čudežno prav to, da je vse skupaj nemogoče popisati in da najbrž tega niso zmogli niti ljudje, ki so imeli splošen pregled nad gibanjem: »Vse se je gibalo, spreminjalo, se preobračalo ne iz dneva v dan, ampak iz ure v uro.« (prav tam a: 321)

Kati, žena gospoda Cesarja, je prepričana, da bi morali biti nagrobniki padlih v vojni kar se da skromni in bi morali opozarjati in ne ščuvati (prav tam a: 349).

Jošt se v taborišču sprašuje o tem, kako malo zgodovine pozna, ker ga niso učili, ob tem pa razmišlja, kako bo njegov čas viden v prihodnosti, kako se bo o njem govorilo in pisalo: »Ali ne bo lepega dne pokopano tudi vse to, kar počnemo in doživljamo, in bo letopisec zapisal v zgodovino samo tisto, kar bo rečeno ali storjeno zunaj nas – v velikem svetu POLITIKE?« (prav tam a: 405) Tudi kot ranjenec piše zapiske in se sprašuje o smotrnosti svojega početja, ali papir sploh ohraniti ali si s tem le čisti dušo. Večkrat v romanu Jošt omeni, da bo Barbarine zapiske ohranil za zgodovino, med drugim pred turjaško bitko, ko premišljuje, da utegne priti čas, ko bodo zanimivo pričevanje o času in razmerah o človeškem doživljanju te velike vojne, kar je ravno obrnjeno razmišljanje kakor v taborišču – zapiski o osebnih izkušnjah bodo dodali nekaj vrednosti tudi zgodovinopisju.

Naslovnici pisem – preden začne pripovedovati o zadnji vojni pomladi – polaga na srce, naj si oddahne, nato pa naj se loti zapiskov z mislijo, da je dosti tega preteklost brez konca: »četudi za mnoge tovariše ne dosti več kot pokopališče, kamnit spomenik, prižgana sveča, šopek rož, otožna pesem pozabe ali knjiga spominov.« (prav tam b: 207)

Jošt premleva o tem, kako in zakaj je mogoče, da nekdo podleže slabosti in se napačno odloči, ob tem pa tudi premišljuje, kako bodo na medvojno razdeljenost gledali zanamci čez sto let: »Morebiti premaga Pavla moralna stiska, ko ima ves čas opraviti z živimi in mrtvimi. Mrtvi so tako tvoji kot naši in njihovi. Zgodi se, da padeta brata vsak na svoji strani fronte. Ali se bo čez sto let še kdo vpraševal, zakaj je na tej strani fronte padel ta in zakaj ravno na drugi strani oni?« (prav tam b: 220) Na nekem mestu se Jošt odloči, da je treba nekatere stvari vsaj začasno pozabiti – šele ko bo vsega konec, pa se bomo vračali v preteklost (prav tam b: 231).

Preden se loti dogodkov zadnje noči pred osvoboditvijo, Jošt Tomažu napove, da bo nekega dne napisal povest o tej zadnji noči, nekega dne pa povest o ljubezni ter da bo to morda ista povest, Tomaž ob tem ni tako zanesen: »Zgodovina so tudi neusmiljena dejanja, ne samo čustvena doživetja. Zgodovina so veliki in zamotani mehanizmi. Strategija in taktika. Svetovna politika. Kljub vsemu smo bili vedno razpeti na križ med Berlinom in Rimom, Londonom in

Moskvo.« (prav tam b: 329) Opozori ga še, da je dežela vsa požgana, porušena, opustošena, da bo predvsem potrebnega veliko dela za obnovo.

V zadnjem, petnajstem poglavju pripovedovalec zopet nagovori naslovnico pisem – v nagovoru se zdi, kakor da avtor premleva svoje ponovno obujanje teme, ki jo na različne načine premleva v vseh svojih romanih, čeprav v večini bolj v ozadju, a vseeno izrazito. Želi, da bi naslovnica razumela, zakaj njega vse skupaj tako zanima, in pravi: »Pripeti se mi, da sploh ne vem več, kaj je bilo res in kaj ne. Motam se med resnico in podobami o njej, kot da bi s praprotnim semenom v čevljih taval po gozdu.« (prav tam b: 421) Svojega pisanja tako ne dojema kot neke absolutne resnice, vzpostavi pa tudi odnos do zgodovinopisja, saj pravi, da je zgodovina medtem iz tega časa že marsikaj izbrskala, da je malo takega, kar ni vsaj nekje zapisano, v čemer vidi »človeško obsedenost vse zapisati« (prav tam b: 421). Svoj roman ponovno utemelji kot zgodbo o ljubezni, in sicer o »njegovi, moji, Tvoji, naši« (prav tam b: 423) – kolektivni in intimni torej.

5 Zaključek

Zupančič sam pove, da ima vsaka zgodba vsaj dve resnici, večkrat poudari svojo željo po tem, da bi se izognil moraliziranju, omenja tudi pomen romanov za zgodovino oziroma zgodovinopisje, zaradi česar želi biti nepristranski. Glede obdelave snovi druge svetovne vojne se romani med seboj razlikujejo tudi po tem, kako uspešen je bil avtor v teh svojih prizadevanjih. Čeprav mu ne uspe ravno zajeti obeh »slovenskih resnic« (če sta v resnici samo dve) v svoje romane, pa mu moramo priznati, da učinkovito predstavi gledišče posameznikov, ki so se priključevali Osvobodilni fronti. Četudi je zanje to edina sprejemljiva opcija, saj brezpogojno verjamejo v vrednote socialne revolucije, so jo zmožni videti kritično in reflektirati lastno vlogo v njej.

Zupančičev optimizem, iskreno navdušenje likov za revolucijo, za katero verjamejo, da bo – ne glede na vse – prinesla boljše razmere, pogosto zakrijejo tragično plat druge svetovne vojne pri nas. Tragični prizori, kakor je denimo Popajeva smrt, prikazujejo literarne osebe kot junake, njihov boj je predstavljen kot smotrni. Čeprav naj bi se za gibanje opredeljevali tudi iz domoljubja, prednjačijo družbeno transformativni vzgibi. Avtorjev pristop do snovi ustreza veljavnemu pogledu na drugo svetovno vojno v času nastanka romanov, zanimivo pa je, da brez težav obsodi (nekateri) nepravilnosti in nedoslednosti pri povojnem oblikovanju države in družbe – razne osebne zamere, zanašanje na poznanstva, okoriščanje z »državno« lastnino, »malomeščanstvo«. Pisatelj se tako pri karakterizaciji osrednjih literarnih oseb težko odmakne od svojega lastnega prepričanja, zdi se, da se v Niku, Platu, Albertu, Martinu in Joštu zrcali nekaj avtobiografskega. Skoznje posreduje svoje videnje sveta in verjetje, da je lahko boljši. S tem kljub svoji očitni naklonjenosti OF ne deluje vsiljivo ideološko – razen nekoliko v romanu *Noč in dan*, ki je kakor hvalnica narodnoosvobodilnemu boju. Vendar ne v smislu kakšnih pretiravanja polnih partizanskih spominov, temveč kakor urejena, realistična, mestoma lirična in razgibana pripoved o življenju Jošta Kodra.

Najbolj se odpove moraliziranju, ko se izogne književnim osebam nasprotnega tabora, denimo v romanu *Sedmina*, kjer niti ne obsoja sestre Filomene, ki zaradi družinskih razmer pristane v odnosu s Carlom, ali v *Grmadi* pri Zgodbi o Ferdinandu Esu, ki ga kljub dokazanim izdajam ne obsoja in ne dela enoznačnih zaključkov, kaj se je zgodilo in zakaj. Nasprotno zablode protirevolucionarnega tabora secira do grotesknosti v romanu *Noč in dan*, kjer sicer pokaže razumevanje in celo nekaj naklonjenosti do partizanskega dezertarja učitelja Janeza. Roman epopeja (oziroma Joštova odisejada) o drugi svetovni vojni kljub svoji obsežnosti nima dovolj širokega pogleda, da bi deloval pristno, čeprav je Jošt kljub svoji neoporečnosti prepričljiv lik.

Prednost romana *Sedmina* je, da govori o mladih ljudeh – to je tudi zgodba o njihovem odraščanju, s katerim aktivizem dokaj naravno sovпада. Razen nekaj mest, ko avtor našteva atentate, različne legije in časopise, se ne ukvarja s političnimi vprašanji – mlade zanima le, v

kakšnem svetu bodo živeli. Tudi OF se Niko pridruži zelo spontano, saj njegova življenjska izkušnja večinoma potrjuje vrednote revolucije, kar pa ne pomeni, da si mladenič ne bi postavljajl vprašanj o svojem ravnanju.

Odsotnost moraliziranja je tudi moč romana *Grmada*, v katerem se pisatelj izogne opisovanju domačih nasprotnikov, ne sodi pa niti o izdaji Ferdinanda Esa, ki s svojo odprtostjo in nepojasnenostjo deluje realistično in pristno. Martin ohrani mladeniško naivnost tudi v svoji zreli dobi. Njegov »upor« ponovni vzpostavitvi nepravičnega sistema (ki je od prejšnjega sicer drugačen) predstavlja vedro prenašanje težav, s katerimi je bil soočen zaradi osebnih zamer in zaradi zgodbe o Ferdinandu. Tema izgube službe ali premestitve je opisana dokaj lahko, hujših ukrepov, ki jih je oblast izvajala, pa pisatelj ne omenja (denimo političnih zaporov, ubojev, ukinjanja državljskih pravic ...). Povojni čas je tako kljub vsemu tudi avtorjev čas, za katerega verjame, da bo ob pripravljenosti mladih za spremembe prinašal vedno boljše in pravičnejše razmere, kar kažejo denimo mladi v romanu *Meglica*.

Že od *Sedmine* se prek romanov *Plat zvona* in *Grmada* ponavlja motiv »dvojne« ljubezni – do ženske in do družbe. Tej se pridružuje tovarištvo, resnično in močno prijateljstvo, vse tri komponente pa so najmočnejše izpostavljene v pisateljevem zadnjem romanu, ki postaja spomenik tej »troedini« ljubezni. Vsaka komponenta napolnjuje ostali dve, vse tri skupaj pa poganjajo protagoniste k dejanju. Dejanju nasprotno je čakanje, ki ga predstavlja skupina »domačih nasprotnikov«, torej neopredeljenih, zagovornikov predvojnih meščanskih strank ter pripadnikov vaških straž, četnikov in domobrancev. Ti do zadnjega romana ne dobijo veliko pozornosti, najmanj pristransko pa so predstavljeni v romanih, ki govorijo o povojnem času (predvsem v romanih *Meglica* in *Potres*).

Podrobna analiza romanov je prinesla še nekatere duge ugotovitve, denimo pogosto naslanjanje na zgodovinska obdobja, ko se je med slovenskim prebivalstvom dvignil upor (kmečki upori, reformacija), in poudarjanje ključne vloge in naprednjaštva železničarjev. Za malomeščanske lastnosti avtor uporablja podobe vrtničarstva in reje malih živali, pozneje pa razvije podobo iz ptičjega sveta, veliko omenja golobe, grlice, ptičje kletke, ki ponazarjajo moderno mestno utesnjenost in omejenost prebivalcev s pričakovanji družbe. Morje je izrazit hrepenenjski simbol, megla in meglice pa so temu nasprotne.

Povzetek

V magistrskem delu sem obravnavala vseh sedem romanov Bena Zupančiča in raziskala njegovo obdelavo snovi druge svetovne vojne. Prav vsi romani se je dotikajo, čeprav je to dogajalni čas le dveh in pol izmed njih. To so romani *Sedmina*, *Noč in dan* ter *Zgodba o Ferdinandu Esu* v romanu *Grmada*. Opazovala sem predvsem, kateri zgodovinski dogodki, osebnosti in formacije so v romane vključeni ter kakšno je stališče pripovedovalcev in književnih oseb do druge svetovne vojne pri nas, mdr. do okupatorjev, ki v romanu predstavljajo Tujega/Drugega, revolucije, protirevolucije in kolaboracije.

Romani so v magistrskem delu analizirani, kakor so izhajali: *Sedmina* (1957), *Meglica* (1966), *Plat zvona* (1970), *Potres* (1971), *Golobnjak* (1972), *Grmada* (1974) ter *Noč in dan* (1977). *Sedmina* opisuje prvo leto italijanske okupacije v Ljubljani, kjer Niko in prijatelji odraščajo ob tem, ko v OF prevzemajo vse večje naloge. Niko je soočen s številnimi dilemami, nespodbudnim »vrtičkarskim« družinskim okoljem, s sestrinim razmerjem z okupatorskim vojakom, prvo ljubeznijo in prijateljstvom. Če je vojna vzdignila prebivalce iz vrtičkarskega sna, so kmalu po vojni Ljubljančani spet megleni in potopljeni v vsakdanje težave, o čemer govori satirični roman *Meglica*; radi bi premostili razlike med staro vojno in mlado neobremenjeno generacijo. Roman *Plat zvona* je kakor zvon, ki naznanja prihod katastrofe – druge svetovne vojne, saj se konča ravno s prvim dnevom napada na Jugoslavijo. V tem času spremljamo Plata, ki odrašča, odkriva ljubezen in socialno nepravičnost, se izobražuje in ogreva za revolucijo. Roman ima izmed vseh romanov največ avtobiografskih prvin, od ostalih pa se razlikuje po tem, da dogajanje ni postavljeno v Ljubljano. Z romanoma *Potres* in *Golobnjak* se avtor vrača v povojni čas, obe osrednji literarni osebi sta opazovalca ljudi, sebe in narave, oba sta nevezana moška, ki iščeta svoje mesto v svetu. Rudolf je navezan na mlado Ireno, katere pogreb je osrednji dogodek romana, spominja pa se tudi svojega očeta, ki je padel v partizanih in ob spominu nanj premleva o družbi in državi. Na Ljubljančane, ki so po vojni ponovno postali malomeščanski »vrtičkarji«, se osredotoča Albert, nekdanji partizan, ki je mater izgubil v nemškem taborišču (o obisku katerega govori tudi v romanu), očeta pa ni poznal. Po vojni ima zaradi osebnih težav s svojim »zasledovalcem« težave s službo. V tem si je blizu z Martinom Dobroto ali Pepijem v romanu *Grmada*. Tudi on je bil nekdanji aktivist, taboriščnik in partizan, čigar odraščanje je vojna zelo zaznamovala – svoji povojni osebno-službeni nesrečni zgodbi doda *Zgodbo o Ferdinandu Esu*, ki govori o delovanju peterke v času italijanske okupacije, katere del je bil. V povezavi z njo doživi ključno deziluzijo, ki pomeni slovo od mladosti. Najobsežnejši je roman *Noč in dan*, v katerem Jošta spremljamo na podobni »odisejadi«; od simpatizerja, aktivista, zapornika, interniranca, partizana, ranjenca, ilegalca, pripadnika narodne zaščite do zmagovalca. V njem se posveti skoraj vsem mogočim vlogam na revolucionarni strani, posveti pa se tudi okupatorjem, protirevoluciji, njihovim zločinom in kolaboraciji, vse do poraza, bega in pričakovanega povračila, ki je le nakazano.

Povzetek v angleščini

Summary

This MA thesis studies all the seven novels by Beno Zupančič and the way the author dealt with the World War II in the novels. The analysis was done with the help of imagology, and was done linguistically and stylistically. World War II is present in all of the seven novels, despite the fact that it is current only for two and a half of them. The focus of the thesis is on historic events, formations, and different personalities and their opinions on World War II (the German and Italian occupations, the resistance against the occupation, the revolution, the counter-revolution, and the collaboration). First, the main problems and the methodology of the thesis are defined. They are followed by the analyses of individual novels; the actual thesis only includes summaries of the seven novels and the analyses of the segments of World War II which are present in each novel.

In the thesis, the novels are analysed according to the order in which they were published: *Sedmina* ("Post burial feast"; 1957), *Meglica* ("Mist"; 1966), *Plat zvona* ("A side/viewpoint of a bell"; 1970), *Potres* ("Earthquake"; 1971), *Golobjak* ("Pigeon house"; 1972), *Grmada* ("Stake"; 1974) and *Noč in dan* ("Day and night"; 1977). The novel *Sedmina* describes the first year of the Italian occupation in Ljubljana. While they are taking bigger and bigger responsibilities in the Liberation Front of the Slovene Nation, Niko and his friends are growing up. Niko faces numerous dilemmas, a discouraging family environment (hobby gardeners), his sister's relationship with a soldier from an occupation country, first love and friendship. The novel *Meglica* is a satire novel telling about the war waking up the nation from their excessive occupation with gardens and alike. However, soon after the end of the war, people of Ljubljana are back to their paleness and preoccupation with their every-day problems. The novel wants to overcome the differences between the old "war" generation and the carefree youth.

The novel *Plat zvona* imitates a bell announcing a catastrophe – World War II. The novel ends with the day when Yugoslavia was attacked for the first time. Through the novel, the reader reads about Plat. He is growing up at the time, discovering love and the social injustice. He is learning and also warming-up for a revolution. The novel *Plat zvona* is the novel with the biggest number of autobiographical elements and, contrary to other novels, isn't set in Ljubljana.

The novels *Potres* and *Golobjak* happen after the war. In both novels, the main characters are observers of people, themselves and nature. They are both single - two men who are searching for their place in this world. Rudolf is attached to the young Irena whose burial is in the centre of the novel. He is reminiscing about his father who died in the partisans, and mulling over the society and the country. Albert focuses on the people of Ljubljana who

returned to their petty bourgeoisie after the war. Albert is an ex-partisan who lost his mother in a German concentration camp (he talks about his visit in the novel) and who never knew his father. After the war, Albert has problems with his job because of his personal problems with his “stalker”. His experience is similar to the one of Martin Dobrota or Pepi from the novel *Grmada*.

He too, used to be an activist, a concentration camp prisoner and a partisan. Pepi’s growing up was tremendously marked by the war. To his personal-business sad story after the war, Pepi adds a story of Ferdinand Es who was part of a group of five during the Italian occupation. Through Ferdinand’s story, Pepi experiences a key disillusion, the farewell to his youth.

The novel *Noč in dan* is the longest. It tells another odyssey of the main character – Jošt, who transfers from a sympathiser, an activist, a prisoner, an internee, a partisan, a wounded person, an illegal, and a member of the national guard, into a winner. There are all the possible sides and roles of the revolution, the occupation, the counter-revolution, the crimes and the collaboration in the novel. There is also the defeat, the escape and the expected retaliation, the latter being only indicated.

The thesis thoroughly analyses all the seven novels by Beno Zupančič. The explanations of the novels are based on various sources on history of the era. The results are clearly and concisely presented in the conclusion.

Viri in literatura

Viri

Beno Zupančič: *Sedmina*. Ljubljana: Slovenska matica, 1957.

- - - *Meglica*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1966.

- - - *Plat zvona*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1970.

- - - *Potres*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1971.

- - - *Golobjak*. Ljubljana: Cankarjeva Založba, 1972.

- - - *Grmada*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1986 (1974, 1975).

- - - *Noč in dan*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977. (I. in II. del)

Literatura

Album slovenskih književnikov. Ur. Aleksandra Lutar Ivanc. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2006.

Matej Bor: *Previharimo viharje*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.

Simona Fajfar: Nemci v Sloveniji: ostali so samo ostanki ostankov. Na spletu: 22. marec 2014. (dostop: 23. marec 2018).

Helga Glušič: *Slovenska pripovedna proza v drugi polovici dvajsetega stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2002.

Bojan Godeša: *Čas odločitev*. Katoliški tabor in začetek okupacije. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011 (Zbirka Premiki).

Bojan Godeša: *Kdor ni z nami, je proti nam*. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Tamara Griesser - Pečar: *Razdvojeni narod*. Slovenija 1941–1945: okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2007 (Žepnice).

Intervju: Tamara Griesser - Pečar. Na spletu: RTV Slovenija, 7. junij 2015. (dostop: 19. marec 2018).

Iz partizanskih let. Izbor proze. Ur. Josip Vidmar. Ljubljana: Slovenki knjižni zavod, 1947.

Izgubljene kočevske vasi. Na spletu. (dostop: 15. junij 2018).

Primož Knez: Dražgoška bitka: junaški boj ali žrtvovanje vasi? Na spletu: Dnevnik, 10. januar 2015. (dostop: 18. junij 2018).

Edvard Kocbek: *Pred viharjem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1980.

Miklavž Komelj: *Kako misliti partizansko umetnost?* Ljubljana: Založba /*cf, 2009.

Urška Krišelj Grubar: Dr. Ljubo Bavcon: Za pravičnost ni navodil. Na spletu: 27. november 2016. (dostop: 8. avgust 2017).

Kriza revije »Dom in svet« leta 1937. Zbornik dokumentov. Ur. Marjan Dolgan, Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede, ZRC SAZU, 2001.

Janko Kos: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: DZS, 2002.

Gorazd Makarovič: Sramotilne kazni na Slovenskem. *Etnolog*. Nova vrsta (2011), letnik 21=72, št. 1. (203–241) Na spletu. (dostop: 29. september 2018).

Igor Mekina: Nemci, ki so bili partizani. Na spletu: Mladina, 27. februar 2004. (dostop: 15. junij 2018).

Janez Menart: *Dnevnik, 1953–2000*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2010.

Breda Mihelič: Kongresni trg z Zvezdo – spomenik urbane umetnosti zgodnjega 19. stoletja. Zbornik za umetnostno zgodovino, letnik 37, št. 37. Ljubljana: 2001. Na spletu. (dostop: 26. januar 2018).

Ministrstvo za kulturo, Arhiv republike Slovenije: SI AS 1199 Komisija za upravo narodne imovine, 1945–1947 (Fond). Na spletu. (dostop: 23. marec 2018).

Anja Moric: *Slovenski Nemci v diaspori*. Doktorska disertacija. Ljubljana: 2016. Na spletu. (dostop: 23. marec 2018).

Benito Mussolini: La preghiera del pane. 1928. Na spletu. (dostop: 8. november 2017).

Boris Paternu idr.: *Slovenska književnost 1945–1965*. Prva knjiga, Lirika in proza. Ljubljana: Slovenska matica, 1967.

Urška Perenič: Beno Zupančič in njegova pripoved o med- in povojni Ljubljani. *Studia Historica Slovenica*, letnik 13, št. 2–3. Maribor: 2013. 767–778. Na spletu. (dostop: 8. avgust 2017).

Urška Perenič: *Empirija v literarni vedi*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2014.

Peter Petrovčič: Cenzurirana zgodovina kočevskih Nemcev. Na spletu: Mladina, 9. april 2009. (dostop: 15. junij 2018).

France Pibernik Zupančič, Beno (1925–1980). *Slovenska biografija*. Na spletu.

Podoba tujega v slovenski književnosti, Podoba Slovenije in Slovencev v tuji književnosti, Imagološko berilo. Ur. Tone Smolej. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, 2005².

Jože Pogačnik in Franc Zdravec: *Zgodovina slovenskega slovstva*. Maribor: Založba Obzorja, 1973.

Breda Pogorelec: *Stilistika slovenskega knjižnega jezika*. Jezikoslovni spisi II. Ur. Mojca Smolej. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011.

Po Sloveniji: Zdole nad Krškim. Na spletu: RTV Slovenija: 9. december 1999. (dostop: 8. avgust 2017).

Pot spominov in tovarištva. Na spletu. (dostop: 27. julij 2017).

Pred 70 leti: Slovenski poročevalec, 10. maj 1945. Na spletu: Delo.si, 10. maj 2015. (dostop: 13. november 2017).

Prostor slovenske literarne kulture. Na spletu. (dostop: 23. oktober 2017).

Božo Repe: Črna roka. Mladina 35. 1. september 2017. Na spletu. (dostop: 26. junij 2018).

Anton Slodnjak: *Slovensko slovstvo*. Ob tisočletnici Brižinskih spomenikov, Ljubljana: Mladinska knjiga, 1968.

Mojca Smolej: Jezikovna stilska analiza ali zakaj brati obliko besedila. *Multidisciplinarnost v slovenistiki*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2011 (Obdobja 30). 413–417

Ana Svenšek: Intervju z zgodovinarjem Mitjo Ferencem. Uničenja kot na Kočevskem ni doživela nobena slovenska pokrajina. Na spletu: RTV Slovenija, 27. februar 2015. (dostop: 15. junij 2018).

Mojca Šorn: (Pre)Živeti vojno v Ljubljani 1939–1945. Predavanje na Festivalu Ljubljana, 20. marca 2008. Na spletu. (dostop: 2. oktober 2017).

Marjan Toš: Nekoč: Od groze so potihnile še violine. Na spletu: Večer, 9. april 2017. (dostop: 29. junij 2018).

Tomo Virk: *Moderne metode literarne vede in njihove filozofsko teoretske osnove*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Oddelek za primerjalno književnost in literarno teorijo, 2008.

Vladimir Kante, dokumentarni portret, Pozabljeni Slovenci. Na spletu: RTV Slovenija, 4. februar 2015. (dostop: 29. junij 2018).

Peter Vodopivec: *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja. Ljubljana: Modrijan, 2010.

Klemen Žun in Bojan Bajsič: *Ljubljana – mesto kina* (pedagoško gradivo). Ljubljana: Kinodvor, 2014. Na spletu. (dostop: 29. september 2018).

Aleš Žužek in Ana Mavsar: *Dražgošane je bilo strah nemškega maščevanja*. Intervju z Igorjem Šmidom. Na spletu: RTV Slovenija, 16. januar 2011. (dostop: 18. junij 2018).

Izjava o avtorstvu

Spodaj podpisani/a Anja Draksler izjavljam, da je magistrsko delo v celoti moje avtorsko delo ter da so uporabljeni viri in literatura navedeni v skladu s strokovnimi standardi in veljavno zakonodajo.

Datum: 11. oktober 2018

Podpis kandidata / kandidatke: _____

Izjava kandidata / kandidatke

Spodaj podpisani/a Anja Draksler izjavljam, da je besedilo magistrskega dela v tiskani in elektronski obliki istovetno, in

dovoljujem / ne dovoljujem
(ustrezno obkrožiti)

objavo diplomskega dela na fakultetnih spletnih straneh.

Datum: 11. oktober 2018

Podpis kandidata / kandidatke: _____